

12. 753

943.9

K 47



KIRÁLY BÉLA

DEÁK FERENC



DEÁK FERENC

KIRÁLY DEÁK

MTA
KIK

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST 1993

7940

DEÁK FERENC

KIRÁLY BÉLA

MTA
KIK



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1993

A mű eredeti címe

BÉLA K. KIRÁLY: FERENC DEÁK

Twayne's World Leaders Series

Editor: Hans L. Trefousse

TWAYNE PUBLISHERS

A Division of G. K. Hall & Co., Boston

Copyright © 1975 by G. K. Hall & Co.

© Hungarian Translation by Katalin Péter, 1993
Translated with permission of Macmillan Publishing Company,
from Ferenc Deák by Béla K. Király

MTA KIK
508.514
Deák Ferenc

201605775

MTA Könyvtára
Lukács Archivum

Lelt. sz.: 12.453 /1993

ISBN 963 05 6406 8

MTA KÖNYVTÁR ÉS
INFORMÁCIÓS KÖZPONT

Első magyar nyelvű kiadás, 1993
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest
Fordította: Péter Katalin

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a nyilvános előadás,
a rádió- és televízióadás, valamint a fordítás jogát,
az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

201605775

ELŐSZÓ TARTALOM NYELVÜ KIADÁSHOZ

Előszó a magyar nyelvű kiadáshoz	7
I. A fiatal megyei nemes	15
Áttekintés	15
Az első évek: 1803–33	18
II. A szabadelvűek vezére	31
Az 1832–36-os reformországygyűlés	31
III. Deák első kiegyezési kísérlete	47
Az 1839–40-es reformországygyűlés	47
IV. A röpiratok harca	65
V. A büntető törvénykönyv reformjának kísérlete	73
VI. Deák Antal halála	81
Az 1843–44-es országgyűlés	81
VII. Nacionalizmus	91
A magyar államnyelv ügye	91
VIII. Deák mint Fabius Cunctator	97
A liberálisok és programjuk (1844–47)	97
IX. 1848–49 kelletlen forradalmára	109
X. Deák passzív ellenállása az ellenforradalommal szemben	129
XI. Az ellenzékiiségtől az építő aktivizmusig	141
Hatéves felfordulás (1859–1865)	141
XII. A kiteljesedés és a hanyatlás	161
Az 1867-es Kiegyezés	161
Tekintély befolyás nélkül	175
Kronológia	183
Felhasznált irodalom	189

ELŐSZÓ A MAGYAR NYELVŰ KIADÁSHOZ

Ez a mű angolul jelent meg először 1975-ben a *Twayne's World Leaders Series* – azaz *A világ kiemelkedő államférfiai* című sorozat – részeként. Megírásakor arra törekedtem, hogy Deák Ferenc életét a teljesség igényével mutassam be, hiszen korábban csupán egyetlen rövid, kivonatos Deák-életrajz jelent meg angol nyelven, mégpedig Londonban 1880-ban a Florence Foster-Arnold kiadónál. A jelen magyar nyelvű kiadás kapcsolódik Deák Ferenc politikai pályafutásának végét jelentő, 1873. június 28-án tartott utolsó jelentős országgyűlési beszédének százhuszadik évfordulójához.

Kritikusok feltehetik a kérdést, vajon indokolt-e magyar nyelven olyan könyvet kiadni, amely közel két évtizeddel ezelőtt a tengerentúli kutatás korlátozott lehetőségei között készült. A megszületésekor fennálló forrásszűke felvetheti azt a kérdést is, vajon mondhat-e egy más kontinensen publikált könyv újat, elfoglalhat-e kellő rangot az itthoni tudományos irodalomban. Sőt az is felmerülhet, nem csökken-e a mű értékét az, hogy figyelmen kívül hagyja az 1975 óta itthon folytatott kutatások és viták eredményeit. Ezek természetesen jogos kérdések.

A könyv itthoni megjelenése melletti legfontosabb érv: Deák Ferenc egyike volt azon államférfiainknak, akiknek a pályafutását mind a tudományos világ, mind az átlag írástudó publikum már életében, de röviddel halála után feltétlenül ismerte. Deák Ferenc élete nyitott könyv volt mindazok számára, akik ismerni kívánták jellemét, szellemét, gondolatvilágát és tetteit. Minden, ami Deákról megjelent, Amerikában is hozzáférhető – ami nem, azt tisztelt barátom, Benda Kálmán nehezen bár, de elküldte számomra. Ezért nagyon hálás vagyok neki. Így tehát minden itthon elérhető nyomtatott anyag – mondhatni, minden Deákra vonatkozó adat – rendelkezésemre állt a könyv

megírásakor. Tudomásom szerint azóta – 1975 és 1992 között – döntő jelentőségű új anyagot Deákra vonatkozóan a magyar tudományos világ nem fedezett fel, legalábbis nem publikált.

Természetesen más lenne a helyzet, ha a levéltárak lényeges, új adatot szolgáltatott volna, de nem így történt. Van-e akkor a most megjelenő könyvnek vele született hiányossága? Talán az, hogy nem vette figyelembe az eredeti kiadás óta elhangzott és napvilágot látott új elemzéseket, új viták anyagát? Ezt a „vétket” a szerző önként vállalja. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a könyv olyan helyen jelent meg 1975-ben, ahol a tárgyilagosságnak semmi nem állt útjában. Deák liberalizmusának emberi fölényét az itthon uralkodó nézetek felett viszont ott és akkor lehetett ismertetni, míg itthon nem. Az a meggyőződésem, hogy Deákot, az embert és a liberális államférfit, aki össze tudta egyeztetni az elveket a réalpolitikával, ez az angol eredetiből fordított könyv hitelesen tudta megrajzolni. Deák mint „a Kiegyezés szülőapja” olyannyira meghatározó az irodalomban, hogy a „másik” Deák, a liberális gondolkodó alakja sokszor elhalványul. Ez a könyv már 1975-ben megkísérelte az értékelés helyes arányát felállítani. Sokkal többet foglalkozik a gondolkodóval, a liberális Deákkal, mint a réalpolitikussal. Deák politikai művészete ugyanis abban állt, hogy az elérhető politikai megoldásokat csak akkor fogadta el, ha elveit nem kellett feladnia értük. Deák nemcsak elvben volt liberális: saját jobbágyait az első adandó alkalommal (bátyja halála után) felszabadította; kitartóan küzdött a halálos ítélet eltörléséért, a gyalázatos börtönviszonyok reformjáért, az egyén szabadságának kiterjesztéséért, a kormányzati ágak egymástól való elválasztásáért és a törvényhozás elsőbbségéért, fiatal és aggastyán korában egyaránt. Ez az a Deák Ferenc, akit a jelen könyv olvasói megismerhetnek.

Magának a tanulmánynak a történetére is szeretném felhívni a figyelmet. Hogyan és miért született az angol nyelvű könyv? Szeretném, ha ezt is tudná az olvasó, hiszen az 1956 utáni emigráció életére, kísérleteire, sikereire és fiaskóira, ha úgy tetszik, kultúrtörténetére is jellemző. Nem szívesen bár, de ebben a kérdésben személyes szempontokat is ki kell fejtennem. Ellene vagyok annak, hogy halálos fenyegettség nélkül bárki is elhagyja a hazáját. Még akkor is ez a véleményem, ha úgy hiszem, mindenkinek joga van ahhoz, hogy hazát cseréljen. Magam azért mentem el 1956-ban, mert az 1952-ben kiszabott halálos ítélet után 1956-ban vagy 1957-ben talán még bírói ítélet nélkül is elpusztított volna a vörös terror. 1958-ban, a Nagy Imre-per

első szakasza során két halálos ítéletet követelő vádat is emeltek ellenem. Az itthonmaradás a halálokat jelentette volna. Az emigrációba vonulás szerencsére azonnal kínálta a misszióteljesítés lehetőségét. Az ENSZ-ben hamarosan napirendre tűzték a magyar ügyet, ennek során Kéthly Annával és Kővágó Józseffel együtt az első tanúk voltunk. Vallomásunkat követően segítetttem abban, hogy az Európában és Amerikában élő szabadságharcosok vallomást tehessenek az ENSZ különbizottsága előtt. Ebből a kihallgatás-sorozatból született az az ENSZ-jelentés, amelyet a világ nagy nyelvein közzétettek. Ez az 1956-os eseményeknek az egyik leghitelesebb leírása még ma is.

Magyarország felvétele az ENSZ-be és az ezzel járó itthoni amnesztia megváltoztatta az emigráció kinti misszióját. Ekkor döbbentem rá arra – doktori tanulmányaim során –, hogy Közép- és Kelet-Európa történetét, legalábbis az angol nyelvű irodalomban, a magyarság ellenségei írták. Itt láttam olyan új küldetést, amelyet csakis nyugaton lehetett teljesíteni. Nevezetesen azt, hogy olyan tudományosan, tárgyilagosan, magas színvonalon megírt könyveket kell a nyugati tudományos intézetek polcaira tenni, amelyek ellensúlyozhatják a korábbi, magyarellenes hamisításokat. Ezt a missziót felvállaltam. A Deákról szóló könyv ennek egyik eleme volt; ezenkívül folyóiratokban és más könyvekben több mint száz cikket és esszét publikáltam. *Atlantic Studies on Society in Change* címmel a Columbia University Press terjesztésében egy 75 kötetet magában foglaló angol nyelvű tudományos könyvsorozat megjelentetését szerveztem meg. Ezek jelentős része egészében vagy nagyobb részében a magyar kérdéssel foglalkozik, egy céllal: tudományos színvonalon, tárgyilagosan járuljon hozzá nemzetünk jó híréhez. A Deákot bemutató könyv angol eredetije ugyanezen céllal íródott, s így része a nagy missziónak. Ebben a tekintetben tartozik szorosan az 1956 utáni emigráció kultúrtörténetéhez.

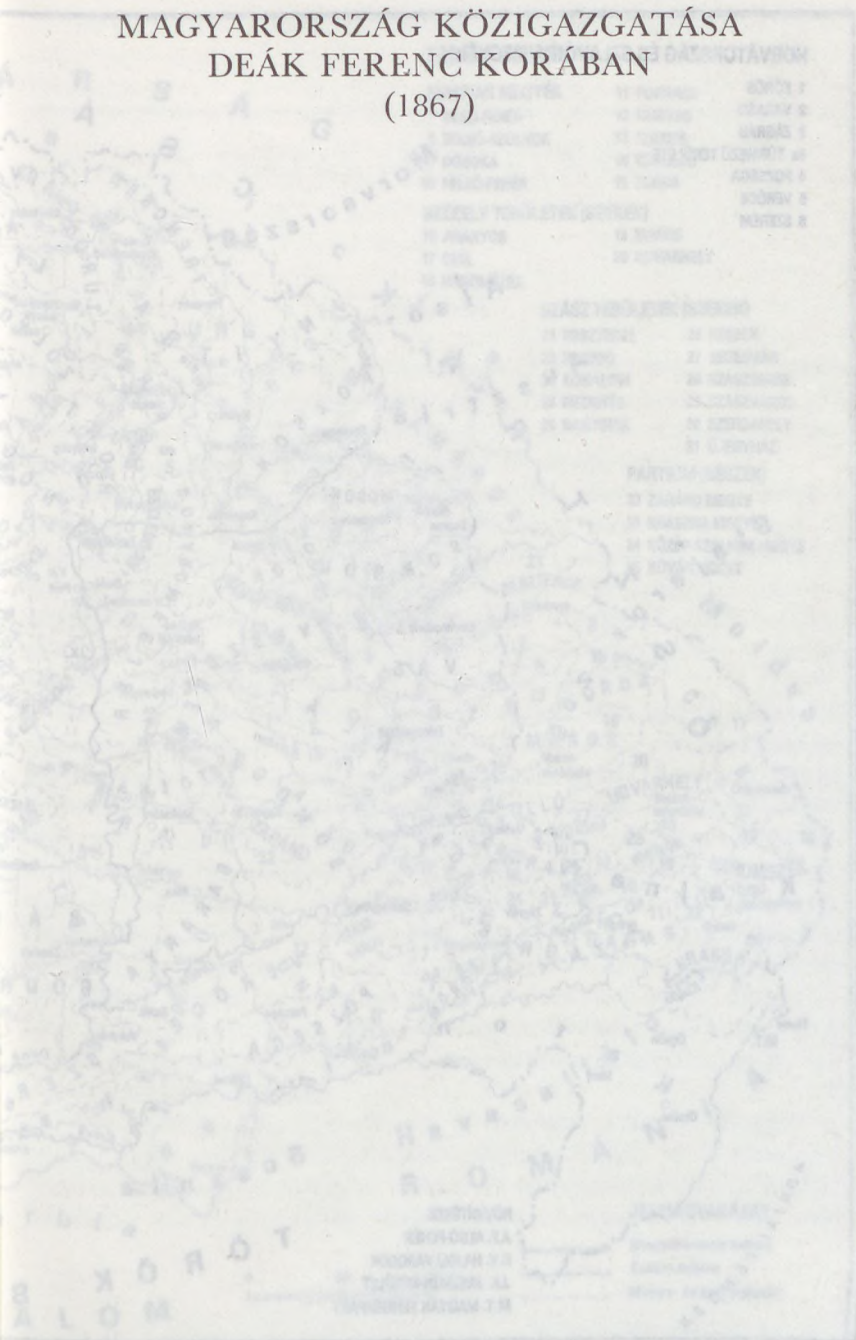
Végezetül vizsgáljuk meg a könyv aktualitását a jelen politikai és társadalmi helyzet keretein belül. Ma – méltók és méltatlanok egyaránt – túl gyakran utalnak a liberalizmusra. A liberalizmus eredete a felvilágosodás, annak ideáljait ülteti át a gyakorlati életbe e politikai és társadalmi rendszer. Ez meglehetősen technikai jellegű meghatározás, pedig a liberalizmusra minden mondható, csak az nem, hogy technikai vagy bürokrata jelenség lenne. A liberalizmus politikai, társadalmi, erkölcsi, életmódbeli magatartás, amelynek az egyén társadalmon belüli szuverenitása, tekintélye és biztonsága áll a

középpontjában. A liberalizmus az egyén világa, amelyben a polgár jogainak határait csak két szempont korlátozhatja: sem a szomszédainak vele azonos szuverén jogait, sem pedig a mind komplikáltabbá váló társadalomban a polgárok békés egymás mellett élésének biztosításához szükséges, a többség által elfogadott szabályait ne sértse. Ez utóbbi körébe tartozik az állam és a társadalom biztonsága, a hon és a környezet védelme és egynehány hasonló szempont, melyek szabályozása nélkül ma nem létezhet szervezett társadalom. Az egyén szuverenitásán kívül álló és annak biztosítására szolgáló államhatalom szerkezetét is világosan körülhatárolja a liberalizmus. Mindenekelőtt azzal, hogy a kormány a többség akarata szerint, az önkény kerülésével kormányoz. A kormányzati ágak egymástól való teljes függetlensége és egyensúlya a liberális kormányzás alapelve. Ezen belül is a népszuverenitást megtestesítő Országgyűlés játssza a *primus inter pares* szerepét.

Végül: a liberalizmus az ellenzéknek és a kisebbségnek a törvényhozáson kívül és belül általában teljes szabadságot biztosít. Amint már utaltam rá, ha a többség arra használja ideiglenes hatalmát (és minden hatalom ideiglenes), hogy despotaként uralkodjék a kisebbség felett, és klienssé igyekszik alázni a szabad polgárokat, az előbb-utóbb a saját sírásójává válik. Ez az a klasszikus liberalizmus, amelyet Deák vallott és hirdetett, s amelynek fokozatos megvalósításában kiemelkedő szerepe volt.

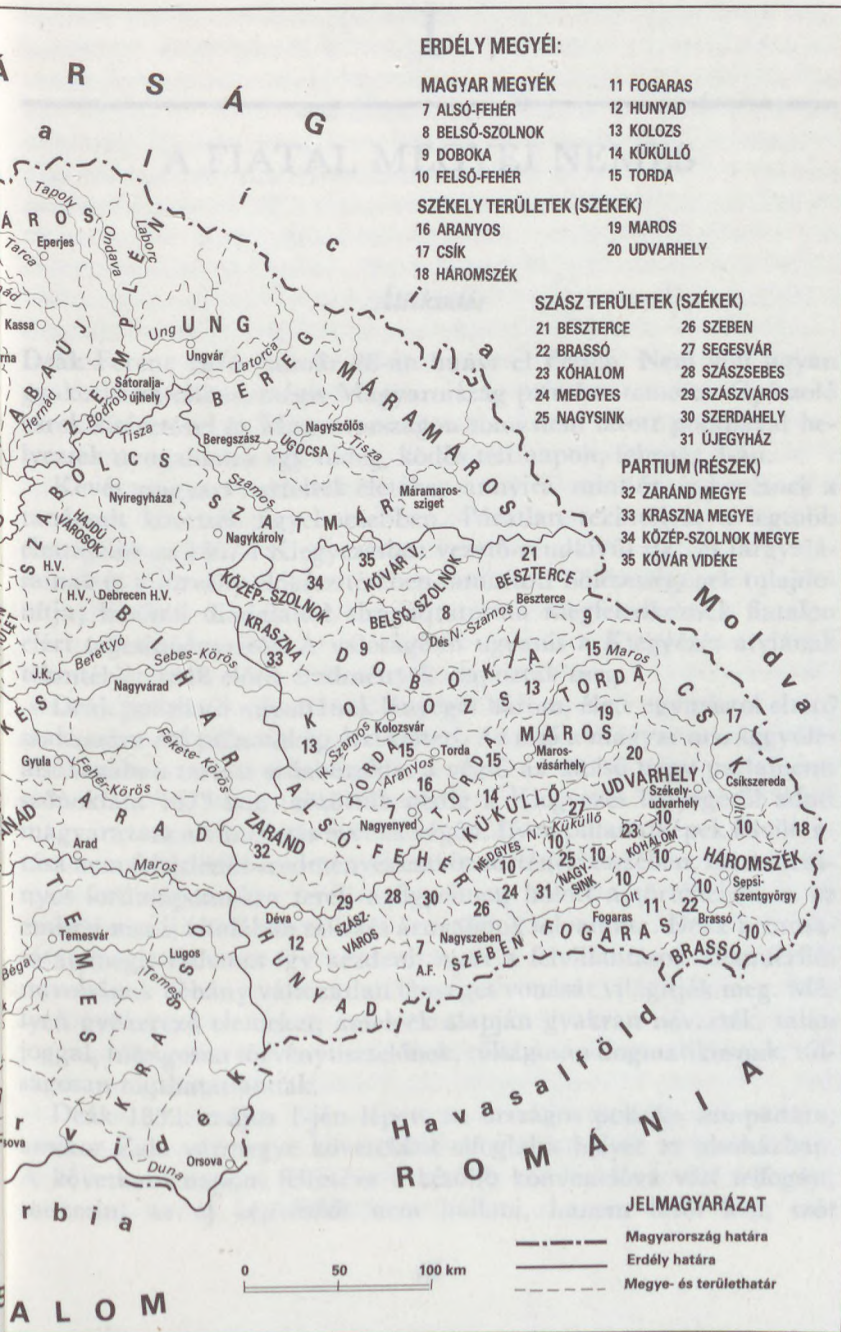
Deák számomra egyik legvonzóbb gondolata az volt, hogy a társadalmat állandó mozgásban lévő, dinamikus lénynek tekintette, amelyben semmi sem végleges. Amikor 1848-ban az Áprilisi törvényeket kihírdették, vagy amikor 1867-ben a Kiegyezés megszületett, liberális társaival együtt elégedett lehetett, ő azonban egyiket sem befejezésnek, hanem kezdetnek tekintette. Deák olyan szerencsés volt, hogy földrengésszerű társadalmi változások idején a jövő alakításán munkálkodhatott. Liberális meggyőződése, a világ kitűnő ismerete segítségével – fáradhatatlanul olvasott – a magyar jövőt a nyugati világ uralkodó eszméinek és irányzatainak a keretébe tudta állítani. A zalai középnemes művelt *europäer* volt. Gondolatai, írásai, tettei és élete olyan aktuális tanulságokat kínálnak ma is, mint ahogy kortársai is tanulhattak belőlük. Tanulmányozzuk Deák Ferencet!

MAGYARORSZÁG KÖZIGAZGATÁSA DEÁK FERENC KORÁBAN (1867)



1 KÓRÓS
2 VARASD
3 ZÁGRÁB
3a TÜRMEZŐ TERÜLETE
4 POZSEGA
5 VERÓCE
6 SZERÉM





I

A FIATAL MEGYEI NEMES

Áttekintés

Deák Ferenc 1876. január 28-án hunyt el Pesten. Nem volt ugyan gyakorló katolikus, mégis Magyarország primása temette. Gyászoló ezrek kíséretével és Magyarországon soha látott pompával helyezték nyugalomra egy hideg, ködös téli napon, február 3-án.

Kevés magyart tiszteltek életében annyira, mint őt, és kevésnek a tanácsait követték figyelmesebben. Páratlan tekintélyét a legtöbb életrajzíró az 1867-i Kiegyezéshez vezető rendkívül sikeres tárgyalásainak és a törvény előkészítésében tanúsított bölcsességének tulajdonítja; későbbi diadalaitól elragadtatottan megfedkeznek fiatalon elért teljesítményeiről. A valóságban ugyanis a Kiegyezés atyjának tekintélyét 1848 előtti eredmények alapozták meg.

Deák politikusi mivoltának lényegét három, élete egymástól eltérő szakaszára eső pillanatkép érzékelteti. Az első a magyar országgyűlés alsóházában tartott szűzbeszéde, a végső az utolsó nagy parlamenti szónoklata 1873-ban, közöttük pedig a Kiegyezés lényegéről adott magyarázata a kihirdetés évének végén. Ilyen pillanatképek felvillanása nem feltétlenül eredményes eszköz történeti esszében, mert látványos fordulópontokra tereli a figyelmet, holott a történelem és az emberi sors is általában szürkés árnyalatok folyamata. Deák bemutatását mégis érdemes így kezdeni, mert a felvillantások államférfiúi mivoltának néhány változatlan lényeges vonását világítják meg. Mélyen gyökerező elemeket, amelyek alapján gyakran nevezték, talán joggal, túlságosan törvénytisztelőnek, túlságosan dogmatikusnak, túlságosan hajthatatlannak.

Deák 1833. május 1-jén lépett az országos politika színpadára, amikor Zala vármegye követként elfoglalta helyét az alsóházban. A következő napon, félretéve a később konvencióvá vált felfogást, miszerint az új képviselőt nem hallani, hanem látni kell, szót

kért. Az országgyűlési naplóba ezeket jegyezték be: „Deák Ferenc: Azon tapasztalást említette föl, hogy ... a községi bírót botoztatni szokták, s ezért kívánta, hogy a bírót vagy hegymestert a compossessorok sem bottal, sem másképp ne büntethessék.”

Jellemző, hogy Deák első beleszólása a törvényhozás ügyeibe a törvények liberális, humanus irányú elmozdítását célozta. Annak a feudális örökségnek a megszüntetésére szólított fel, amelynek értelmében a helyi közigazgatás testi fenyítést szabhatott ki és hajthatott végre. Törvényesen kijelölt bíróságoknak kívánta fenntartani ezeket a jogokat. Így adta meg későbbi törvényhozói tevékenysége alaphangját. Ebben, az 1848-i forradalmat megelőző időszakban országos hírnevet szerzett haladó törvényjavaslatokkal, valamint a haladást jelentő törvények támogatásával és előkészítésével. Ezek között voltak – többek között –: az összes vallásfelekezet szabadsága és egyenlősége; a törvényhozói hatalomnak a végrehajtó fölötti elsősége; a gazdaság fejlődését leginkább gátló ősiség felszámolása; a gyülekezési, szólás- és a sajtószabadság előmozdítása; az állam és az egyház egymástól való elválasztása; a büntetőtörvény és a bíráskodás korszerűsítése; jobbágyfelszabadítás és a földreform.

Deák tehát szabadelvű reformer volt. Beszédei, törvény-előkészítő tevékenysége és magatartása a liberális gondolkodás négy alappilléren nyugodott, az ősi zsidóság szigorú erkölcsi normáin, a szabad gondolkodás és a *l'art pour l'art* hellenisztikus hagyományán, a klasszikus Róma jog- és törvénytiszteletén, végül a kereszténységnek az emberek, osztályok, fajok és nemzetek egyenlőségéről szóló tanításán. Deák boldog lehetett, hogy olyan korban élt, amikor ezek az eszmények vele együtt még sokak értékítéletét határozták meg.

Deák életfelfogása és politikai eszméi viszonylag állandóak voltak, nem úgy, mint a politikai tevékenységre fordított energiái. Ezek hol kiáradtak, hol elapadtak. A politikai élet útvesztőjében több előnytelen tulajdonság akadályozta. Gyakran volt betegesen borúlátó, halogatta a döntéseket, emiatt a Fabius Cunctator gúnynevet akasztották rá. Siralmas látvány lehetett, amint nem túlságosan ragyogó vidéki házában pipázott, míg másokat feszített a tetterő. Gyakran betegeskedett, és egészen 1854-ig, míg birtokait el nem adta, gyakran szorongatta adósság. Alapvetően azonban nem volt elégedetlen ember, és elégedettsége a Kiegyezéssel emelkedett 1867-ben a legmagasabbra. Ugyanabban az évben, december 17-én, amikor az egyezmény hatása már érezhetővé kezdett válni, így beszélt az ikerfőváros, Pest

és Buda polgárainak egy küldöttsége előtt: „El lehet mondani, hogy a mohácsi vész óta Szent István koronájának országai így együtt soha nem voltak, mint most. El lehet mondani, hogy ily bizalmas viszonyban fejedelem és nemzet, mióta az osztrák dinasztia uralkodik, soha nem volt. El lehet mondani, hogy ily kevés surlódás és keserűség köztünk és Ausztria között sohasem volt, mint most. El lehet mondani, hogy az a külföldi tőke, mely még a határszélig is óvakodott eljönni, most mégis nagyobb mértékben és könnyebben folyt be az országba, és a mi népünk elég ügyes, elég eszes ezt a haza javára fölhasználni... Ha mindezeket meg akarjuk dönteni, akkor támadjuk meg az alapot, a Kiegyezkedést, és valószínűleg meg lesz döntve.”

Deák mindig őszinte volt és nagyon valószínű, hogy ez a nyilatkozat is valódi érzéseit tükrözi. Az óriási eredmény tudatában nagy meglepődöttség tölthette el. Élete nagy álmát valósította meg: létrejött a ténylegesen önálló Magyarország és Deák eszményeiből törvények lettek. Az uralkodóházzal kötött megállapodás mégsem volt számára öncél; inkább csak lehetőség arra, hogy visszatérjen a reformkor nagy eszményeinek megvalósítását célzó törvények munkálataihoz. 1868 decemberében, a történelmi jelentőségű 1865–68-as országgyűlés lezárásakor Deák ezt mondta: „A munka nincs befejezve... Programunk nem lehet más, mint azon alaptörvényeknek, melyeket alkotunk, fönntartása mellett tovább fejleszteni az alkotmányos életet, institúcióinkat, és előmozdítani az ország anyagi és szellemi érdekeit, szem előtt tartva mindig a népjogokat és a törvények előtti teljes egyenjogúságot.” Röviden szólva, Deák arra törekedett, hogy az 1867-ben létrehozott, klasszikusan liberális kormányzathoz demokratikus kormányt és társadalmat alakítson ki.

Deákot még utolsó nagy parlamenti szónoklata idején, 1873. június 3-án is a haladó törvények ügye foglalkoztatta leginkább. Véletlenül éppen az állam és az egyház viszonyát tárgyalták. Deák a liberális eszmék jegyében szétválasztásukat szorgalmazta. De bírálta a magyarországi rendszert is, amelynek értelmében a római katolikus és az ortodox egyházak főpapjai *ex officio* tagjai voltak a felsőháznak.

„Ha akarunk jogegyenlőséget a vallásokra nézve, de ha akarunk a józan észnek szabályai szerint rendezkedni, ez az anomália, ez a különbség nem állhat fenn. Két módon lehetne a dolgon segíteni: vagy a többi vallásoknak is megadni e privilégiumot, vagy mindenkiktől elvenni... mind a protestánsok, mind a zsidók nagyon megköszönék és deprecálnák ezen kedvezést...”



Előttünk áll a főrendiház rendezése; ott lesz alkalmunk kimondani, hogy senki sem vehet részt a törvényhozásban mint törvényhozó csupán hivatalánál fogva; sem püspök, sem főispán és a többi. Hanem akár választása, akár kinevezése alapján rendeztessék a felsőház... azoknak, akiknek választási vagy kinevezési joguk van, jogában álljon, ha akarnak püspököt is választani vagy kinevezni, vagy superintendenst vagy rabbinust vagy más embert, de az akkor... úgy ül ott, mint kinevezett vagy megválasztott pairje az országnak.”

A kör kiteljesedett. Deák aktív politikusi élete 1873. június 23-án úgy zárult le, hogy a negyven év előtt újoncként előadott szűzbeszédével tökéletesen összecsengő szónoklatot mondott el hetvenkét éves tekintélyes politikusként az országgyűlés alsóházának emelvényén. Mindkét szónoklatot a liberalizmus eszméire hangolta. Deák pályájának legállandóbb eleme tulajdonképpen ez a soha nem lankadó törekvés volt arra, hogy a liberalizmust békés úton, a törvényhozás eszközével meggyökereztesse a félfudális Magyarországon. Első angol életrajzírója, Florence Foster-Arnold nem tévedett, amikor azt állapította meg, hogy „Deák ... nem volt kozmopolita; élete Magyarországon és Magyarorszáért telt el; valódi magyar jellem volt, más értelemben, mint ahogyan a „huszárok nemzeté”-ről gondolni szoktuk... És bárki ismerje is meg alaposabban Deák Ferenc cselekedeteit és szavait, nem fogja tagadni, hogy semmi provinciálisat nem látni ebben a magyar politikusban, akit ugyanabból az ércből öntöttek, mint a világ más hőseit.”

Az első évek: 1803–33

Deák Ferenc 1803. október 17-én a Zala vármegyei Söjtörön született.

Ez idő tájt a luneville-i (1801) és az amiens-i (1802) szerződésekkel létrehozott törékeny európai béke már repedezett. Napóleon megtámadta Hannover, az angol király uralma alatt álló német államot, és Boulogne-nál összegyűjtötte a *Grande Armée*-t, a legragyogóbb fegyveres erőt, amit valaha is parancsnokolt. Mielőtt Deák egyéves lett, már megindult a Habsburg hatalom németországi felszámolása, az a Napóleon által előmozdított folyamat, ami a Római Szent Birodalom bukásához és 1804 augusztusában az Osztrák Birodalom kialakulásához vezetett. 1866-ban fog a folyamat lezárulni abban a nagy kavar-

gásban, ami Deák életének egyik legnagyobb teljesítményével, a Ki-egyezőessel 1867-ben érte el a tetőpontját.

Deák születése idején a magyarok és a Habsburg-ház között béke honolt, mint ahogyan az 1790-es válság óta általában. A belső béke külső jele a magyar köznemesi erő két központi intézményének szabad működése volt: az ország közigazgatásában játszott vezető szerepüket semmi sem veszélyeztette, és talán még jelentősebb volt az, hogy a Habsburg királyok rendszeresen összehívták a magyar országgyűlést.

Ez volt a helyzet Habsburg-Magyarországon, amikor Deák Ferenc megszületett. A család nemesi ágának negyedik generációjához tartozott. I. Lipót (1657–1705) 1665. december 22-én jutalmazta nemeslevéllel Deák Mihály huszárezredes és fiatalabb fivére, a jogtudós Péter szolgálatait. Abban az időben a Habsburg-abszolutizmus ellenzéke szinte naponta növekedett, és akkor szerveződött a Wesselényi-összeesküvésként ismert Habsburg-ellenes nemesi mozgalom. A Deákok mégis, a nyugtalanság, valamint a magyarok és az uralkodó között növekvő ellentétek ellenére, hűségesek maradtak a dinasztiahoz. Ez a családi jellemvonás sokáig élt tovább.

Péter lett Ferenc dédapja. Fia, Gábor Hertelendy Annával, egy másik gazdag dzsentrícsalád lányával kötött házassága révén növelte a család tekintélyét és vagyonát. Az ő fiuk, idősebb Ferenc ugyanezt tette, amikor Győr vármegye alispánjának lányát, Szarvaskendi Sibrik Erzsébetet elvette. Ferenc, az ifjabb, hat gyermek között a legfiatalabb volt. Négyen nőttek fel, Antal, József (Nemeskéri Kis Józsefné), Klára (Oszterhuber-Tarányi Józsefné) és maga Ferenc.

Deák anyja, Erzsébet nem élte túl a szülést. Apja vigasztalhatatlan volt, és rá sem tudott nézni a gyermekre. A csecsemőt nagybátyja, Deák József zalatárnoki földbirtokos gondjára bízta, aki szoptatós dajkát szegődtetett melléje. Nővére, Klára gondosan látogatta, és amikor egyszer tetvesen találta, magával vitte, majd úgy nevelte fel, mint saját gyermekét.¹ Mivel apjuk nem tudott tovább élni abban a házban, ahol felesége meghalt, a család Kehidára költözött. Itt volt második otthonuk, és itt halt meg idősebb Ferenc 1808. január 25-én. Ferenc gyámja Antal lett, a tizennégy évvel idősebb fivér. A két fivér és lánytestvérük viszonya a pszichiátereknek aranybánya volna, ha

¹ Deák Klára 1859-ben halt meg, férje, Oszterhuber-Tarányi József 1869-ben.

lennének róla részletes adatok. Ferencet, akit apja gyűlölt, bátyja és testvér-anyja imádta, és mindhárman igen szoros érzelmi kapcsolatban maradtak életük végéig. Apjuk halála után Antal és Ferenc nem osztotta el az általános szokás szerint a birtokot; ehelyett közös tulajdonként kezelték. Egy fedél alatt éltek, és egyikük sem kötött házasságot.

Fontos kérdés lenne, hogy milyen volt Deák Ferenc viszonya a nőkhöz, de ez nem vezet sehová, mert nagyon kevés értesülés maradt róla. Kossuth Lajos politikai szempontból ítélte meg Deák hajlamát a gyűlöletre és a szerelemre. Tulajdonképpen érdekes szempont, hiszen ez a nagy ember valóban főként politikai lény volt. Deákot jellemezve írta Kossuth: „Jobbra-balra mindenkivel jól tudni lenni nagyon áldott szociális tulajdon, s az értelmi felsőségnak nagyon hatályos auxiliáriusa a közéletben. De aki e tulajdonnal bír, az, amint senkit sem gyűlöl, úgy senkit sem is szeret-het igazán.”

Nem tévedett Kossuth? Tényleg képtelen lett volna Deák a szerelemre? Testi-lelki barátjának, Vörösmarty Mihálynak egyszer bevallotta, hogy egy alkalommal majdnem beleszeretett valakibe, de „a hideg meggondolás” időben véget vetett a kapcsolatnak, és később sem közeledett asszonyhoz komoly érzélemmel.

Ez a nők nélkül élő, testileg erős és nagyon vonzó egyéniségű ember azonban, aki szerette a társaságot és legszívesebben a családjá körében töltötte az időt, rejtély maradt az életrajzírók előtt. Elképzelhető, hogy huszonhárom évesen írt Vörösmartynak a nőkkel szemben tartózkodó elhatározásáról, és egész életében ilyen is maradt. Eötvös Károly, Deák kortárs életrajzírója minden követ megmozgatott, mégsem talált semmi érdemlegeset nőkhöz fűződő kapcsolatokról. Azt a magyarázatot találta, hogy két ok tarthatta vissza Deákot az asszonyoktól. Az egyik az, miszerint el akarta kerülni az osztrák titkosrendőrség állandó ügypőködését, mert nagy kárt tehettek volna neki, ha valamilyen viszonyal kompromittálja magát. Kerülni akart minden olyan kapcsolatot, ami elvonhatta volna politikai céljaitól. Talán ezt igazolja az 1832–36-os országgyűlésen történt eset is, amikor Pozsony legszebb hölgyei sikertelenül ostromolták egyesült erővel Deákot. Az osztrák titkosrendőrség vaskos dossziékba gyűjtötte a legjelentéktelenebb adatokat is azokról, akik a rendszer szempontjából számítottak. Deák a legszorosabb megfigyelés alatt tartott személyiségek között volt. De a dossziék anyagának leggondosabb vizsgálata sem derített

ki semmi kínos női kapcsolatot vagy bármilyen szokatlanságot az életében. Márpedig kizárt, hogy a titkosrendőrség ne jegyzett volna fel Deákról minden céljaira felhasználható értesülést.

Az Eötvösnél vázolt másik okban sokkal több a légből kapott elem. Azt feltételezte, hogy Deák talán férjes asszonyba szeretett bele vagy valakibe magasan a saját társadalmi státusa felett. Erre semmilyen adat nem utal, úgyhogy nemigen marad a Deákról költött anekdotáknál megbízhatóbb értesülés, mégis sokszor az ő véleményét írják le komoly kérdésekről.

Deák például nyaranta több hetet töltött Balatonfüreden vagy Marienbadban, a csehországi üdülőhelyen. Egyik évben Balatonfüreden nyaraló fiatal politikusok arról beszélgettek, hogy van-e értelme a házasságnak. Mivel nem tudtak dönteni, Deákot kérték fel bírónak. Ő így válaszolt: „Úgy látom, nem egészen komoly az önök kérdése. Én is csak akkora komolysággal felelek rá. A becsületes ember megházasodik, az okos ember nem.”

1868-ban a Deák hatvanadik születésnapja alkalmából tartott ünnepségek után barátok és tisztelők egy csoportja hazakísérte a pesti Angol Királynő szállodában lévő lakosztályáig. Az ajtónál búcsúzkodva így szólt: „No lásd, ha megházasodtam volna, most vén asszony várna rám a szobában s talán a nyoszolyában is. Hát mi gyönyörűségem lenne nekem ebből? De mi gyönyörűsége lenne ebből neki?”

Az ilyen csípős megjegyzések cinizmusa inkább a keserűség leplé-nek látszik, mint a boldogság tünetének, és arról árulkodik, hogy Deák családi állapota miatt elégedetlen volt, hiányzott neki az asszonyi szerelem melege. Kossuth mégis odáig ment, hogy azt állította, Deák senki iránt sem tudott bensőséges érzelmeket táplálni. Ebben tévedett.

Ferenc rajongott a bátyjáért, Antalért, akinek 1842-ben bekövetkezett halála után ezt az érzést sógorára, Oszterhuber-Tarányi Józsefre vitte át, és jó viszonyuk kölcsönös lett. Különösen mélyről fakadó volt barátsága Vörösmarty Mihállyal, az ő 1855-ben bekövetkezett elhunytá után pedig a költő fiával, Bélával, aki Deák keresztfia volt. Szoros barátságot tartott fenn a liberális politikus báró Wesselényi Miklóssal, Szalay László jogásszal, a politikus Csengery Antallal és másokkal. Ezek a kapcsolatok teljes kölcsönös bizalomra épültek, közös eszményekre, egymás tehetségének és jellemének elismerésére. Csak egy esetben nem világos, hogy mi kötötte Deákot valakihez.

Gyakorlatilag semmi nem ismert Mikes János grófnak jelleméről, eszményeiről és képességeiről, pedig ő volt a leghosszabb ideig Deák társa. Mikes rögtön bevette magát az egyik hátsó szobába, amikor Deák 1854-ben az Angol Királynő-beli lakosztályba költözött, és végig ott is maradt. Ő őrködött a haldokló Deák ágyánál, és ő zárta le a szemét, miután utolsót lélegzett. Ki volt ez az ember? Deák érzelmi életének egyik nagy rejtélye az, hogy mi táplálta ezt a semmilyen mással össze nem hasonlítható kapcsolatot.

Deák Ferenc a korai 19. századi magyar dzsentriknél megszokott alapos nevelést kapott. Akkoriban a köznép tekintélyes része már írástudó volt. 9717 egyházi és világi tanító működött a 11 367 000 magyar között. (Erdély adatai ezekben a számokban nincsenek benne.) Ha a magántanítókat is beszámítanánk, 10 000 felett lenne a tanítók létszáma. Ezek szerint minden 1140 lakosra egy tanító jutott; meglehetősen magas arány az akkori agrár jellegű országban.²

Deák magántanulóként, egy ferences szerzetes tanítóskodása alatt otthon kezdte a tanulást. 1808 őszén, apja halála után került szabályos elemibe, Kőszegen egyházi iskolába. Onnan ment más egyházi iskolákba Keszthelyen és Pápán, majd 1817-ben a nagykanizsai gimnáziumban érettségizett. Ily módon még iskolás volt, amikor Napóleon itáliai hadserege 1809-ben átvonult Nyugat-Magyarországon, talán még látott is Kőszegen áthaladó egységeket. Az is nagyon valószínű, hogy tudott a Napóleon 1809. május 13-án a magyar nemzethez intézett kiáltványa miatt támadt izgalomról. Bátyja, Antal pedig részt vett a győri csatában a nemesi felkelés kapitányaként; az ütközetben Napóleon kegyetlenül megverte a magyar önkénteseket. Deák családja így módon maga is részese volt a feudális magyar nemesi felkelés utolsó, Don Quijote-i, szerencsétlen fegyveres fellépésének.

1817-től 1821-ig a Királyi Jogakadémia hallgatója volt Győrött. Akkor már folyékonyan beszélt németül és latinul; mindkét nyelvet használta később is a magyar mellett. Az iskolai bizonyítványok nem utalnak arra, hogy nagyon szorgalmas lett volna, de történelemből és alkotmányjogból kitűnt; mindkét tárgy rendkívül érdekelt. Inkább

² A tanárok és a diákok aránya azonban felekezetenként eltérő volt. Legmagasabb a zsidóknál, aztán a reformátusoknál, a legalacsonyabb a keleti ortodoxoknál. A legszegényebb zsidó is írástudó volt, úgyhogy bízást lehet minden hitközségben egy tanítót feltételezni, vagyis összesen 410 zsidó tanítóval kell számolni. Másként fogalmazva: Magyarország minden 600 zsidó lakosára esett egy tanító, ami nagyjából a kétszerese a teljes lakosságra számítható arálynak.

a jó emlékezőtehetség, mint a szorgalom jellemezte. Elismerték jó humorát, de sportbeli teljesítményeit nem, és még kevésbé táncstudását, mert már fiatalon is zömök, nemigen mozgékony volt. Szónoki képességeit viszont már korán becsülni kezdték, az iskolai szónoklatokra, lett légyen bármilyen alkalom, rendszerint őt választották ki.

1821 augusztusában fejezte be jogi tanulmányait, Zala vármegye közgyűlése december 17-én nagykorúvá nyilvánította, és első felnőtt cselekedete az volt, hogy egykori szárazdajkját felszabadította minden jobbági kötöttség alól. 1822 novemberében elhagyta kehidai otthonát; joggyakornok lett Pesten. Ügyvédi vizsgáját kitüntetéssel tette le 1823. december 19-én. Még csak húszesztendő volt, de már befejezte összes tanulmányait ahhoz, hogy akár jogászi, akár politikai, közigazgatási pályára léphessen.

Deák iskolai évei idején az uralkodóház és a magyar dzsentr szövétsége megdőlt. 1790-től 1811-ig jól működött; mindkét fél tiszteletben tartotta az alku rá eső részét. Az uralkodó rendszeresen összehívta az országgyűlést: 1795 és 1811 között öt ülésszak volt. A dzsentr egymillió parasztfiatalt szállított ágyútölteléknek a Habsburg-hadseregbe, és 30 millió forintot sajtolt ki a jobbágyságból háborús költségekre. De a XIX. sz. második évtizedében az uralkodóház és a magyarok közötti feszültség növekedni kezdett.

Már a napóleoni háborúk alatt kiderült, hogy a Habsburg-kormányzat a magyar alkotmányos kormányzást csupán az ország hadierejének fenntartása céljából tűri. Ahogy a közvetlen veszély elmúlt, az uralkodóház visszatért, abszolutista, centralista, németesítő politikájához. Az ellentét már 1810-ben felszínre tört. Ahogy I. Ferenc Napóleon apósa lett, és megszűnt a közvetlen francia fenyegetés, megmutatkoztak despotikus hajlamai. Magyarországon a reakció még 1815-ig sem várt, mint Európa más részein. Ferenc összehívta az országgyűlést 1812. július 1-jére. Ez volt a napóleoni korszak utolsó országgyűlése, mert ezután másfél évtizedig nem volt újabb ülésszak. Ez az abszolutizmus Magyarország vármegyéiben sok ingerültséget keltett és állandó ellenállással találkozott. Közben az udvar a magyarországi adókat több mint kétszeresükre emelte, de a beszédéhez tekintélyes létszámú sereget kellett küldenie. Ahogy azonban a birodalom belső nehézségei növekedtek, és kiderült, hogy Európa forradalmi hangulata lassabban csitul le, mint ahogyan feltételezték, az uralkodóház a magyarországi kemény vonal átgondolására kényszerült.

Fokozatosan csökkentették a metternichi rendszer szorítását Magyarországon, és ugyanolyan arányban nőtt a vármegyei ellenállás. Mire Deák Ferenc fiatalember lett, a magyar vármegyék a kormányzat élénk ellenzékévé váltak. A politikai újonc egyik nagy felismerése az volt, hogy milyen nagy a vármegyei rendszer ellenálló ereje a zsarnoksággal szemben. Ez derült ki a metternichizmus elleni fellépés sikeréből, majd az abszolutizmus feletti nagy győzelemből az 1825–27-es országgyűlésen. Három tényező befolyásolta Deák gondolkozását és jövőendő pályáját életének ebben a szakaszában.

Először is, még joghallgatóként, tanúja volt annak, ahogyan Győr vármegye gyűlése megtagadta egy alkotmányellenes királyi rendelet végrehajtását. Érdekes egyébként: a törvényesség és a rend bajnokának első, forrásokban is megőrzött politikai élménye a jogakadémiai szabályok megsértése árán született. Eljárt a megyegyűlésre, holott jellegzetesen abszolutista korlátozó rendelkezések értelmében a diákok semmilyen politikai összejövetelt nem látogathattak, még a megyegyűléseket sem. Amit a gyűlésen tapasztalt, meghatározó volt a fiatal joghallgató számára. És még jellemzőbb, hogy már otthon, Zalában, akkor kezdte írni cikkeit, amikor a megyegyűlés kétszer is visszaverte a metternichi abszolutizmust. A helyi dzsentri mindkét alkalommal nyílt ellenzéki hadjáratot folytatott; rendkívül megnehezítette a kormányzat dolgát.

Deákot rajongott fivére, Antal is befolyásolta, aki mint a Habsburg-abszolutizmussal szemben fellépő Zala vármegyei alkotmányos ellenzék vezére tevékenykedett. Ferenc tulajdonképpen – az uralkodóház iránti hűségtől függetlenül – a zsarnokság elleni harc családi hagyományában nőtt fel. Harmadik tényezőként az hatott, hogy Zalában, az abszolutizmussal szemben való ellenállás és az alkotmányosságért folytatott harc egyik megyei tűzfészkeben volt az otthona.

A Zala vármegyei ellenállás két esete közvetlenül az 1820–21-ben bekövetkezett európai zavargásokhoz kapcsolódott. A Habsburg kormányzat alattvalói erőforrásait mások elnyomására kívánta fordítani. 1821 áprilisában Ferenc, miután Laibachban tárgyalta uralkodótársaival az európai forradalom elfojtásáról parancsot adott a magyar megyéknek 35 000 embernek a hadseregbe való besorozására és egy másikat új adók kivetésére. Mindkét intézkedés a magyar országgyűlés és nem az uralkodó jogkörébe tartozott. Deák Antal azonnal mozgalmat indított Zalában a rendeletek ellen. Azzal érvelt, hogy – mivel sértik az alkotmányt – a megyének nemcsak joga, de kötelessége

is megtagadni az engedelmisséget. Hamarosan egy második leirat érkezett Zalába, amely a laibachi rendeletek végrehajtására utasított. Deák Ferenc jelen volt azon a megyegyűlésen, amely megtagadta a második parancsot. A gyűlés határozottsága maradandó nyomot hagyott benne.

A folytatódó ellenzékiiség láttán az udvar azzal fenyegetett, hogy erőszakot alkalmaz. A Deák Antal által kezdeményezett megyei vizsontfenyegetés ezzel szemben az volt, hogy amennyiben ez megtörténik, valamennyi helyi tisztviselő lemond, így nem lesz, aki a király parancsait végrehajtsa. I. Ferenc először felfüggesztette a megye önkormányzatát, de aztán kénytelen volt engedélyezni a megyegyűlés összehívását. Deák Ferenc, négy nappal az ügyvédi vizsgálja után, ismét jelen volt az 1823. december 23-i drámai gyűlésen. Fivére vezetése alatt a jelenlévők megtagadták a királyi rendeleteknek még csak a tárgyalását is. Ünnepelesen alkotmányellenesnek nyilvánították őket, és úgy rendelkeztek, hogy elhatározásukról Magyarország valamennyi megyéjét tájékoztatják. Deák Antal országosan ismert személyiség lett, a megye eljárása pedig példát mutatott a többieknek.

Metternich tehetetlenül állt a mindent elárasztó ellenzékiiség előtt. Tulajdonképpen csak két választása volt. Az egyik az ellenzék fegyveres erővel való megtörése; de ezzel az éppen csak leverit itáliai forradalom feléledését és a németországi elégedetlenség nyílt kirobbanását kockáztatta volna. A másik a kiegyezés a magyar rendekkel a feudális alkotmányos kormányzat visszaállítása árán. A Habsburg-kormányzat az utóbbi mellett döntött, és összehívta az országgyűlést abban a hitben, hogy a megbékített Magyarország inkább erősítője, mintsem megcsapolója lesz az uralkodóház hatalmának.

1824. augusztus 9-én új királyi biztos, Gróf Batthyány Imre jelent meg a Zala vármegyei gyűlés színe előtt. Az volt a megbízatása, hogy békét teremtsen a korona és a rendek között. Azt remélték, ha sikeres lesz Zalában, a többi megye az ottani példát fogja követni. Batthyány végrehajtotta küldetését, és hamarosan mindenütt teljes lendülettel indult meg az 1825–27-es országgyűlés választási hadjárata. Az országgyűlés célja Magyarország alkotmányos kormányzatának vissza-

állítás volt. Azt senki nem láthatta előre, hogy ebből Magyarország reformkora fog fokozatosan kibontakozni.³

Deák Ferenc első közszolgálati hivatalát a Zala vármegyei gyűléssel kötött béke folyományaként kapta. Jelölése gesztus volt. Azt ismerte el, hogy fivére a koronával szembeni ellenállás vezéréből az uralkodóházhoz hű hivatalnokká változott. Deák Ferenc pályája abban a pillanatban kezdődött, amikor a vármegyék ereje és az alkotmányosság éppen legyőzte az abszolutizmust, abban a pillanatban, amikor a korona és a rendek békejobbot nyújtottak egymásnak. A kezdet egybeesett az országgyűlés összehívásával és a törvény uralmának visszaállításával. E két ügy fogja Deák további életét meghatározni.

Amikor Deák 1824-ben elfoglalta a hivatalát, már művelt fiatalember volt. Jó és alapos neveltetést kapott, Pesten töltött évei alatt pedig jártassá vált a mindennapi életben a kor vezető kulturális szervezeteihez és értelmiségéhez fűződő szoros kapcsolatok révén. Az utóbbiak közül legfontosabb az Auróra Kör volt, Magyarország leghaladóbb gondolkodóinak találkozóhelye, ahol életre szóló barátságot kötött az ország első értelmiségi személyiségével, Vörösmarty Mihállyal.⁴ Ez a barátság nagyon sokban hozzájárult Deák szellemi fejlődéséhez.

Deákról Vörösmarty ezt írta báró Wesselényi Miklósnak: „Ily emberre szükség van a világon, nemcsak az országért, hanem azért is, hogy rossz óráinkban meg ne tagadjuk azon állítást, hogy az ember Isten képére alkotottat.”

Ezek a költő szavai, de lévén Vörösmarty egyben liberális értelmiségi is, véleményét, akár a költőt, akár mást, sokan osztották. Deák iránti nagy elismerésének volt másik oka is. A magyar dzsentrik nagy

³ A magyar reformkort sok szerző 1825-től számítja. Azzal érvelnek, hogy az 1825-ben összehívott országgyűlés Ferenc alkotmányellenes uralmának tíz éve után visszaállította az alkotmányosságot és az az országgyűlés küldött ki reformbizottságokat. A liberálisokat 1830-ban gróf Széchenyi István Hitel című munkájának kiadása erősítette meg, a lengyelországi novemberi felkelés rezgései és az 1831-es magyar parasztfelkelés. A közvélemény egy széles körének bátorítása mellett a szabadelvűek akkor komolyan munkához láthattak. Az 1832–36-os országgyűlés idején már megkezdődött a liberális reformoknak az 1848-as áprilisi törvényekben tetőző dagálya.

⁴ Az *Auróra Kör* a Kisfaludy Károly kiadásában megjelent Auróra című szépirodalmi folyóirat körül szerveződött. 1821 és 1837 között jelent meg, miután a sokkal jelentősebb *Athenum* foglalta el a helyét. Az *Auróra* urbánus volt, kifinomult és modern. Nemcsak nemesi olvasókra számított, mint a 18. század végi magyar irodalom, hanem szélesebb, főként városi közönségre. A reformkor vezető értelmiségévé váló új nemzedék gyülekezett köréje, Vörösmarty Mihály, Bajza József, Toldy Ferenc és mások.

része a 19. században még faragatlan, civilizálatlan, szűk látókörű, ostoba, műveletlen és provinciális falusi volt. Deák viszont, bár jellegzetesen megyei ember pályája kezdetén, – mint kivétel – haladó, liberális csoporthoz tartozott, amely törődött a nélkülöző tömegekkel és újtásokat szorgalmazott.

Ebben az időszakban a dzscentri reformpárti vagy reakciós elkötelezettsége meghatározó elem volt Magyarország politikájában. Voltaképpen ez lett a dinasztia abszolutista uralma elleni harc gerince. A köznemesség, a harmadik rend, rendkívül nagyszámú volt Magyarországon. 1840-ben a 11 367 091 főnyi népességből 500 000 tartozhatott a kismanesek közé. Ez azt jelentette, hogy minden 20 közrendűre esett 1 nemes, míg Csehországban ugyanez az arány 1 a 828-hoz, német Ausztriában 1 a 350-hez, Lombardiában 1 a 300-hoz és Galíciában 1 a 68-hoz volt. A közfelfogás szerint a vármegyei igazgatásban és az országgyűlés alsóházában Magyarország teljes harmadik rendje osztozott a politikai hatalmon, a valóság azonban ritkán alakult így. Szinte kizárólag a köznemesség felső rétege, a dzscentri gyakorolta a hatalmat.

Egy-egy megyében csak kevés ilyen család élt, és ők töltötték be a vezető megyei hivatalokat, valamint ők adták az országgyűlési követeket. Közepes nagyságú birtokaik voltak, néhány jobbágyfaluvál és pár ezer jobbággyal. Deákéknak 1238 hold szántójuk volt. Mint jellegzetes dzscentrik, a család férfi tagjai magas megyei hivatalokra és országgyűlési követségre számíthattak.

Deák Ferenc leghosszabb ideig betöltött megyei hivatala az árvászek jegyzői tiszte volt, amire 1824. december 13-án választották meg. Hét és fél évnél működése alatt, jóllehet fizetést nem kapott, sok jót tett Zala árváival. 1829. április 24-én másik tiszteletbeli hivatalra, táblabírónak választották. Ebben az időben történt a Babics-ügy. Legtöbb életrajzíró megemlíti, mert a Babics-perben elmondott védőbeszéd Deák első teljes terjedelmében fennmaradt nyilvános szónoklata, emellett jó bepillantást nyújt a fiatal megyei tisztviselő életfelfogásába. A szónoklat, amint sokan megjegyezték, Deák emberi értékeit bizonyítja, bizonyos értelemben szellemi önvallomás.

Deáknak Babics Józsefet kellett védenie, akit útonállással, gyilkossággal és más hasonló büntetettekkel vádoltak. És szavait a védelem során csak akkor lehet igazán értékelni, ha tudjuk, hogy a megyei törvényszék, kizárólag jogvégezett dzscentri tagokkal, jellegzetesen feudális intézmény volt, a közrendűek büntető szerve. Tulajdonképpen

a köznemesség önvédelmi eszközeként működött a jobbágysággal szemben, akik, főként ezen a törvényszéken, tökéletesen ki voltak szolgáltatva uraik önkényének. Deák, valószínűleg éppen ezért, soha nem vállalt itt esküdti megbízatást. Mi több, a megyei intézmények, a törvényszékek együtt, a legmagasabb országos hivatalokra pályázó fiatal dzsentrik politikai ugródeszkái voltak. Nem nyílt más út.

Ha egy fiatal nemesúr kiállta osztályos társai kritikáját, remélhette, hogy a vármegye követnek választja az országgyűlésbe, ahol országos ügyekben próbálhat szerencsét. De még követként is ellenőrzés alatt állt, mert a vármegye szigorú utasítása szerint kellett az országgyűlésen működnie. Amennyiben eltért az utasítástól, azonnal visszahívhatták, és ez pályájának végét jelentette. Vagyis a megyei önkormányzat pályára állíthatott vagy tönkretesztelt fiatal politikusokat. Ilyen körülmények között nem lett volna meglepő, ha a politikai ambíciókkal teli Deák a Babics-ügyben enged a törvényszék feudális szellemének. De ő nem a legkisebb ellenállás útját választotta.

Védőbeszédének két lényeges eleme volt. Kétségbe vonta az útonállásra kiszabandó halálbüntetés kötelező voltának értelmét. Mivel ismerte a politikai hatalom hatásköri korlátait, tudta, hogy büntető-törvényszék hivatása a törvény alkalmazása és nem megváltoztatása. Ezért nem kifejezetten a halálbüntetés eltörléséért szállt síkra, hanem világosan kifejtette, milyen tényállásban látja indokoltnak, milyenben nem. A halálbüntetés elleni bátor támadással felérő beszédben hívta azonban fel a bíróság figyelmét arra, hogy egy-egy törvényi rendelkezés nem lehet mindenható, mert nem képes figyelembe venni a vádlott valamennyi indítékát és körülményeit, holott ezek határozzák meg bűnös vagy ártatlan állapotát. A törvény elkerülhetetlen hiányosságait a bíró jóérzésének és emberségének kell kiegyenlítenie, érvelt. A halálbüntetés csak akkor indokolt, állította, ha a vádlott minden kétely nélkül javíthatatlannak bizonyul: „A halálos büntetésnek célja nem bosszúállás, mert a bosszúállás kegyetlen indulat, ilyen indulatra pedig az igazság kiszolgáltatásának ismerni nem szabad. De elégtételt sem szerez a halálos büntetés; mert a meggyilkolt polgárok életét semmi büntetés, semmi kegyetlenség vissza nem adja...” Deák érvelése erősen épített arra, hogy ügyfele megbánást tanúsított, és meggyőzően ígérte életmódja megváltoztatását, minél fogva kíméletet érdemel.

Emellett a korai 19. században még kivételesen emberséges felfogást tükröző törvényértelmezés mellett Deák védőbeszédének máso-

dik hangsúlyos eleme még fontosabb a nagy politikus későbbi pályája szempontjából. Amíg csak elmélkedett a halálbüntetés természetéről mint naiv idealista, álmodozó, könnyen elnyerte volna a dzsentrí bűnbocsánatát, de arra, ami ezután következett, aligha remélhetett hasonló elbánást. Korát messze megelőző felfogás alapján érvelt valamivel, ami voltaképpen Babics József életébe hatoló környezettanulmányoknak lenne tekinthető.

Babics megmentése érdekében Deák a dzsentrí és a feudális társadalom ellen emelt vádat. Babics, mondta a bíróságnak, olyan faluban született, ahol sem istentiszteleti hely, sem iskola nincs. Olyan faluban, ahová az ő élete során sem pap, sem tanító nem látogatott. Szülei annyira szegények voltak, hogy nem tudták máshová iskolába küldeni, így önhibáján kívül maradt tökéletesen műveletlen. Mindennek oka maga a társadalom. Babics gulyásbojtárnak tanult, és útonálló lett. A bűnözők, érvelt Deák, nem tűrik az ártatlanságot, úgyhogy addig fenyegették, erőszakoskodtak és gúnyolódtak vele, míg a szerencsétlen kölyök az útonálló banda büntársává nem vált. Babicsot a környezete, szerencsétlen társadalmi körülményei, végzetes szegénysége, nem pedig az eredendő bűn tette gyilkossá, mondta Deák.

A szenvedélyes védőbeszéd nem ért el eredményt. Babicsot 1831. január 28-án kerékbetörésre ítélték, „bűnei büntetéseként és hogy másokat elrettentsenek”. Az ítéletet fellebbezés folytán fejvesztésre változtatták, majd 1834. március 11-én a királyi kúria Babics kötéltől való kivégzését rendelte el. Az ítéletet végrehajtották. Deák csak első fokon járt el Babics védőjeként, és kudarcot vallott. Mi más történhetett volna? De Deákról kiderült, hogy tökéletesen következetes, ha alapvető eszményeit vitatják. A megalkuvásra való képtelenség Deák igazi lényének kulcsa. És életének érdekessége, hogy a meg nem alkuvó az 1867-es Kiegyezés megalkotója lett, anélkül, hogy alapvető erkölcsi, társadalmi vagy alkotmányos ügyben feladta volna elveit. A nagy politikai művészetet gyakorolta: reálpolitikus volt. Deák Babics József védelme során éppen úgy, mint más rábízott ügyekben vagy olyankor, ha tanácsát kérték, a tiszta és egyszerű igazság érvényesítésére törekedett. A törvény tiszteletét a társadalom alappilléreinek tekintette, és minden erejével a törvények tiszteletben tartásán munkálkodott.

A Babics-per Deáknak a Zala vármegyei önkormányzatban lefolyt pályája vége felé esett. Hamarosan elérte a megyei hivatalok legfelső fokát, és 1832. november 5-én helyettes alispánná választották. Mi-

előtt azonban hivatalát megszokta volna, vármegyei szinten zajló tevékenysége – és politikai életének első szakasza – lezárult azzal, hogy 1833. április 15-én országgyűlési követté választották. Ettől a naptól kezdve haláláig a magyar törvényhozás volt élete egyetlen értelme.

Deákot a saját megyéjének tett szolgálatok alapján választották be az országgyűlésbe. Abban az időben Magyarország ötvenvalahány megyéje élénk összeköttetésben állt egymással, minthogy a Habsburg-abszolútizmus elleni fellépéseket közösen szervezték, törvényhatósági eljárásaikat összehangolták, fontos ügyekben véleményt cseréltek és tájékoztatták egymást hivatali tevékenységükről. Így Deák nevét már országszerte ismerték, akkor amikor az országgyűlésen megjelent.

A megyék voltak a feudális alkotmányosság bástyái Magyarországon; jelentőségük felbecsülhetetlen. „Magyarország alkotmányának egyik legszebb gyöngye: a megyei rendszer. Ősi intézmény ez, valamint alkotmányunk is ősi; mindenik a nemzet életéből fejlődött ki, s éppen ezért egyik úgy mint a másik, időnkint a nemzet életének fejlődése szerint alakult.” Ezt írta Deák. Valóban egyetlen magyarországi intézmény sem volt a Habsburg-hatalomtól függetlenebb. Deák Ferenc ezen a fontos helyen végezte politikai szakmai gyakorlatát, és itt fejlesztette képességeit. A megyék tradicionális ragaszkodása az alkotmányos uralomhoz tanította meg a törvény erejére. A dzsentrivalma a megyékben és a megyék ellenőrzése az országgyűlés felett ismertette meg vele az ország politikai realitásait. Deák világosan felismerte, hogy a 19. századi Magyarország csak olyan iramban indulhat el a reformok útján, amilyent a dzsentrinél lát. A megyei közigazgatásba a Zalában töltött tíz esztendő során mélyen benyúlt gyökerei Deákot reálpolitikussá tették, olyan államférfivá, aki egész politikai életében tartózkodott attól, hogy túlzott lelkesedéssel keresse tervei támogatását. Mindig igen gondosan tájékozódott a dzsentrinél, hogy lássa, mit hajlandó elfogadni. Mivel aztán ilyen alapon jelölte ki a reálisnak ítéltető célokat, rendszerint meg is tudta valósítani őket. Módszerei miatt Fabius Cunctatorhoz hasonlították. És az összevetés nem is igazságtalan, hiszen Róma Hannibál elleni harcában Fabius volt a győztes.

II

A SZABADELVŰEK VEZÉRE

Az 1832–36-os reformországgyűlés

Öt évvel azután, hogy elkezdte tevékenységét Zala vármegye közigazgatásában, Deák Ferencet szolgabíróvá választották, vagyis széles körű adminisztrációs, jogászai és hatósági teendőkkal járó, sokak által áhított hivatalhoz jutott. 1829. június 1-jén a szolgabírói esküt is letette, ezzel közeledett a helyi közigazgatásban dzsentrriként elérhető pályája csúcsához.

1830 júliusában forradalom tört ki Párizsban, és a rákövetkező politikai és társadalmi nyugtalanság kelet felé egészen Lengyelországig és Magyarorszáig érezttette hatását. Megrázta a magyar társadalmat, és mély nyomokat hagyott Deák Ferencben. Ugyanebben az esztendőben adta ki gróf Széchenyi István *Hitel* című hatalmas értekezését, a magyarországi szabadelvűség forrását, és éppen akkor került vissza Ferenc fivére, Antal – a reformországgyűlés összehívásának ígéretével tartott választáson – másodszer az ország törvényhozásába.

Amikor az országgyűlés ülései folytak, 1830. szeptember 8. és december 20. között, a Párizsból érkező megrázó hírek által kiváltott félelem elnyomta a reformok gondolatát. Az országgyűlés sebtében megkoronázta I. Ferenc fiát, V. Ferdinándot, meghozta a legsürgősebb törvényeket, majd, miután uralkodói ígéretet nyert arra, hogy a következő, valóban reformországgyűlést egy éven belül összehívják, feloszlott. Az uralkodóház azonban elérte célját: a Bourbonok uralmát Párizsban megdöntötték, a magyarok viszont lojalitásuk bizonyítékeként megkoronázták a Habsburg trónörököst.

Majdnem az országgyűlés feloszlásának előestéjén tört ki Lengyelországban a Novemberi Felkelés; a forradalom lángjainak fényeit látni lehetett a Kárpátok felett. A lengyel menekültek azonban a kolerát hozták magukkal, és az ország északi részén végigsöprő járvány nyomán parasztfelkelés támadt. Jellegzetesen paraszti mozga-

lom volt ez, szervezetlen, központi irányítású, hadtudományi ismeretek és fegyverek nélkül. Nem indítottak összpontosított támadást; csak helyi összecsapások voltak. Szerszámokból készített fegyvereivel a parasztok többsége nem kívánt többet, mint bosszút állni saját urain; szomszédos közösségek ritkán működtek együtt. Az állam szervezett hadserege nehézség nélkül verte le a mozgalmat és kényszerítette megadásra a parasztokat.

A nemesség a borzalomból különböző következtetéseket vont le. A konzervatívok rémületükben még reakciósabbak lettek, és arra a meggyőződésre jutottak, hogy az eljövendő paraszti elégedetlenséggel szemben saját előjogaik megerősítése és a jobbágyság feletti ellenőrzés megszigorítása nyújt védelmet. A liberálisok természetesen másként gondolkodtak. Még erősebb lett bennük az a meggyőződés, hogy a nyugtalanságot reformterveik megvalósításával kell megelőzniük. A lengyel kísérlet arról is meggyőzte őket, hogy a nemesség – ha a jobbágysorban élő parasztság malomkövet hord a nyakában – nem tud a nemzeti függetlenségért harcolni. A függetlenségi harc feltétele a parasztokkal való együttműködés, ennek ára pedig a parasztság társadalmi helyzetének gyökeres reformja. Ebben a szellemben kezdtek a megyék a jövőendő országgyűlésre reformelképzeléseket kidolgozni.

Ahogy a felvilágosult dzsentrí a megyegyűléseken mind határozottabban hangoztatta reformeszméit, úgy vonult vissza a kormányzat korábbi toleráns álláspontjáról. És Metternich herceg így fenyegette a magyarokat: „Kézemben a zsilipek, reátok zúdítom az árt, agyonütnék benneteket a parasztokkal.”

Az udvar pontosan tisztában volt azzal, hogy a paraszti nyugtalanság fenyegetése Európa-szerte fék lehet a reformista rendek törekvésein. Ugyanezt a nyomást alkalmazták a galíciai lengyel dzsentrivel szemben 1846-ban.

Az 1832-re összehívott országgyűlésnek az a sors jutott, hogy emberemlékezet óta a leghosszabb legyen és az első olyan, ahol Deák Ferenc megjelenik. 1833. január 21-én fivére, Antal, Zala vármegye főkövete lemondott. Mielőtt azonban végleg visszavonult volna, öccsét ajánlotta a megyének maga helyett. Ez nyilvánvaló nepotizmus volt, de hát a fő megyei tisztségviselőket, beleértve az országgyűlési követségre jelölteket is, a dzsentrí szűk köréből választották ki, és Deák Ferencet Zala megyei helyzete nagyon alkalmas jelöltté tette. Emellett Antal bizonyos volt abban, hogy fivére előtt nagy jövő áll. Amikor barátai lemondása visszavonására akarták rábeszélni, így válaszolt: „Küldök

én nektek magam helyett egy fiatal embert, kinek kisujjában több tudomány és képesség van, mint egész magamban.” Ez azonban talán nem az egyetlen ok volt. Elképzelhető, hogy Antal úgy döntött, nem lehet a közös birtok kezelését Ferencre hagyni. Ha ő maga otthon volt, jól irányított mindent és élvezte a munkát. Távollétében viszont Ferencre maradt a dolog, aki egyszerűen képtelen volt rutinteendőkkel törődni.

Már iskoláskorában is lustán kezelte az iskolai feladatokat. Ahe-lyett, hogy füzetet használt volna, cédulákra firkált jegyzeteket. Aztán mindent elvesztett, és társaitól kölcsönként füzetekből és tankönyvek-ből tanult. Később, a megyei igazgatásban a részletmunkákat az irodai személyzet végezte el, csak a döntések maradtak rá. A gazdál-kodással szemben is ez volt az attitűdje, következőképpen nagyon elhanyagolt állapotba kerültek a dolgok. Ily módon minden idealista értelmezés mögött arról, hogy Antal miért lépett vissza öccse javára az országgyűléstől, a gazdasági szükségesség sokkal kevésbé önzetlen tényei állhattak.

Antal javaslatát a megyegyűlés elfogadta, és Ferencet küldték az országgyűlésre. 1833. április 24-én érkezett Pozsonyba, hogy helyét elfoglalja, Antal pedig visszasietett Kehidára rendbetenni mindazt a zűrzavart, ami ottmaradt.

Az 1830-as évek közepétől kezdődő évtized, amikor Deák az orszá-gos politika színterére lépett, a magyarországi feudalizmus válságos időszaka volt. A válságban a jobbágyok elnyomorodása fokozódott, a mezőgazdasági forradalom nagyon lassan, az iparosodás még las-sabban haladt előre, a Deákot is magába foglaló dzsentríréteg elszegé-nyedett, az ország pedig idegen uralkodóház politikai hatalma és gazdasági elnyomása alatt tengődött. Sorozatos intézkedések tettek Magyarországot nyersanyagok termelőjévé és az iparosodottabb Habsburg-tartományok, például Alsó-Ausztria és Csehország készter-mékeinek felvevőjévé. Míg a Lajtán túli ipar virágzott, a magyaror-szági iparosok nem jutottak üzlethez, és munka nélkül maradtak az itteni alacsony fokú iparosodottság miatt. Mindennek tetejére jött az 1811-es és 1816-os pénzleértékelés, a Habsburg-kötvények kötelező beváltása, ami a mezőgazdasági jellegű Magyarországra majdnem éppen akkora terhet rakott, mint amekkorát az iparosodottabb Laj-tán túli tartományoknak kellett hordozniuk. Nyomasztó hatással volt végül a Lajtán túli hitelezők érdekeinek védelme Magyarországon a pénzrontással és az inflációval szemben a magyarok kárára.

Az egyébként sivár képen csak a kezdetleges mezőgazdasági forradalom és szerény manufaktúraipar enyhített, de még ezek is nagyon korlátozottak voltak. Az 1830-as években egyes arisztokrata családok (a Károlyi, az Esterházy, a Festetics, a Batthyány, az Andrássy, a Schönborn és néhány más család) újításokat indítottak el a birtokaikon. Felszámolták a robotot és bér munkát kezdtek alkalmazni; elválasztották az urasági szántót a jobbágyokétól; mocsarakat szárítottak ki és öntözték a legelőket; mesterséges megtermékenyítést alkalmaztak; átalakították a legelőváltást; taníttatni kezdték az uradalmi alkalmazottakat; jobb épületeket emeltek és megkezdődött a gazdaságok gépesítése. Mindennek eredményeként nőtt a burgonya, a dohány, a kukorica és a cukorrépa termése. Hús cukorgyár működése indult be, és kialakult a munkaerő kereslete. Mivel a Lajtán túli tartományokat saját gépesítésük kötötte le és nem tudták Magyarország teljes könnyűipari szükségletét kielégíteni, helyi műhelyek egyszerű mezőgazdasági gépek előállításába kezdtek. Az 1840-es évekre a magyarországi kereslet olyan nagy lett, hogy tömegtermelést és alkatrészgyártást kellett kiépíteni. Létrejöttek a Rock, a Schlick, a Ganz és a Vidacs cégek nagy gyárai. Új, magasan gépesített papíripart alapítottak, és számos lisztmalom kezdett működni. Magyarország technikailag mégis elmaradott volt a Lajtán túli tartományok színvonalához képest. Az 1840-es években a Habsburg-területek összes ipari termékének csak 10,5%-át gyártották a Szent Korona országaiban. Tizenötször több gőzgép dolgozott Ausztriában, mint Magyarországon, jóllehet itt is csak embrionális állapotban volt az iparosodás.

A fokozatos iparosodás ugyanazokat a társadalmi változásokat hozta, mint amilyenek az ipari forradalmat másutt kísérték. 1828 és 1846 között 136%-kal nőtt a szakképzett munkások száma; a nem szakképzettek száma ugyanezen idő alatt 63 500-ról 150 000-re emelkedett, és kezdetét vette az urbanizáció. Olyan nagyobb városok, mint Debrecen, Miskolc, Szabadka, Temesvár és Kassa lakossága 70% és 100% között nőtt. Pest lakossága 1787-től 1848-ig 32 000 főről 110 500-ra gyarapodott.

A hazai tőke lassú akkumulációja mind lehetségessé, mind szükségessé tette a modern hitelrendszert. 1840-ben hitelügyi törvények születtek, és a következő esztendőben megalakult a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank. Az 1840-es évek elején 32 gőzhajó járt a Dunán, és az első vasutak összekötötték Pestet Váccal, illetve Szolnokkal.

A fejlődést Magyarország feudális intézményei akadályozták, de ugyanakkor gyengültek is tőle, úgyhogy az ország feudális társadalmi berendezésének feszültségei nőttek. Deák országos politikai pályája első évtizedében ezek voltak a fejlődés gazdasági tényezői.

Lényeges reformok szerepeltek annak az országgyűlésnek a napirendjén is, amelyen Deák először megjelent. A királyi előterjesztésben meghatározott sorrendjük jól mutatja, minek tulajdonított az udvar nagyobb jelentőséget, mit kívánt törvénnyel keresztülvinni. Az úrbériség reformja állt első helyen. A javaslat a jobbágyok gazdasági felemelésén túl nem gondolt politikai és társadalmi sorsuk javítására. Gazdasági helyzetük rendezése viszont több okból is közvetlen érdekében állt az udvarnak. A Lajtán túli jobbágyok már módosabbak voltak a magyaroknál, és a reform ezen a különbségen kívánt változtatni. Az udvar azt remélte, hogy egy ilyen változtatás megjavítja a kormányzat viszonyát a jobbágysággal, mert inkább annak, mint a rendeknek lesznek hálásak érte. És természetesen a módosabb jobbágyoktól több adójövedelmet lehetett várni.

Az országgyűlés liberálisai, akikhez Deák most csatlakozott, nem elleneztek a kormány szándékait, de sokkal tovább kívántak menni. A reformerek a jobbágyok viszonyaiban társadalmi, politikai és jogi változtatások bevezetését is szorgalmazták. Ezek a reformok azonban nemcsak módosabbá tették volna a magyarországi jobbágyokat a Lajtán túl élőknél, de szemben álltak a kormányzat konzervativizmusával is. Az udvar attól félt, hogy a magyar parasztság helyzetének ilyen ugrásszerű megjavítása hasonló reformok igényét támasztja valamennyi Habsburg-tartományban, és kész volt megakadályozni minden olyan újítást Magyarországon, amit a Lajtán túl még nem vezettek be. A kormányzat és a szabadelvű ellenzék viszonya így módon egyre inkább előrevetítette az összecepapást. A kormányzat szószólója a nádor volt a felsőházban és a személynök az alsóházban, ahol a kormányzat támogatói a kisebbséget képviselték, de külön súlyt kaptak az uralkodóház hatalma és tekintélye révén, valamint azzal, hogy az alsóházi hivatalokat a kormány ellenőrizte. A konzervatívok jobban összetartottak, szervezettebbek voltak és sokkal fegyelmezettebbek, mint a szabadelvűek az alsóházban, és komoly kihívást jelentettek az ellenzéknek, amelyet többször is legyőztek, még az udvar különös segítsége nélkül is. Mégis, ha az uralkodó, akár királyi vétóval is, és a kormányzati tisztviselők, valamint a felsőház nem támogatja a kormánypárti követeket az 1832-36-os országgyűlésen, az óriási

társadalmi támogatást élvező szabadelvűeknek sikerült volna ezt a gyűlést igen jelentősen haladó jellegűvé alakítaniuk.

A liberálisok, Deák benső barátjának, báró Wesselényi Miklósnak a vezetésével, azért támadták az úrbérrendezésre vonatkozó törvényjavaslatot, mert szerintük inkább a parasztok státusának megőrzésére, semmint javítására törekedett, mert inkább pusztította, semmint védte Magyarország gazdaságát, és akadályozta az állampolgárok jogegyenlőségre épülő egységes nemzet létrejöttét. A liberálisok alapvetően ki kívánták terjeszteni a törvényjavaslat tartalmát, és hogy ezt megkönnyítsék, kevés módosítással elfogadták a kormány törvényjavaslatának hét cikkelyét, sajátjaikat pedig egy nyolcadikba zsúfolták össze. Ez a nyolcadik törvényjavaslat már elkészült, mire Deák az országgyűlésen megjelent. Tartalmazta a szabadelvűek valamennyi társadalmi, politikai és törvénykezési változásra irányuló követelését: a jobbágy jogát arra, hogy telkét eladja és szabadon költözhessen, a jobbágy úrbéri terheinek kötelező szerződésben való rögzítését, valamint a lehetőséget a szolgálatok egy összegben vagy részletfizetésben történő megváltására. A liberálisok a jobbágyot az általa művelt föld birtokosává kívánták tenni. Az úriszék jogkörének határozott csökkentését javasolták oly módon, hogy az úr előtt ne folyhassanak olyan perek, amelyekben ő is ügyfél; csak jobbágyok közötti ügyeket tárgyalhasson. Ezáltal a jobbágyok személyi és birtokjoga a magyar törvények részévé vált volna.

Deák ezen viták során kapcsolódott be a törvényjavaslat nyolcadik cikkelyének vitájába 1833. május 1-jén. Ennek a szakasznak a törvénybe iktatása megvalósította volna a liberálisok valamennyi törekvését, de egy ilyen, a kiváltságosok beleegyezésén nyugvó forradalom gondolata felkeltette nemcsak az uralkodó, az udvar és a kormányzati tisztviselők, hanem az alsóház konzervatív elemeinek haragját és ellenkezését is. Deák azzal érvelt, hogy a változások a természet törvényeiből következnek. Nem kegyet jelentenek és nem irgalmas cselekedeteket, hanem nyolcszáz éves igazságtalanság orvoslását. Deák ékesszólásának és rábeszélő képességének hatása alatt a liberálisok keresztülvitték az egész reformcsomag tárgyalását az alsóház kerületi gyűlésén, ahol a követek az országgyűlés ügyeit a hivatalos tisztségviselők távollétében tárgyalták meg, és eldöntötték, hogy hogyan fognak feleltük az országos gyűlésen szavazni. 1833. július 16-án terjesztették a törvényjavaslatot az alsóház országos gyűlése elé, amely cikkelyről cikkelyre tárgyalta azt és szavazott.

Deák – nagyon helyesen – arra figyelmeztette a házat, hogy az udvar az úrbérrendezéssel csak adóalapjának növelésére törekszik, semmi másra. Ő ezzel szemben „nyolc százados igazságtalanságot” kívánt „enyhíteni”. A birtokjog, jelentette ki, nem lehet kiváltság, „mert a föld bírhatásának szabadsága minden hazafinak kétségtelen természeti jussa”. A konzervatívok azt válaszolták, hogy a Tripartitum rendelkezései örök érvényűek, úgyhogy a jobbágyokat nem lehet annak védelme alá helyezni. A törvényjavaslat első cikkelyét azonban a konzervatívok ellenkezése ellenére – Deák hatására – elfogadták.

Ennek a vitának a során Deák egy érdekes jellemvonása került felszínre: nem annyira alkotó és találékony elme volt, mint inkább logikus elemző. Ha úgy látta, hogy valamely eszme logikusan az általános haladást, szabadelvű meggyőződését és céljait szolgálja, magáévá tette, és minden igyekezetével támogatta. Ily módon, amikor az a javaslat került az országgyűlés elé, hogy a földbirtoklás jogát mindenkire terjesszék ki, Deák azonnal melléje állt. A paraszt birtokjogának megtagadása az egyik legsúlyosabb akadály a nemzeti fejlődés előtt és ellenkezik az általános igazságossággal, mondta.

Az alsóház 1833. szeptember 21-én nyitotta meg a VIII. cikkely feletti vitát, november 19-én fogadta el a két ház ülése a nyolcrészes törvényjavaslatot, majd elküldte az uralkodónak, hogy hirdesse ki.

Úgy tűnt, győzött a liberalizmus, és Deáknak oroszlánrészre volt a diadalban. A törvényjavaslat a gyakorlatban felszabadította és teljes jogú állampolgárokká tette a jobbágyokat azáltal, hogy a föld szabad birtoklásának jogával ruházta fel őket, megszüntetve így a hűbéri rendszer alapjait.

I. Ferenc ilyen körülmények között vallott színt, kimutatva, hogy a jobbágyok iránti rokonszenve nem őszintébb most, az 1830-as években, mint korábban. A felsőház ugyanis Ferenc utasítására fogadta el a törvényjavaslatot, mert ő maga akarta megvétőzni. Nem elégedett meg egyszerűen a társadalmi reformok meghíúsulásával, hanem személyesen kívánta visszaverni őket. Karl Friedrich von Kübeck, a bécsi Udvari Kamara elnöke feljegyezte naplójába, hogy Ferenc a szó szoros értelmében kiabált, amikor kijelentette, hogy megakadályoz minden kísérletet a jobbágyok státusának megváltoztatására. Nem tűri, hogy a nádor az urak idejét az alsóház reformjavaslatainak vitatásával veszttesse: „az uralkodó személyesen fog minden ilyen szándékot megghiúsítani”.

Nyolc hónapig nem történt semmi. Aztán 1834. augusztus 30-án

a királyi leirat megérkezett Pozsonyba. Ebben Ferenc megvétózott minden társadalmi változásra irányuló rendelkezést, minden politikai koncessziót és a teljes nyolcadik cikkelyt. Mária Terézia urbárium a és a jozefinista reformok maradtak érvényben. Az egyetlen lényeges haladás az úrbéri szerződésekre vonatkozó törvény volt, amely „kizárólag tartozásai, szolgálataik és adózásai ügyében” engedte meg, hogy a jobbágyok örökszerződések köthessenek uraikkal. Nem rendelkezett azonban a jobbágyok kötelező örökváltságáról, és a benne említett szerződések nem szüntették meg szolgai állapotukat, ami a liberálisok fő célja volt.

Jóllehet a teljes ülés átvette a leiratot, Deák sürgetésére az alsóház kerületi tanácskozást tartott a teendők megvitatására. 1835. január 25-én Deák a megvétózott VIII. cikkely helyére illesztendő törvényjavaslatot terjesztett elő a kerületi tanácskozás elé. Ragyogó húzás volt. Kiragadott egy mondatot Ferenc király leiratából, amelyben azt a szándékát nyilvánította ki, miszerint megvédi a jobbágyokat a hatalmaskodástól, valamint egy hasonló értelmű kijelentést az országgyűlést megnyitó trónbeszédből. „Mert miben a törvényhozó hatalom két része megegyez, az az ország tulajdonává vált, és a hazát sem lehet megfosztani tőle”, mondta Deák a követeknek. Ilyen szellemben nyújtotta be módosítási javaslatát, amelyet később magába a törvénybe is belefoglaltak: „Hogy a jobbágyok úgy összvesen, mind külön-külön minden tekintetben és így földesuraik eránti viszonyaiban is, minden önkénytől mentek és személyükre nézve voltaképpen biztosítottak legyenek, ... e következők határozatnak.”

Nem volt ez biztosíték a jobbágyok helyzetének azonnali javulására, hanem a törvény erejével megerősített elvi kijelentés, ami tulajdonképpen a törvényhozás napirendjére tűzte a parasztság társadalmi és politikai viszonyait. Ösztönzés volt, ami válságos pillanatban növelte a szabadelvűek önbizalmát, és Deákot vezérré tette osztályos társai között. Ettől kezdve egészen az országgyűlés eloszlásáig minden országgyűlési iromány, feljegyzés és jegyzőkönyv azt mutatja, hogy tulajdonképpen Deákot tekintették az alsóház nem hivatalos vezérének. Deák módosító javaslatának sikerére utalva Kossuth ezt írta: „Nagy várakozásaink roncsaiból legalább a szent és dicső elv partra jutott.”

De a reakció megerősödött az országgyűlésen. A konzervatív követek taktikájukkal addig húzták az időt, ameddig csak lehetett, hogy közben összeszedjék magukat. Az udvar azzal a stratégiával igyeke-

zett elnémítani a szabadelvűeket, hogy a megyéket a követutasítások reakciósabbá változtatására beszélte rá. A kormány ebből a célból küldte a felsőházban hivataluk jogán ülő főispánokat haza a megyébe, hogy a konzervatív hangulatot szervezzék. A legkészségesebb támogatást ezen a téren a köznemesség elszegényedett többsége, a „bocskoros” nemesek adták. Megerősödtek a főispánok által 1834 végén összehívott megyegyűléseken, és döntő szavuk volt egyik megyében a másik után a követutasítás megváltoztatásánál. Ezek az új, hátrafelé tekintő utasítások még jobban megnehezítették a szabadelvűek munkáját az országgyűlésen. Deák levélben így panaszkodott Wesselényinek: „állásunk naponként terhesebb, számunk fogy, a megyék részvétlensége növekedik, és legszebb reményeink porba omlanak”.

1835 elejére a reakció árasztotta el Magyarországot. Március 2-án I. Ferenc meghalt, de fia, Ferdinánd trónra lépésével nem változott meg semmi. Hogy a konzervativizmusnak lendületet adjon, a kormányzat megfélemlítő hadjáratba kezdett. A legismertebb eset Wesselényi Miklós pere volt. Az erdélyi arisztokrata Wesselényi egy magyarországi kisebb birtok jogán volt tagja a magyar arisztokráciának. Az 1832–36-os országgyűlés megnyitásakor ő volt a legtekintélyesebb szabadelvű vezér. Az események új fordulata során minden erejével azon volt, hogy megállítsa a konzervativizmus áradását. Ebből a célból sietett Kölcseyvel Szatmár megyébe, hogy rábeszélje a megyegyűlést az új, konzervatív utasítás visszavonására és az eredeti liberálishoz való visszatérésre. A gyűlés 1834. december 9-én ült össze. Felszólalt mind Kölcsey, aki ott született, mind Wesselényi, akinek ott volt a birtoka.

Wesselényi beszéde szenvedélyes volt. A jobbágyok állapotáról szólt. Szemléletesen leírta nyomorult helyzetüket, és bírálta a kormányt, amely úgy tesz, mintha védelmezőjük lenne, holott a valóságban a nemesség ellen igyekszik őket fordítani. Azt mondta, az udvar ezért vette rá a rendeket az úrbéri reformok ellenzésére, és felszólította az egybegyűlt nemeseket, hogy tagadják meg a rezsimet. Figyelmeztette őket, hogy ha nem teszik meg, az elkeseredett parasztság dühét vonják magukra, és bár a kormányzat minden felkelést el fog fojtani, „akkor jaj lesz nemzeti függetlenségünknek!” Beszéde nem mozgósította a megyegyűlést, és Kölcsey inkább lemondott követi megbízatásáról, semhogy elfogadta volna a konzervatív utasítást. „Kölcseynek elvesztése oly súlyos csapás, melyet pótolni semmi nem fog”, írta Deák

Wesselényinek. Wesselényit magát viszont elszántságáért felségsértéssel vádolták, majd bebörtönözték és sok nélkülözést szenvedett.

A Wesselényi-ügy *cause célèbre* lett a liberálisok és az udvari-konzervatív szövetség között. Deák pedig az ebben játszott szerepénél fogva még magasabbra emelkedett a szabadelvűek országos vezéréként. Minthogy szoros személyes és politikai kapcsolatban volt Wesselényivel, tekintélyes jogászai képességeit a védelem előkészítésére fordította. Emellett hadakozott országgyűlési társai között azért, hogy meggyőzze őket arról, miszerint a Wesselényi elleni eljárás nem egyéni, hanem általános természetű sérelem. Wesselényi szólásszabadságának megsértése alkotmányellenes, érvelt Deák, minthogy kijelentését a meggyűlés alkotmányos összejövetelén tette. Márpedig a megye „azon institutio, melynél fogva mindazok, kik az alkotmányos jussok osztályosai, szabad tanácskozásukban úgy a közigazgatásban, mint a törvényhozásban személyes és közvetlen részvételt gyakorolhatnak”.

Deák erőteljesen tagadta, hogy Wesselényi megsértette volna a király személyét, amikor a rendszert kárhoztatta, ahogyan vádolták. A kormány bírálata elkerülhetetlen minden alkotmányos berendezkedésben, mondta, és ha törvénytelen lenne, akkor politikai kérdések egyszerű tárgyalása is lehetetlen volna a felségsértés veszélye nélkül. Deák az általa védett szólásszabadság szellemében az országgyűlés részéről az uralkodónak átadandó sérelmi feliratot fogalmazott. A felirat biztosítékot kívánt arról, miszerint a liberális eszméket tiszteletben tartják és Wesselényi állampolgári jogai nem szenvednek sérelmet. Deák célja az volt, hogy a Wesselényi-pert alkotmányos üggyé változtassa; a feliraton végzett munkával nagy lépést tett pályáján mint jogalkotó és államiratok megfogalmazója.

A feliratból olyan vereség lett, ami csak növelte Deák tekintélyét. József főherceg, a nádor azzal fenyegetett, hogy azonnal lemond hivataláról, ha az országgyűlés elfogadja Deák feliratát, és mindenkit perbe fognak, aki megsérti a törvényt, éppen úgy, ahogyan Wesselényivel történt, de figyelmeztetése sok szabadelvűnél süket fülekre talált. Balogh János, Bars vármegye köve hivatalosan kijelentette, miszerint mindenben egyetért azzal, amit Wesselényi a szatmári megyegyűlésen mondott; az udvar válaszképpen őt is felségsértés vádjá alá helyezte. A helyzet kiéleződése miatt Deák aggódni kezdett, hogy feloszlatták az országgyűlést, mielőtt az úrbéri ügyben bármi jelentőset határozhatna, elfogadta tehát a vereséget és visszavonta a felirati javaslatot. A feszültség enyhítésére rábeszélte továbbá Baloghot, hogy

beteg fia látogatásának ürügyén távozzon el az országgyűlésről. A realitás ösvényének választásával Deák semmilyen eszméje nem szenvedett csorbát. Egyszerűen elhalasztotta az országgyűlés közvetlen akcióját és ezzel megghiúsította az udvar nagyon valószínű szándékát arra, hogy az országgyűlést feloszlassa.

Következő lépése az volt, hogy reformtörekvései, különösen az úrbérügy támogatására a közvéleményt a liberálisok mellé igyekezett állítani. Deák által felbátorítva adott ki Bars vármegye körlevelet arról, hogy Balogh perbefogását „általános sérelem”-nek tekinti, és védelmére ügyvédet fogadott. Mind Deák, mind a megye a szólásszabadság széles körben támogatott ügyét helyezte előtérbe. Végül is 1835. október 31-én a Balogh elleni vádakat semmisnek nyilvánító királyi rendelet jelent meg. Ez azonban nem volt a megbékélés gesztusa. Az udvar egyszerűen meg kívánt szabadulni ettől az érzékeny és népszerű ügytől egy olyan pillanatban, amikor más és hasonlóan kényes problémákat kellett megoldania.

A titkosrendőrség az úrbérrendezés, valamint a jobbágyság személyes és birtokjoga ügyében kiadandó új törvényjavaslat támogatását kérő, Békés vármegyéből a többi megyéhez küldött körlevelet fogott el. A kormány felfüggesztette Békés önkormányzatát, királyi biztos igazgatása alá helyezte, és a körlevelet felkelésre való izgatásnak minősítette. „Hogyha az is lázítást foglal magában, akkor csak rakják a karok és rendek egyenkint és összesen béklyóba karjukat, mondta Deák az országgyűlésnek, mert aligha csak egy van közöttök, ki egy vagy más tárgyban valaha ne szólt volna meg szabadon vagy szabaddban is.” Az érzelmek magasra csaptak, és a törvényhozás két háza több, rendkívül élesen fogalmazott üzenetet váltott. Deáknak, mint a szabadelvűek vezérének jelentősége Wesselényi és Kölcsény távollétében még tovább nőtt.

Deák, figyelemreméltó jogászai rátermettséggel, voltaképpen már 1836-ban meg tudta határozni azt a váltságösszeget, amit az urak a jobbágyság felszabadításakor, az 1848. áprilisi törvények értelmében a telkekért végül is kaptak. Az alapmunkálat egy Deák által fogalmazott és az 1836. 25. tc. 6. paragrafusban törvényre emelt javaslat volt a vasútépítésnél kisajátítandó földek kárpótlásáról. A törvény kimondta, hogy a vasútépítésnél az úthasználat jogáért a földbirtokosok csak azoknak a jobbágyi adóknak és szolgáltatásoknak értékét kapják, amelyet földjük kisajátítása miatt elvesztenek, más kártérítést nem. Ennek eredményeképpen 1848-ban a törvényhozás kényszerhelyzet-

ben volt; nem kérhetett a jobbágyoktól nagyobb kárpótlást, mint amekkorát tizenkét évvel korábban maga az állam fizetett.

A hosszú országgyűlés utolsó hónapjainak vitái a szabadelvű vezérkar élére emelték Deákot; szerepét nem vitatta senki. Minden erejét a jobbágyok megsegítésére, illetve a magyarországi feudalizmus gerincének megtörésére fordította. Valóságos dinamóként működött. Az alsóház fölénye a felsőház felett, az országgyűlés függetlensége a dinasztia uralmával szemben, az uralkodó által kinevezettek távol tartása az alsóházi munkabizottságoktól, az utóbbiaknak a végrehajtó hatalomtól való függetlenítése érdekében – ilyen és hasonló elgondolásokat Deák mindig támogatott. Arra törekedett, hogy fokozza az országgyűlés ellenőrzését az állami költségvetés felett, és így vessen véget annak a gyakorlatnak, miszerint az országgyűlés megszavazza az adót, a kormányzat pedig úgy költi el, ahogyan jónak látja. Ezen a téren bizonyos sikert is elért, mert vezető szerepet játszott annak a kormány által benyújtott törvényjavaslatnak az elvetésében, ami szerint korlátlan ideig szedhették volna a folyó évre megszavazott adót.

Deák utolsó győzelme az 1832–36-os országgyűlésen az volt, hogy engedményeket ért el az elfogadott törvények végleges megfogalmazásának jogilag nagyon is kényes ügyében. A középkor folyamán a rendek, tevékeny részesei lévén az ország termelésének, nem tudtak az országgyűlésen otthonról korlátlan ideig távolmaradni. Emiatt a középkori országgyűlések megvitattak és elfogadtak törvényjavaslatokat anélkül, hogy a jogászai megfogalmazás finomságaira időt fordíthattak volna. Az elfogadott törvények végső megszövegezését a királyra bízták, akinek a részéről az udvari kancellária dolgozta ki a szentesítendő törvények végleges szövegét. Ez a gyakorlat tovább élt a Habsburg királyok alatt, akik gyakran kihasználták oly módon, hogy az országgyűlés által elfogadott tartalomtól lényegesen eltérő szövegű törvényeket hirdettek ki. Az országgyűlések igyekeztek ennek úgy elejét venni, hogy a fogalmazásra a kancellária mellé ad hoc bizottságot küldtek ki. De ez sem akadályozta meg a Habsburg királyokat abban, hogy az országgyűlés szándékának ellentmondó törvényeket hirdessenek ki. Deák jogérzékét ez a gyakorlat felháborította, és az egész 1832–36-os országgyűlésen harcolt az ellen a törvény ellen, amely lehetővé tette.

Az udvari kancellária ellenkezésével mit sem törődve végül is sikerült keresztülvinnie azt, hogy törvény mondja ki az országgyűlés

kizárólagos jogát a törvények megfogalmazására az udvar beleszólása nélkül. Azokban az esetekben, amikor az országgyűlés két háza eltérő fogalmazású törvényeket hoz, titkos szavazással választott közös bizottságnak kellett döntenie a végső szövegről. Ezt az országgyűlésnek oly fontos törvényhozási jogot Deák szinte egymaga vívta ki. A liberálisoknak nem volt sem hivatalos pártszervezetük, sem az egyesült fellépést biztosító pártfegyelmeük vagy pártgyűléseik. Wesselényi megkísérelte ezeket bevezetni, de kudarcot vallott. Deák vezérsége nem emésztő ambícióból vagy technikai intézkedésekből adódott, hanem abból a tényből, hogy az országgyűlés előrehaladtával mind több követ igazodott hozzá. A konzervatívok abban az igyekezetükben, hogy a reformterveket elgáncsolják, mindent megtettek az emberek és az ügyek összezavarásában, de minél nagyobb zavarokat okoztak, annál több követ hallgatott Deákra, akinek figyelemreméltó képessége volt az ügyek áttekintésére és a leginkább racionális eljárások kijelölésére. Deák a megyei politikában tanult, liberális eszmében bízva, de állami ügyekben újoncként jelent meg az országgyűlésen, és azt államférfiként hagyta el.

A megyei önkormányzatban szerzett tapasztalatai megtanították a törvénykezési folyamatok lényegére és mindarra a gazdasági, társadalmi és politikai problémára, ami a köznemességet foglalkoztatta. Mesterien ismerte az alkotmányjogot, a törvények végrehajtását és a helyi közigazgatást. Alapos összehasonlító tanulmányoknak vetette alá a magyar törvényeket és a Habsburg-tartományokét, valamint a francia és a porosz törvényeket. Kiválóan ismerte a korábbi országgyűlések feljegyzéseit. Személyes életfelfogása a törvényesség eszméjén nyugodott és az emberi jogok legmagasabb eszményének elkötelezettje volt. Magyarország boldogulásának feltételét politikai, társadalmi és gazdasági reformokban látta, és a réalpolitika iránti érzéke képessé tette arra, hogy a szabadelvű eszmék és a nyugati modellek között a magyarországi valóságban alkalmazható szintézist hozzon létre.

1836. május 2-án, miután az összes új törvényt kihirdették és az országgyűlés eloszlott, Deák Ferenc hazatért Zalába. Ahogyan az országgyűlésre saját költségén utazott, hazafelé is visszautasította a követeknek kijáró jobbágysúvart. A jobbágysúv helyzetének megjavítására törő igyekezetét a törvényhozásban apró cselekedetek egészítették ki. Június 22-én a megyegyűlésnek háromórás beszámolót tartott az országgyűlésről. Ezt másnap részletről részletre megtárgyalták és egyhangúlag elfogadták. Deák egyik legfontosabb elvének kifino-

mult meghatározását is tartalmazta, mely szerint a haladás érdekében minden lehetséges eszközt fel kell használni, vagyis „mindent, amit törvény nem tilt, elkövetni”.

Deák, annak ellenére, hogy a szabadelvű ellenzék elismert vezére lett, szíve mélyén még mindig megyei politikus volt. Ragaszkodott ahhoz a hagyományos felfogáshoz, miszerint a megyék a magyar alkotmány őrei. A megyék, jöllehet álláspontjuknak nem volt törvényes alapja, feljogosítva érezték magukat arra, hogy visszautasítsák bármely uralkodói rendelet végrehajtását, ha a korábbi törvényekkel vagy az alkotmánnyal szemben sérelmesnek látták. Deák ezt az attitűdöt az abszolutizmus feltámadása elleni szükséges védekezésnek tekintette, más liberálisok, mint a feudalizmus pajzsát, elvetették.

Ha a jövőendő törvényhozás sikerét kívánják, mondta a gyűlés színe előtt, a liberalizmus eszméinek oly módon kell a reakción felülemelkedniük, hogy először válogatottan a legfontosabb reformokra összpontosítanak. Ha egyből sokra törnek, fennáll az a veszély, hogy a reformerek megoszlanak és nem érnek el semmit. A reakció erőinek ismeretében jegyezte meg: „a cél felé minden előlépés, mely a jövőendőnek útját nem zárja, valóságos haladás”.

Deák olyan programot javasolt, amelynek legfontosabb pontja az volt, hogy a még politikailag jogtalanok lehető legszélesebb körére terjesszék ki a szavazati jogot. A rendek Deák ékesszólásától és logikájától indítatva azonnal határozatot fogadtak el a megye jövőbeli törvényhozási szándékairól: „Adjuk meg a királyi városoknak törvényhozásunkban azt a fontosságot, mely őket a polgári társaságban állásuknál és számuknál fogva illeti, engedjünk nekik a megyék szavazataihoz illő és igazságos arányban független és elhatározó szavazatot.” Ahogy jelentése végére ért, Deák figyelmeztette a gyűlést: minden a rendektől függ, attól, hogy a körülményeket hogyan tudják kihasználni.

Deák jelentése végigfutott az országon. A megyegyűlés kinyomtatta és elküldte a többi vármegyének. Kossuth részleteket közölt belőle a *Törvényhatósági Tudósítások* című lapban mindaddig, míg ezt az utóbbit az egyre reakciósabb rendszer be nem tiltotta. A Magyar Helytartótanács megróttta Zala megyét, hogy a cenzor engedélye nélkül kinyomatta a jelentést, és valamennyi példányt elkobozták. A megye válaszképpen visszautasította a megrovást, megerősítette egyetértését Deák jelentésével, és a kiadást mint a szólásszabadság megnyilvánulását védelmezte. Deák nemcsak Zalában, hanem az

egész országban a haladó eszmék jelképévé vált. Széchenyi szerint Deák kiválóságát mindenki elismerte. Egyik megye a másik után követte Borsod példáját, ahol 1835. augusztus 29-én az önkormányzat tagjává választották.

Deák nem tört népszerűsége, tekintélyre vagy befolyásra. Ha ezt tette volna, pályája másként alakul. A liberális reformok szükségességébe vetett hit hajtotta, harcolt értük, és többször is vereséget szenvedett. Önző ember soha nem lett volna képes magát elvek kedvéért ilyen kudarcoknak kitenni. Kevésbé lehet kétséges, hogy Deák ebben a korai időszakban inkább választotta volna a vidéki élet nyugalmát, mint az országos politika kavargását. Erre utalt egy Kossuthnak írt levelében akkor, amikor Zalában, ami pedig előzőleg a legliberálisabb megyék közé tartozott, reakciós eszmék kezdtek meggyökeresedni: „Azonban ne igen örüljön, édes barátom! Zalának és gyűléseinek, mert nálunk is sziszegve fejet emelt a kígyósereg... félttem múlt gyűlésünk végzéseinek nagy részét, mert kevesebb ész kell ahhoz, hogy valaki a vad és vak arisztokráciát fellármázza, mint ahhoz, hogy azt megnyugtassa. Személyemre nézve mindezekkel nem törődöm, sőt némileg örülnék neki, mert nemcsak ürügyet, de just adnak annyira óhajtott független magányomba vonulni, ha elveink elbuktak...”

Deákot okos taktikusnak nevezték, mert – más tulajdonságai mellett – soha nem tekintett egy-egy eljárást végleg befejezettnek vagy valamely dolgot elveszettnek, ha hitt az ügy igazságos voltában. Amikor csak nehéz helyzetbe került és vissza kellett vonulnia, mindig lépésről lépésre tette, egész úton harcolva, hogy kimerítse ellenfelét és megmentsen minden menthető. Mohón figyelte mások véleményét, még ellenségeit is, és így akár a leghátrányosabb helyzetben sem veszítette el önuralmát. Soha nem alázott meg másokat és nem erőltette rá a véleményét másokra. Az országgyűlési ülések látogatásában tanúsított serénysége és az első országgyűlésen nyújtott teljesítménye világossá tette, hogy élete az országos politikában és törvényhozásban fog eltelni, más szóval államférfi lesz. A saját ítélete szerint nem volt más, mint felvilágosult törvények alkotója.

III

DEÁK ELSŐ KIEGYEZÉSI KÍSÉRLETE

Az 1839–40-es reformországgyűlés

Deák 1836. szeptemberi panasza Kossuthnak arról, hogy „fejet emelt a kígyósereg”, ami azt jelentette, hogy Zala megyében mindinkább erősödtek a reakciós áramlatok, tulajdonképpen a központi kormányzatot tekintve is igaz volt. 1835. március 2-án I. Ferdinánd, akit mint V. Ferdinándot jó négy és fél esztendeje már magyar királlyá koronáztak, Ausztria császára lett. Mivel Ferdinánd epilepsziás volt és mind elméjében, mind tettében gyenge, Ferenc halálos ágyán végrendeletet írt alá egy Államtanács felállításáról. Lajos főherceg volt az elnöke, a tagjai pedig Károly Ferenc főherceg, Metternich és a hasonlóan konzervatív ősellenség, a cseh gróf Franz von Kolowrat. Ez az intézkedés megőrizte az elsőszülötti trónöröklés elvét, egyben gondoskodott Metternich konzervatív rendszerének új megerősödéséről, mert a tanács elvben csak tájékoztatta Ferdinándot, gyakorlatilag uralkodott. Úgy döntött, hogy a cenzúra, a titkosrendőrség és a katolikus egyház igénybevételével átfogó támadást kell indítani a haladás magyarországi erői ellen. Az új politika nyitányaként 1836. július 7-én a magyar kormányzat legmagasabb tisztségviselőit ultrakonzervatív személyiségekkel cserélték fel.

Két hónappal korábban a százötven főnyi országgyűlési ifjúság, az 1832–36-os országgyűlésen részt vevő követek kísérőit és titkárait adó fiatal nemesek valamennyi vezérét elfogták, és titkos perben, ahol az ügyvédi segítséget megtagadták tőlük, súlyos börtönbüntetéseket kaptak. Báró Wesselényi Miklós, aki ellen már 1835. május 5-én vádat emeltek, 1836. május 2-án került bíróság elé, közvetlenül azután, hogy az országgyűlés feloszlott, és ezzel parlamenti sérthetetlenségét elveszítette. Deák Zala megye nevében két petíciót fogalmazott. Közülük a másodikat 1837. január 9-én az ő vezetésével vitte Bécsbe egy küldöttség. Minthogy a király nem volt hajlandó fogadni őket, Deák

pedig nem volt hajlandó átadni a tiltakozást senki másnak, a bizottság eredménytelenül tért vissza Zalába. Kossuth Lajost 1837-ben a május 4-éről 5-ére virradó éjszakán fogták el a *Törvényhatósági Tudósítások* kiadásának vádjával. Az újság a szabadelvű reformerek megyegyűlési tevékenységéről közölt híreket az országgyűlés feloszlása után. Wesselényi és Kossuth pere izgalomban tartotta Magyarországot.

Zala most új eljárással próbálkozott a gyülekezeti és szólásszabadság védelmében, valamint Wesselényi és Kossuth kiszabadításáért. Egy Deák által fogalmazott memorandumot küldtek 1838. április 15-én Magyarország valamennyi vármegyéjének. Mint a deáki politizálás megtestesítője szilárd alapokon állt, de egyben a kiegyezés lehetőségét kínálta az uralkodónak praktikus ügyekben arra az esetre, ha felhagy a törvénysértésekkel. Figyelmeztetett, hogy a politikai perek aláássák Magyarország alkotmányos szabadságait, továbbá hogy a megyei igazgatás élére állított biztosok és a megyék sok, az uralkodóhoz benyújtott sérelmi iratának visszautasítása sérti a magyar alkotmányt. Deák elmagyarázta azt, miszerint az udvarnak nincs mit félnie a magyar rendektől. A forradalom szításának és az idegen hatalmakkal való érintkezésnek a vádjai merő koholmányok. A rendeket, mondta, azzal vádolják, hogy túllépik jogaikat és alkotmányellenes változásokat követelnek az állam gazdasági és társadalmi rendjében. De mit tettek a valóságban? A helyzet megjavítására Deák a király és a nemzet közötti őszinteség és bizalom visszaállítását javasolta, az alkotmányos sérelmek orvoslását, az együttműködés szándékának őszinte és nyílt kifejezését mind a király, mind az ország részéről és ennek érdekében a régi sérelmek fëlretételét, végül amnesztiát minden törvénytelenül börtönre ítéltnek. Mondandójának lényege tulajdonképpen az a kérdés volt, hogy jöjjön létre érintkezés az uralkodó és a nemzet között olyan alapon, hogy előbbi tiszteletben tartja a törvényt, utóbbi feladja a végtelen petíciózás politikáját és együttműködik az uralkodóval. Deák memorandumja azonban nem volt gerinctelen, hangsúlyozta, hogy a nemzet alapvető szabadságaiból semmit nem ad fel.

Deáknak egész élete folyamán az volt a meggyőződése, hogy az udvar és a magyarok között csak kétféle viszony lehetséges. Vagy tiszteletben tartja az uralkodóház az ország alkotmányát és törvényeit, és ezeknek megfelelően uralkodik, amikor is Magyarország lojális marad a dinasztiahoz, vagy fëlreteszik az alkotmányt és a törvényeket, ami a magyarok kérlelhetetlen passzív ellenállását eredményezi.

Ez maradt a meggyőződése a Bach-korszak perci idején is, ilyen értelemben nyilatkozott 1861-ben, amikor az uralkodó még megtagadta Magyarország alkotmányos jogainak visszaállítását, és ez volt álláspontjának lényege az 1867-es Kiegyezéssel kapcsolatban is.

Amikor Deák 1838-ban az emlékirat megfogalmazásával az uralkodó és a nemzet közötti közvetítőnek ajánlkozott, Magyarország talán már felkészült a Kiegyezésre, de az udvar még nem tartott ott. A nemzetközi veszélyek és az ínséges 40-es évek felkelései kellettek ahhoz, hogy az uralkodóház a Deák Ferenc által kidolgozott Kiegyezést támogassa.

Ahelyett, hogy elfogadták volna Deáknak a politikai foglyok szabadon bocsátására vonatkozó javaslatát, a Metternich-Kolowrat-kormányzat a Wesselényi-ügyben erőszakkal válaszolt. A védelmet felszólították, hogy 1838. augusztus 21-ére írásban nyújtsa be érveit a Királyi Táblához. A védekezést Deák körvonalazta, aki azzal érvelt, hogy a per alkotmányellenes, mert a törvényhozás tagja ellen az országgyűlés idején indították. Mivel a vádat megalapozó beszéd szabályosan összehívott megyegyűlés előtt hangzott el, nincs ok a perre, még kevésbé a felségsértés miatt való eljárásra. Wesselényi a kormányt bírálta, és nem a királyt, méghozzá az országgyűlés előtt fekvő törvényjavaslattal kapcsolatban, és ez nem lehet semmilyen peres eljárás alapja. 1839. február 1-jén elejtették a felségsértés vádját, mégis három évre ítélték Wesselényit. Február 9-én a Hétszemélyes Tábla jóváhagyta az ítéletet. A kormányzat Kossuth ügyében is erőszakoskodott. A Királyi Tábla február 23-án hároméves börtönbüntetésről szóló ítéletét a Hétszemélyes Tábla négy évre változtatta.

Éppen két nappal az után, hogy Wesselényi ítéletét a Királyi Tábla kimondta, Deák uralkodói kihallgatást kért, hogy másodszor kíséreljen meg személyes tekintélyével kiegyezést teremteni. Először Lajos főherceg fogadta, aztán Metternich és Kolowrat, végül maga Ferdinánd. Deák le akarta csendesíteni az uralkodónak egy jövődő magyarországi forradalom feletti aggodalmát. Hangsúlyozta, hogy néhány szélsőséges személyen kívül senki nem akar erőszakot az országban. Ahogyan később is olyan sokszor, bizalmat kért Magyarországnak. Ha a kormányzat felhagy azoknak a magyaroknak az üldözésével, akiket nem vezetett más, mint a hazafiúi érzés, számíthat Magyarország hűségére. Tudomásul kell venni azt, hogy csak egy maroknyi oligarcha ragaszkodik a középkorból maradt politikai és társadalmi rendszer fenntartásához, a nemzet többi része viszont alapvető refor-

mokat kíván. Főként az uralkodó javát szolgálná, ha a túlnyomó többségre támaszkodna ahelyett, hogy a szűk oligarchikus csoport közvetítésével dolgozzon. A szabadelvű reformok keresztülvitele a lojális többség által támogatott kormánnyal ajándékozna meg az uralkodóházat. Deák biztosította őket arról, hogy csak a kormány eljárásainak kell nyíltaknak és egyeneseknek lenniük, és a dinasztia megnyeri a nép támogatását. A magyarok, mondta, nagyon rettegnek az oroszok erejétől, különösen mióta Lengyelországban a Novemberi Felkelést leverték. Egy kis jóindulat az uralkodó részéről elaltatná a magyarok rettegését. Deák még azt is felajánlotta, hogy segít a kormány támogatására többségi pártot szervezni, ha az udvar a következő országgyűlésen a szabadelvűek alkotmányos, nemzeti és gazdasági reformjai mellé áll. Ha ezt megtenné, fűzte hozzá, Magyarország bátya és nem botránykő lenne a Habsburgok birodalmában. Végül Wesselényi szabadon engedését kérte Deák, mert a politikus szembe-
tegsége a börtönben annyit romlott, hogy látásának teljes elvesztése fenyegeti.

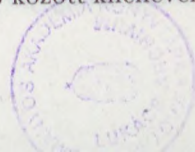
Ha megfogadták volna Deák komoly érveit, ha a kormánynak lett volna képzelőtehetsége és előrelátása, már 1839 februárjában létrejöhetett volna a kiegyezés a magyarok és az uralkodó között, amivel az uralkodóház alattvalói sok szenvedést kerülhettek volna el. Akkor a magyarok a nemzeti kisebbségek problémáinak megoldására fordíthatták volna figyelmüket, ahelyett, hogy minden erejüket az udvar által fenyegetett nemzeti, alkotmányos és személyes szabadságok védelmében emésszék fel.

Tényleg olyan kiváló politikus volt Deák, mint amilyen a híre, ha őszintén feltételezte, hogy az udvar hallgatni fog rá? Széchenyi olyan politikusnak nevezte, aki a zalai megyeháza ablakából látja a világot. A szemlélete tényleg még provinciális, sőt naiv volt. Soha nem értette a nemzetközi viszonyokat; tulajdonképpen félt tőlük. Az udvart viszont főleg ezek foglalkoztatták. Nem értette, hogyan félhetnek fokozatos, a szabadelvű eszmék értelmében békésen bevezetendő változásoktól. Az uralkodó pedig a maga részéről nem értette, hogyan érdekelhetik Deákot kizárólag a belügyek, amikor a birodalomnak Európában olyan súlyos gondjai vannak. Eddig Deák soha nem volt Bécsnél nyugatabbra. Széchenyi viszont ismerte Angliát, Franciaországot, Németországot és Nyugat-Európa más részeit is éppen úgy, mint Görögországot és a Közel-Keletet. Széchenyi a Habsburg országokat is jobban ismerte, mint Deák, és ismerte az uralkodóház legfőbb

gondjait. Talán nem helyeselte, de értette, hogy a dinasztia azért nem enged változtatásokat, mert fél az egész birodalmat alapjaiban meg-rázó láncreakciótól. Deák számára felfoghatatlan volt, hogyan sérthet meg a király olyan törvényt, amelyet ő maga szentesített és a megtar-tását várják el tőle. Az 1830-as években Deák az udvar elveitől nagyon eltérő módon tevékenykedett.

Nemigen volt meglepő, Deákot mégis váratlanul érte, hogy köz-benjárásával nem ért el többet, mint Wesselényinek a szembetegség gyógyítására történt ideiglenes szabadon bocsátását. A rendszer rend-ületlenül folytatta a politikai megfélemlítést; még Kossuthot is elítél-ték. A kormány machinációja közepette küldték ki a királyi meghívót az országgyűlésre, amely már 1839. június 6-án összeült. A megtorlá-sok azonban nem hallgattatták el a magyarokat; arra ösztönözték őket, hogy amennyire csak lehetséges, ellenálljanak a kormány politi-kájának. A megyék közül a reakció olyan régi bástyái, mint Esztergom, a római katolikus prímás székhelye vagy Heves, a liberalizmus oldalára álltak. A megyék egymás közötti levelezése főként a refor-mokról szólt. A szabadelvű eszmék terjesztésére kaszinókat, olvasó egyleteket és segélyszervezeteket alapítottak.

Sok reformtervet az uralkodónak benyújtandó sérelmi irat hagyó-mányos formájában fogalmaztak meg, de mind több tartalmazott kétségtelenül liberális jellegű elképzeléseket. A politikai perek nyomán fokozódott a szólásszabadság követelése, és mind többen emlegették a nyugat-európai kormányzás példáját. Széchenyi a Pest vár-megyei gyűlésen úgy nyilatkozott, hogy a sajtószabadság a nemzeti kultúra és a haladás alapja. Deák ugyanezt a gondolatot egyetlen lakonikus mondatban foglalta össze: „A sajtót rendben tartani elég ily törvényjavaslat. Egyetlen paragrafus: Hazudni nem szabad.” Követelték a cenzúra beszüntetését. Népszerű volt az a gondolat, hogy a Magyarországon állandó katonaság egyensúlyozására és a nemzeti függetlenség védelmére önkéntes Nemzetőrséget állítsanak fel. Elítél-ték a nem magyar hadsereg itteni állomásoztatását és azt, hogy magyar csapatokat vetnek be Itáliában. Mind népszerűbb lett a jobbágyok politikai jogainak és országgyűlési képviselőiségének, a nemesség adózásának, a törvény előtti egyenlőségnek, a jobbágyfelsza-badításnak és a kötelező örökválságnak a gondolata. A század első felében növekvő számban kiadott újságok és folyóiratok lettek ezen eszmék fő terjesztői. 1801 és 1830 között ötvenegy időszaki kiadvány jelent meg, ezzel szemben 1831 és 1848 között kilencvennyolc. Közé-



lebből 1830-ban huszonhármat adtak ki rendszeresen (tízet magyarul, kilencet németül, hármat szlávul és egyet latinul); 1840-re már ötvennégyet (huszonhat magyarul, tizennyolc németül, hat szlávul, három románul és egy latinul). Többségük haladó szellemben íródott: a konzervatívabbak előfizetőinek száma rohamosan csökkent. A liberális reformerek azonban még nem szerveződtek meg, és a szabadelvű eszmék inkább szétszórta, összehangoltság nélkül, hangulatként jelentek, semmint koncentrált, erőteljes akcióként.

Időközben, látván Metternich és Kolowrat akcióinak eredménytelenségét, gróf Dessewffy Aurél a kormány anyagi támogatásával létrehozta a *Fontolva Haladók Pártját*. A program a földbirtokosoknak nyújtandó kölcsönök érdekében 100 millió forintos állami tőkével felállítandó hitelbankról szólt, a jobbágyi szolgáltatásoknak – az úrbérrendszer felszámolása nélküli – mérsékléséről, a közszolgáltatásban bizonyos időt eltöltött honoráciorok választójogáról, végül a közhivatalokkal visszaélő nemesek előjogainak megszüntetését kívánta. A párt állami támogatása azt jelentette, hogy a kéréselhetetlenül reakciós politikába bizonyos fölülről kezdeményezett és ellenőrzött, mérsékelt reformprogramot illesztettek. A „fontolva haladók” valóban inkább a fennálló rend megszilárdítását kívánták, semmint lényeges változtatásokat, és nagyon távol álltak a viszonyok általános megjavításának szándékától. A rezsim nem sikertelenül igyekezett a szabadelvűek jobb szárnyát hízélgéssal vagy lekenyerezéssel a pártba csalogatni. A szerveződésből mégsem lett egyszerűen egy a kormányt kiszolgáló szervezet. Saját *raison d'être*-e volt, az arisztokrácia korábbi politikai hatalmának visszaállítása.

Felszólítás ment a főispánokhoz arról, hogy igyekezzenek a megyegyűléseken konzervatív országgyűlési utasításokat keresztülvinni. Még Zala is olyan konzervatív követutasítást készített elő, hogy Deák elfogadhatatlannak találta. Forintos György, egy szegény nemes megpróbálta a megyegyűlést bocskoros nemesekkel megtölteni, hogy megghiúsítsák a szabadelvűek törekvéseit. Amikor azonban a megyegyűlést rendre intették, a 2000 jelenlévő olyan utasítást fogadott el, amit Deák magáévá tudott tenni. 1839. május 6-án közfelkiáltással választották őt Zala vármegye főkövetévé. A kormány taktikája, ha el is ért valamit, inkább szándékához képest ellenkező eredménnyel járt. Sok szabadelvűt radikalizált, ez Deákot elkéséztette.

Még az a gondolat is kellemetlen volt neki, hogy otthonát az országgyűlés miatt elhagyja. Jól érezte magát Kehidán. Majdnem

minden délre ebédvendéget hívott, leggyakrabban a helybeli papot vagy saját gazdatisztját. De sok ember látogatott szívesen Deákhhoz, főként kifogyhatatlan történetei kedvéért. Ezeknek az anekdotáknak a földközeli hangulata és tanulságai még gyermekkorából származtak. A magyarországi feudális tradíciók szerint a mézárszékek és malmok tartása földesúri kiváltság volt, úgyhogy Deák kölyökkorában családjának több vízimalma is volt. Ő pedig szeretett a molnárok és segédek körül lábatlankodni, elvegyült a gabonájuk őrlésére várakozó parasztok között. Hallgatta híreiket, pletykájukat, és amikor ezekből kifogytak, azokat a történeteket, amiket meséltek egymásnak. Szerencséje volt, mert a dzsentrí réteg gyerekeit rendszerint távortartották a parasztságtól. Ő viszont megismerte a parasztok népmesékben kifejezett gondolkodásmódját és életfelfogását, vagyis azt, hogy az ártatlanság mindenben felülkerekedik. Talán az igazságba vetett mélységes hite is a falusi nép körüli játszadozás során alakult ki. Jó füle volt a tanulságokra és rendkívüli emlékezete, úgyhogy egész életében úgy ismerték, mint aki akár mások szórakoztatására, akár a tanítás céljaival vagy figyelmeztetésül, esetleg egyszerűen mondandóját nyomatékosítani, szívesen idézett népi történeteket.

Kehida Deák számára nem a munka, hanem a tökéletes kikapcsolódás színhelye volt. Igaz, mindent elolvasott, ami a keze ügyébe akadt, és élénk levelezésben állt szanaszét élő barátaival, de a legnagyobb gyönyörűséget mindenféle kétkezi munkában lelte. Remek kertész volt. Minden fajtájú pipát gyűjtött; nemcsak őrizte, hanem használta is őket, mert szenvedélyes dohányos volt. Legjobban mégis a famegmunkálást szerette. Jól felszerelt műhelyében meglepő készséggel készített bútorokat és háztartási felszerelési tárgyakat. Szívesen faragott figurákat, sétatobot, pipákat, dísz tárgyakat ajándékol a vendégeinek. Nincs feljegyzés arról, hogy eredetileg mennyire értékelték ezt a „művészetét”, de jóval később nagyon megbecsülték akkor, amikor Deák már országosan ismert személyiség volt, Kehidát is elhagyta, és csökkent a termelése, mert az Angol Királynő szállóba nem vihette magával minden szerszámát.

Utóbb Deák leggyakrabban Zalaszentlászlóra járt pihenni, körülbelül 25 kilométerre Kehidától. Ott élt a sógora, Oszterhuber-Tarányi József feleségével, Deák testvér-anyjával, Klárával, akinek a fivére iránti szeretetét a házasság nem csökkentette. Így lett Deák második otthona Zalaszentlászló.

Akárhová ment is, a fővárosba vagy Pozsonyba, az országgyűlésre,

mindig volt egy bevásárlólistája a Zalában nem kapható dolgokról a családjának vagy ottani barátainak. Emellett elküldött Klárának mindent, amit meglátott, és amiről azt gondolta, hogy örömet okoz neki. Így mutatta ki nővére iránti szeretetét, és így érkezett Klarához szakadatlan folyamban sok kalap, divatos csecsebecse, vetőmag, hasznos és haszontalan dolgok özöne.

Ennyire ragaszkodott Deák családjához és otthonához, ahonnan az országgyűlés miatt időnként hosszasan távol kellett lennie. Kötelességből vett részt a gyűléseken, és csak az a remény enyhített egy kicsit a rosszkedvén, hogy meg tud valamit valósítani a szándékaiból. Pontosan a lényegre tapintott az egyik kortárs, amikor azt állította, miszerint „Magyarországnak nem hiányzottak hazafiai, hősei, vértanúi: Batthyány, Kossuth, Teleki. De Deák másnemű ember. Az ő célja győzelem volt, nem a szenvedés.”

1839 nyarán Deák abban a meggyőződésben ment Pozsonyba az országgyűlésre, hogy a szabadelvűeknek alkalmuk lesz terveik egy részét megvalósítani.

Ez lett az első olyan országgyűlés, amelynek a résztvevői szigorúan elvi alapokon alkottak csoportokat. Az ellenzéki szabadelvűek Deákot fogadták el vezérüknek. Az alsóházban a kormány nem tudta a *Fontolva Haladók Pártját* befolyáshoz segíteni. A felsőházban gróf Batthyány Lajos lett a liberálisok vezére, a kormány által támogatott „fontolva haladók”-at pedig a párt megalapítója, Dessewffy Aurél gróf vezette.

Harminchat évesen Deák a legjobb formában volt: tapasztalt, bíztak benne, élénk, vezető szellem nemcsak a liberálisok között, de az egész alsóházban, olyan, akit bárki csak saját kárára mellőzhetett. A meglévő törvényeket, szabályokat és szokásokat egész politikai pályáján tisztelte, de abban modern volt, hogy középkori és feudális ágaikra baltát fogott. A Deák által képviselt szabadelvűség az ország alkotmányos gyökereinek megőrzését és haladó eszmékkel való összekapcsolásukat jelentette.

Az országgyűlés Metternich és Kolowrat adminisztratív önkényuralmának tetőfokán nyílt meg, de a *Fontolva Haladók Pártjának* megalapítása világosan utalt arra, hogy a *Helytartótanácsot* bizonyos új megfontolások foglalkoztatják. Az uralkodói előterjesztés valami kompromisszum lehetőségét villantotta fel, amennyiben azt javasolta, hogy tárgyalják az összes régi és új *gravament*, hogy az állandó hadsereg létszámát ne bővítsék, hogy a törvényhatóságokra kivetett katonai

takarmányszolgáltatást, valamint a Magyarországon állomásozó katonaság beszállásolását (az állandó kaszárnyák hiányában még mindig létező Habsburg ellátási rendszert) ellenőrizték, a visszaéléseket akadályozták meg, végül a Duna szabályozása is napirendre került. Ferdinánd király személyesen nyitotta meg június 6-án a gyűlést, és megnyitó beszédét – ugyancsak a megbékítés gesztusával – nem latinul, hanem magyarul mondta el.

Az országgyűlésen elsőként egy súlyos sérelmet tárgyaltak, a Ráday-ügyet. Ez a *cause célèbre* csatasorba állította a liberálisokat Deák mögött. A liberális Ráday Gedeon bírálta a *Hétszemélyes Táblát* az országgyűlési fiatalokra kirótt alkotmányellenes ítéletek miatt, és a Pest megyei gyűlés elé terjesztett sérelmi iratban az uralkodótól a bírák visszahívását kérte hatásköri túllépés miatt. Egy 1839. május 8-án kelt királyi leirat érvénytelenítette Ráday megbízatását, eltiltotta az országgyűléstől és utasította a megyegyűlést, hogy válasszanak új követet.

Pest megye nem hajolt meg, és visszaküldte Rádayt az országgyűlésre, ahol ő a törvényhozás védelmét kérte. A megyegyűlés a többi megyének körlevelet küldött, együttműködésre szólította fel őket, a legtöbb küldeményt azonban elfogta a titkosrendőrség. Ahogy az országgyűlés a rendes tárgyalásokba kezdett, Pest megye másodköveté javasolta, hogy ne kezdjenek munkába, mielőtt Pest megye mindkét követe el nem foglalja a helyét. Deák elvben egyetértett, de az országgyűlés hatékony működésének megőrzése érdekében azt javasolta, hogy kezdjék meg az előterjesztés tárgyalását, de ne fogjanak a törvényjavaslatok fogalmazásába, mielőtt az uralkodó az összes sérelmet nem orvosolja a Ráday-üggyel együtt. El kívánta kerülni azt, hogy a király az országgyűlés feloszlatására ürügyet találjon, és a feszültség esetleg erőszakos kirobbanása esetén visszatérjen a nyílt abszolutizmushoz. Ez megtörte volna a reformmozgalmat. Deák a taktikai visszavonulás mellett döntött azért, hogy később előreléphetessen. Rávette Rádayt a lemondásra, aki helyett Pest vármegye új liberálist választott meg.

1839. október 31-én az országgyűlés felülvizsgálati kérelmet nyújtott be a királynak. Ez az 1791. 13. tc. Deák által adott értelmezésén alapult. Azt jelentette, hogy minden *gravament* rendezni kell, mielőtt az országgyűlés az uralkodói előterjesztés tárgyalásába fogna. A felsőház előbb ellenkezett, majd némi habozás után elfogadta a javaslatot. A kormányzat a költségvetés és a törvények hatékony tárgyalása

érdekében kénytelen volt engedni. Az uralkodó egyetértett Deák értelmezésével. Ilyen módon lényegesen megváltoztatta a törvényhozási eljárást és Deákot jelentős parlamenti győzelemhez segítette.

Ekkor az országgyűlés figyelmét a szólásszabadságra fordította. Arról volt szó, hogy a kormányzat végrehajtó szervezete azonos-e a királlyal; másszóval, hogy vajon a kormány feletti kritika jelenthet-e támadást az uralkodó sérthetetlensége ellen. Az uralkodóház ugyanis igenlően foglalt állást; ezen alapult a Wesselényi elleni ítélet és ez adott okot Ráday, Kossuth és mások üldözésére.

Deák azt állította, hogy megsértették a törvényt, amikor Kossuthnak csak úgy engedélyezték ön maga védelmét, ha őrizetben marad. Megtámadta a *Királyi Táblát* az országgyűlési fiatalokra egyesületek alakítása miatt kirótt ítéletekért, mert törvény nem tiltotta az eljárásukat. Jóllehet semmilyen törvény nem engedélyezte a cenzúrát a magánlevelezés felett, Kossuthot mégis elítélték, mondta Deák, azért, mert szabályos megyegyűléseken elmondott beszédekét magánlevelekben terjesztett. Másnap az alsóház Deák kezdeményezésére a felsőház véleményétől függetlenül úgy foglalt állást, hogy a *Királyi Tábla* valóban törvénytörő módon járt el, és ez az első sérelem, amelyet a kormánynak rendeznie kell. A szólásszabadság, a gyülekezési szabadság forgott kockán, továbbá az állam alkotmányos módon hozott törvényeinek sérthetetlensége, a végrehajtó hatalomnak a törvényhozó hatalom által való felügyelete és befolyásolása, végül a hatalom megosztása, az alkotmányosság iránya és a hatalom egyensúlya. Nem reálpolitikáról volt szó, amiben Deák hajlandó lett volna kiegyezni; ezek magának a liberális kormányzásnak a pillérei voltak, és Deák egy jottányit sem kívánt engedni.

Az országgyűlés hatodik hónapjában még semmi jele nem volt annak, hogy az alsóház engedne vagy megszavazná az adót és a katonai állítást, mielőtt a fő sérelem, a politikai üldözés ügye nem rendeződik. A szabadelvűek magabiztosan kitarítottak elhatározásuk mellett. A rezsim pedig nem kívánta szakításra vinni a dolgot, mert sem a belső, sem a külső körülmények nem kedveztek az abszolutista elnyomás visszaállításának. 1840 tavaszára az udvarban felülkerekedett a kiegyezés szándéka, és Deák kész volt harmadszor is felvenni a közvetítő szerepét. Valamikor 1840 márciusának második felében az udvar kezdeményezésére találkozott az uralkodó megbízottjával, és előadta a szabadelvűek minimális követeléseit. Ezek a következők voltak: a politikai elítéltek szabadon bocsátása, a szólásszabadság és

az ország autonómiájának garanciája. A megbízott biztosította Deákot a kormányzat jóindulatáról, de megmagyarázta, hogy a fennálló igazságszolgáltatás magyarországi rendezésén az uralkodó nem engedhet változtatást. Deákot felkérték, hogy fogalmazzon ilyen értelmű nyilatkozatot, amelyet majd a király ír alá, és uralkodói leirat formájában átküld az országgyűlésnek. Deák beleegyezett, mert úgy érezte, bármilyen korlátozott is ez az engedmény, nem utasíthatja vissza. Huszonnégy órán belül a fogalmazvány a közvetítő kezében volt, aki azonnal Bécsbe rohant vele. Az udvar sietsége Deák fogalmazványának királyi leirattá alakításában drámaian érzékelteti, mennyire sürgős volt a kormányzat számára a kiegyezés. A leiratot március 24-én vette át az országgyűlés, és másnap olvasták fel mindkét házban.

Az irat bejelentette a király azon szándékát, hogy megőrizze az ország ősi alkotmányában biztosított szólásszabadságot a rendeknek, amikor alkotmányosan létrehozott testületekben gyűlésznek. Mint-hogy a király joga az uralkodás, fenntartja magának az alkotmányos kereteken túllépők megbüntetését. A törvényhozás függetlenségét meg kell védeni mind hivatalainak önállósága, mind az alaptörvény fenntartása érdekében. A leirat végül biztosította a rendeket arról, hogy az uralkodó élni fog a megbocsátás előjogával.

Ily módon a Deák vezetése alatt elért első kiegyezés sem az udvarnak, sem a szabadelvűeknek nem hozott teljes győzelmet, ezt azonban egyik fél sem remélhette. A liberálisok elérték legfőbb követeléseik teljesítését, a jogtalanul fogva tartottak szabadon engedését és a szólásszabadság garanciáját. A király azonban nem volt hajlandó teljesíteni az alkotmányellenes ítéletek elvetéséről szóló követelést, ami a törvényhozásnak a törvénykezés felett bizonyos ellenőrzést biztosított volna. Ez volt a két felajánlott kedvezmény ára, méghozzá magas, mert a változatlanul hagyott avult jogszolgáltatási rendszer mellett Wesselényi, Kossuth és az országgyűlési ifjak eseteinek ismétlődése bármikor lehetséges volt. Deák egyelőre megelégedett ezzel a kiegyezéssel, de soha nem feledkezett el azokról az ügyekről; árnyékként lebegtek a liberálisok sovány eredményei felett. Közvetlenebb gondja azonban az volt, hogy párthíveivel hogyan fogadtassa el a kétséges eredményt. Deák és legközvetlenebb segítői minden meggyőző erejüket latba vetették azért, hogy meggyőzzék a szabadelvűek többségét: el kell fogadniuk az uralkodói leiratot, mert mindazt tartalmazza, amit elérhetnek. Csak második szavazásra fogadták el. Aztán az

alsóház meghozta az udvartól kívánt adózási és katonaállítási törvényeket, de 1840. május 2-től 1843. május 2-ig korlátozták az érvényüket, hogy rákényszerítsék a királyt az országgyűlés alkotmányos, három éven belüli összehívására, ha nem akar a pénzből és a katonából kifogni.

1840. április 30-án királyi leirat értesítette az országgyűlést arról, hogy a politikai foglyok kegyelmet kaptak. Deák fogalmazta meg, még mindig a békeközvetítő szerepében, a nádor által a törvényhozás közös ülésén felolvasandó szöveget. Szövegéből kihagyta a kétségtelenül bűnösségre utaló „kegyelem” szót, és egyszerűen közölte, hogy a fogva tartottakat szabadon bocsátották. A nádor az átírt szöveget olvasta fel, az került az országgyűlési naplóba; ezzel teljesültek az udvarral Deák közvetítése révén kötött első kiegyezés feltételei. Ezután már csak néhány *excerpta* törvénybe foglalása maradt az alsóházra.

Abban, hogy az udvar, ha kicsit is, de engedett március folyamán, a nemzetközi helyzetnek nagy szerepe volt. Az 1833. szeptemberi müncheni szerződés megerősítette a *Szent Szövetséget* uralkodók isteni jogai védelmére Oroszország és a Habsburg Birodalom között; a következő hónapban Poroszország is csatlakozott. A megállapodás azt is leszögezte, hogy abban az esetben, ha az Oszmán Birodalom széthullása valószínűvé válik, a szövetséges hatalmak egyetértésben cselekszenek. Ez a valószínűség 1839 júliusában vált valóssággá, amikor Mohamed Ali és az egyiptomiak visszavertek egy szultáni támadást. Egy időre úgy tűnt, mintha az oszmán birodalmat az összeomlás veszélye fenyegetné. Ugyanakkor folytak a Ráday-ügy heves vitái a magyar országgyűlésen, azaz akkor, amikor úgy látszott, hogy a balkáni konfliktusból általános háború bontakozhat ki. Az orosz machinációktól félve Metternich, annak ellenére, hogy a Habsburg- és a Romanov-dinasztiák a *status quo* fenntartásában voltak érdekeltek, Mohamed Ali szövetségesével, Franciaországgal kacérkodott. Az oszmán válság a tetőpontján volt 1840 májusában, amikor az akkori kiegyezést megkötötték, és nem túlzás azt állítani, hogy enélkül a magyarok lényegesen kevesebbet értek volna el. Az összefüggés hasonlított ahhoz, ami az 1867-es Kiegyezés és a Habsburg-erők königgrázi veresége között fennállt.

Nemzetközi válság ide vagy oda, az országgyűlésnek folytatnia kellett a munkát. A legfontosabb törvények természetesen a költségvetésre és a katonaállításra vonatkoztak, de arra is sor került, hogy a

feudalizmus bástyájából újabb darabot törjenek le. Engedélyezték a jobbágyoknak a földesúrral egyetértésben végrehajtandó örökös megváltását, bár az urak törvényes jogait nem korlátozták. Jelentősebbek a foglalkozást és a kereskedelmet liberalizáló törvények, ezek az ipari vállalkozások minden anyagi kötöttségét feloldották, a kölcsönügyletek megkönnyítésére és az adósok elleni perek meggyorsítására osztrák típusú hitelrendszert vezettek be, megtörték a céhek előjogait a kereskedelemben és szabályozták a kereskedelmi társulások és társaságok működését. Az országgyűlés a zsidók helyzetén is javított, továbbá meglepően haladó törvényt hozott a gyermekmunkáról; a tizenkét és tizenkilenc év közöttiek napi munkaidejét kilenc órára korlátozta, és előírta, hogy egészséges környezetben kell őket foglalkoztatni. Végül egy intézkedés a magyar nyelvet tette az állam hivatalos nyelvévé. Erről a változtatásról alább részletesen lesz szó.

Mindezek a törvények a Deák és a kormányzat konzervatív erői közötti kiegyezés eredményeképpen jöttek létre, de összhangban voltak a szabadelvűeknek az ipari fejlődésről vallott nézeteivel is. Fontos támadást indítottak a céhek és sok más középkori feudális kötöttség ellen; a *laissez-faire* gazdaság felé nyitottak utat. A dzsentrí messzire ment saját privilégiumai lebontásában, még ahhoz is hozzájárult, hogy birtoka adóssági per tárgya legyen. Az országgyűlés nem váltotta ugyan valóra a szabadelvűek minden álmát, de mérföldkő volt a magyarországi reformok útján.

A liberálisok hálája Deák bölcs vezetéséért nem ismert határokat. 1839. november 21-én a Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává választották; ezt a tisztségét később, a Bach-korszakban jól hasznosította. 1840. május 12-én több mint ezer aláírást tartalmazó emlékalbummal ajándékozták meg; az első aláíró gróf Széchenyi István volt. Több megye is tiszteletbeli táblabíróvá választotta.

Deák így jellemezte saját törvényalkotói tevékenysége szellemét: „Mi csak úgy állhatunk meg, ha az emberiség nagy igazságaiért tudunk lelkesülni. Alkotmányosság, népmívelődés, politikai szabadság: ezek és ilyenek azon eszmék, melyek minket fenntarthatnak.” Mások szájából mindez közhelynek hatna, de Deák szavahihetősége és őszintesége nyomatékossá teszi őket.

Zala 1840. július 27-re rendkívüli megyegyűlést hirdetett, hogy meghallgassa főkövete országgyűlési beszámolóját. A jegyzőkönyv szerint a rendek teljes és maradéktalan megalégedésüket fejezték ki a képviselőjük tetteit illetően. Deákot különösen ünnepelték kivételes

tehetségéért és a haza védelmében kifejtett munkájáért és azért, mert megbecsülést szerzett megyéjének az egész nemzet előtt. A vármegye Deák Ferenc Alapítványt hozott létre. Az önkéntes adakozás eredményéből évente 200–200 forint tanulmányi ösztöndíjat kapott egy nemes és egy közrendű fiatal. Életében Deák jelölhette ki az ösztöndíjasokat, és lehetővé tették neki, hogy halála utánra intézkedést tegyen a díj odaítélését illetően.

Deák követjelentése minden írása között az egyik legfontosabb. Összefoglalta benne életfelfogását, történelemszemléletét és reálpolitikáját. Ezen túl, mivel tudta, hogy kinyomtatják és az egész ország megismeri, nemcsak az országgyűlés eredményeiről szóló véleményét foglalta bele, hanem az elérendőket is körvonalazta. A jelentés tulajdonképpen a negyvenes évek folyamán követett liberális reformpolitika alapjait rakta le.

Az országgyűlés „nyomasztó állapotok” között kezdte meg munkáját, jelentette Deák a megyegyűlésnek. Nyugtalanságot „polgári szabadságunk vérző sebei, a személyes biztosságon ejtett súlyos sérelmek s polgártársaink szenvedései okoztak, amely néhol rettegést, máshol inkább keserű ingerültséget gerjesztve sötét felhőként lebegett a nemzet felett... voltak olyan pillanatok, melyekben az ellenséges körülmények nevedező hatalma nem csak szebb jövődönk reményeit, de a jelent is veszéllyel fenyegette, s melyekben az általános csüggedést csak az ügynek igazsága távoztatta el, s azon meggyőződés, hogy az igaz ügyért küzdeni még akkor is kötelesség, midőn már sikerhez nincsen remény”. Ezt a meggyőződését Deák még a forradalom utáni despotizmus legnehezebb időszakában is megőrizte.

Az urak, mondta Deák, arra sürgették az alsóházat, hogy a sérelmi irattal való törődés helyett alkossanak új törvényeket, de „a fennálló törvényeken ejtett sérelmet egyedül új törvények alkotásával orvosolni nem lehet. Törvény szab korlátot a hatalomnak, s önkény ellen a törvény erejében keresnek oltalmat a hon polgárai.”

Deák hangsúlyozta, hogy az országgyűlésnek a jobbágyokról hozott törvényében a legfontosabb elem „a jobbágyi tartozások örök megválthatásának szabadsága”. „Ez a törvény”, mondta, nem kötelező, nem sérti senkinek jussát, nem korlátol törvényes szabadságot, de szelíd szavának hatalmas erejével lerontja azon elválasztó falat, melyet a nép és a szabadság között káros előítéletek alapján emelt egykor a hajdankornak hibás felfogása. Hatása lassú lesz talán, de biztosabb, s következményei nagyok és bizonyosak... „Azon törvény, melyet az örök

megváltásról alkotott mostan a törvényhozás, a szabadság és tulajdon boldogító közáldásainak első alapját tette le, s ezen alapról biztosan fog emelkedni honunk szebb jövője. A tulajdonnal bíró szabad polgárok számát neveli ezen törvény, pedig csak ezek által erős a haza, mert a szabadság többekkel megosztva becsében nem vesz, sőt erejében nyer, s biztosságában nevedik.”

Deák beszámolt az országgyűlésnek a zsidók elnyomott állapota könnyítésére tett igyekezetéről. Igazságtalan, hogy a társadalomnak ez a töredéke, amely a legkevesebb jogot bírja, viselje a legsúlyosabb terheket. Különösen igazságtalan a „türelmi adó”, amit minden más adóra ráadásul kell fizetniük. Minthogy a „türelmi adónak” nincs jogi alapja, önkényes és elítélendő. Az országgyűlés törvénytelennek tekintette azt, hogy a zsidóknak ne legyen polgárjoguk. Ennélfogva feliratban hangsúlyozták a helyzet igazságtalan voltát, és felsorolták azokat a jogi és politikai megfontolásokat, amelyek a javítást szükségessé teszik. Az országgyűlés a türelmi adót eltörlő és a nem-zsidók valamennyi jogát a zsidókra kiterjesztő törvényt követelt.

Az országgyűlés által hozott törvény legfontosabb rendelkezése az volt, amely megengedte a zsidók letelepedését a szabad királyi városokban. Reméljük, mondta Deák, „hogy idővel, kedvezőbb körülmények s az izraeliták polgári s erkölcsi kifejlődése ki fogja azt lépcsőnként eszközölni, mit most elérni nem lehetett”.

Deák utalt a Habsburg-rendszer és más alkotmányos országok közötti különbségre is. Arra, hogy az utóbbiakban a szabad sajtó minden országos ügyet megtárgyal, mielőtt a törvényhozás elé kerülne. Mire egy-egy ügy a törvényhozók elé kerül, már minden oldalról megvitatták, megmagyarázták és a vélemények minden árnyalata nyilvánosságot kapott. Ily módon a nemzet képviselői a nép igényeihez és a többségi véleményhez tudnak alkalmazkodni. Ahol nincsen szabad sajtó, mondta Deák, „ott kormány és törvényhozás több nehézségekkel küszködik, az ország egyik vidéke nem ismeri a másik vidéknek szükségeit és nézeteit”. Magyarországon ez a helyzet, mondta Deák. A következő országgyűlésnek kell a sajtószabadságról olyan törvényt hoznia, követelte Deák, amely elhárít ezen a téren sok fogyatékosságot. Akkor a szabad sajtó a törvények tiszteletére és hazánk fejlődésének támogatására tanít majd.

Deák nem túlozta el az uralkodóházzal kötött kiegyezés jelentőségét. Azért kötötte, hogy megőrizze a törvényhozás folyamatát és legalább néhány sérelem orvoslását elérje, de az udvar azon döntése,

miszerint a magyar jogszolgáltatásban minden változást megakadályoz, súlyos ár volt. Amint azonban meghajolt ez előtt az egyelőre kikerülhetetlen döntés előtt, Deák figyelme azonnal a magyarországi jogrend jövőbeni megváltoztatásának lehetősége felé fordult. Függetleníteni kívánta a kormány akaratától. Ez volt a legfontosabb törekvése mind 1848-as igazságügy-minisztersége idején, mind előtte ez a törekvés már a követjelentésből is kiderült. Hangsúlyozta a bűnüldözés teljes reformjának szükségességét, valamint azt, hogy a polgári szabadságjogokat a politikai perek esetében is garantálni kell. Felidézte azt, hogy a király ígéretet tett a *habeas corpus* tiszteletben tartására, és jelezte, hogy a király ígéretének jogszolgáltatási következményeire a következő országgyűlés visszatér. Deáknak a büntetőjog teljes reformjára vonatkozó utalásai a liberális eszmék szilárd alapjára épültek. A jelenlegi büntetőtörvény, mondta Deák, elavult és tarthatatlan. Egyébként azonos ügyekben a bírók személyisége szerint változnak az ítéletek. A börtönök állapota merénylet az emberiség ellen. „Nálunk pedig, fájdalommal meg kell vallanunk, a tömlőcök még eddig nem javítóhelyek, hanem nagy részben a vétek iskolái”, mondta Deák. 1849-ig a parasztok sorsával való törődés mellett tényleg a magyarországi jogrend reformja foglalkoztatta őt leginkább. A Babics-ügyben játszott szerepéről már volt szó. Megmutatta Deák jövőbeli útját. A követjelentés érettebb gondolatait tükrözi ebben az ügyben. A folyamat csúcspontját aztán a büntetőtörvénykönyv 1841–43-as munkálataiban való részvétele, valamint 1848-as igazságügy-minisztersége jelentette.

Az országgyűlés liberálisai, mondta Deák, javaslatokat tettek az oktatás reformjára is. Ezeket azonban az uralkodó, mondván, hogy az oktatás mindig is királyi előjog volt, visszautasította. Ezt a reakciót igazságtalannak találta, mert az országgyűlés hajlandó lett volna adót megszavazni az oktatásra, amivel három éve, az utolsó országgyűlés óta semmi nem történt.

„Szükséges, hogy a jövő törvényhozás e tárgyat ismét csüggedést nem ismerő szilárdsággal fölvegye, s abban, amit lehet, törvény által is eszközölni mindenképpen igyekezzék... Nevelni a népet oktatással... a legnemesebb feladat, mert az embereket jobbakká és boldogabbakká teszi.”

Végezetül Deák nemzeti egységre és a reformtervek széleskörű vitájára szólított fel.

Ez volt üzenete a nemzethez. Erre épült az 1848–49-es forradalomban tetőpontjára emelkedő tevékeny évtized.

Miután Deák a zalai megyegyűlésnek szóló jelentését előadta, támogatói a tiszteletére szervezendő fáklyásmenet költségeire kezdtek gyűjteni. Néhány nap alatt 3000 forint jött össze. Deák elkedvetlennedett azon, hogy nyilvánosan akarják ünnepelni éppen úgy, mint azon, hogy ennyi pénzt füstnek eresztenek. Kérte tehát a szervezőket, adják fel a tervet. Nem engedtek, úgyhogy új támadást kellett indítania. „Volna-e lelketek ilyen nagy summa pénzt hiába elégetni?” – kérdezte tőlük. „Tudjátok mit? Van együtt 3000 forint, én teszek hozzá még ezeret, s annak kamataiból két szegény sorsú ifjút becsületes ösztöndíjjal láthatunk el.” Liberális barátai ennek az ötletnek nem tudtak ellenállni. Létre is hozták az ösztöndíjlapot.

IV

A RÖPIRATOK HARCA

Deák még nem volt negyven, amikor az 1839–40-es országgyűlés feloszlott; életének az országos politikában töltendő kétharmada még előtte állt. Mégis már a liberálisok vezérének tekintették, és honfitársai megtiszteltetésekkel halmozták el. Kihallgatásra járt a királyhoz, hogy belpolitikai ügyeket beszéljen meg vele. Tárgyalt a kor politikusainak nagy öregjével, Metternichkel. Minden évben több hetet is töltött Európa egyik legelegánsabb fürdőhelyén, Marienbadban vagy Balatonfüreden, az ország legdivatosabb üdülőhelyén, aztán hazatért Kehidára, hogy a gazdatisztjével vagy a pappal vacsorázzon, beszélgesen a falubeliekkel és játsszon a gyerekeikkel. Milyen volt ennek az embernek a megjelenése, aki a leghatalmasabbakkal és a legszegényebbekkel egyaránt szót értett?

Deák Ferenc külseje nem volt sem tekintélyt keltő, sem gondozott. Alacsony volt, tömzsi, és önironikus megjegyzéseket tett. Amikor egyszer, még fiatalember korában egy német hölgy megkérte, hogy írjon az emlékkönyvébe, ezt jegyezte be:

„Kurz geschrieben, gut gemeint,
Dicke Schrift, vom dicken Freund”

Röviden írva, jó szándékkal,
Vastag írás a kövér baráttól

Mind a két öngúnyoló jelző talált. Fiatal korában borzalmas volt az írása, bár idővel javult. Termete nehézkes volt, és az idővel sem lett jobb. De nem volt petyhüdt, inkább izmos és csontos. Az embereket azonban nem az alakja, hanem tekintete ragadta meg; többen is azt állították, hogy hipnotikus. Az a mondás járta, hogy egyetlen pillan-

tással meg tud szelídíteni egy vad bikát vagy megnyugtat vad farkasokat. Ezek a történetek alighanem kitalálások, de népszerűségük jól mutatja, hogy a kortársak milyen erőt tulajdonítottak Deáknak mások felett. Vannak aztán valószínűbb történetek is az emberekre gyakorolt hatásáról.

Egyszer, egyik rajongójába, aki világos, logikus beszédének nagy hatásáról ömlengve untatta, így fojtotta bele a szót: „Pedig lássátok, éppen olyan megjegyzéssel arattam egy nagy diadalt, melyben éppen a logikából volt legkevesebb. Midőn választóim összeverekedtek, kirohantam közéjük, hangosan kiáltva: – Le a botokkal! – Mindenki letette, csak egy suhanc nem. – Le a bottal! – förmedtem rá újra. – Osztán mir? – hetvenkedett a gyerek. – Azért öcsém, mert lóláb való a markodba, nem bot – magyaráztam neki a dolgot. Rendben találta, és letette a fütyköst.”

Szalay László, a jogtudós így írta le Deákot hasonló helyzetben az országgyűlésen: „Láttam, mint veti magát a zajló áradatba egyik kezével nyugodtan és hatalmasan szétválasztván az egymásra tornyosuló hullámokat, a másikkal pedig a jognak merészül és biztosan lobogtatott zászlaját diadalra vezetvén a habok fölött.” A látomás nagy képzelőerőre vall, mégis pontosan leírja Deákot, aki rendíthetetlen egyénisége, valamint eszméi erejével tartott össze és vezetett egymástól eltérő politikai csoportokat. Szalay elbeszélése Deák jellemének vonzó emberi oldalát is bemutatja: „Félóra múlva aztán derűlten és igénytelenül enyeleg, mintha maga is gyermek lenne, egy csoport gyerekekkel, vagy kedélyes tréfák és víg adomák hosszú sorával mulattatja barátait.” Deák, bár maga gyermektelen volt, nagyon szerette a gyermekeket, és Eötvös Károly megfigyelte, hogy remekül feltalálta magát közöttük. Játszott velük, mesélt, órákig tréfálkozott velük tábortűz mellett, különösen szüret idején, vagy együtt nézték a zalai dombok völgyeire ereszkedő alkonyt. Ilyenkor gyermeki ártatlanság sugárzott Deákból.

Hallgatói figyelmét bizonyosan nem ruházatával keltette fel. Egy újságíró, Tóth Lőrinc, aki tiszteletteljes riportokat közölt Deákról az 1839–40-es országgyűlés idején, megjegyezte: öltönye „távol áll a divatos szabástól”. Eötvös pedig ezt írta: „Én már őt élete utolsó 27 esztendején át mindig abban a ruhában ismertem, melyet legutóbbi éveiben állandóan viselt. Fekete kabát, végig gombolt fekete melény... Bizonyosan új volt egykor minden ruhadarab, de ezt nemigen lehetett rajtuk észrevenni.” Állandóan lehamuzta magát, és míg szó-

rakozottan leverte, többet törölt a nadrágjába, mint amennyi lehullott. Így a nadrágja ritkán volt tiszta. (A pipázást 1840 után adta fel, és akkor kezdte szívni megszakítás nélkül a szivarokat.) A szabadban Deák széles karimájú fekete kalapot viselt és bő, kényelmes felöltőt.

Ünnepi alkalmakra a hagyományos fekete magyar férfiruhát hordta, soha nem a divatos díszmagyart. Nem volt harcos természetű, soha nem rántott kardot, de állami ünnepségek alkalmával hagyománytiszteltből magyar szablyát kötött. Egyetlen hozzájárulását a divathoz azzal tette, hogy nagyon szeretett egy ujjatlan, térdig érő filckabátot hordani, ami aztán öreg és fiatal kedvenc ruhadarabja lett, és Deák-szűrnek nevezték.

Tényleg „kövér” volt, bár mértékletesen táplálkozott. Az étellel törődött, mégis csak napi egy főétkezést fogyasztott. Szerette a húst, de az alkoholra rá se nézett. Egyszer társaságban Zichy Manó gróf, a házigazda felkérte, hogy mondjon pohárköszöntőt, és mivel ismerte Deák mértékletességét, hozzátette, megosztják a feladatot, Deák beszel, ő maga pedig iszik.

A politika volt Deák Ferenc számára a legfontosabb. Művelését kötelességnek tekintette, és mások is nagyon szorgalmazták politikai tevékenységét. Az 1839–40-es országgyűlés után érdeklődése azonban némileg alábbhagyott. Nem mintha közönyössé vált volna, inkább talán előre sejtette az 1840-es évek viharos eseményeit. Egyelőre folytatódott az udvar magyarok iránt jóindulatú magatartása, ami az országgyűlés utolsó heteiben Deákkal kötött kiegyezés következménye volt. Léderer Lajos, a pesti kiadó érdekesen számolt be a császárváros hangulatáról, amikor 1840 decemberében visszatért Bécsből. Szerinte elhatározták, hogy – mint alkotmányos országot – az ausztriai tartományoktól eltérő módon fogják kormányozni, mert megértett a szólásszabadságra. A cenzoroknak csak a tárgyilagosság, a törvényesség és a tisztesség betartására kell ügyelniük.

Deák és a dinasztia kiegyezésének eredményeként 1840. április 29-én Kossuth kiszabadult. Eszmék, tervek és politikai nézetek szenvedélyes vitájának ideje következett, bár a szabadelvű mozgalom még nem vált egységes, az egész országra kiterjedő erővé. Ahány megye, annyi liberális csoport tevékenykedett, és jóllehet alapvetően azonos célokat követtek, némi regionális együttműködés is kialakult, nem voltak központi tervek vagy akciók. Ilyen körülmények között aligha meglepő, hogy miután Kossuth napilapja, a *Pesti Hírlap* 1841. január 2-án megjelent, hamarosan a liberális reformer eszmék leghatéko-

nyabb terjesztőjévé és koordinátorává vált. Pontosan ez volt Kossuth célja: egységes közvéleményt kívánt teremteni és mozgósítani tervei megvalósítása érdekében. Batthyány és mindenekelőtt Széchenyi István gróf felháborodtak a lap stílusán, sok javaslatával viszont egyetértettek. Ez a nézeteltérés hamarosan bíráló hangú szónoklatokat és levelezést eredményezett, továbbá röpiratok sokaságát. Széchenyi megrémült Kossuth gyorsan növekvő befolyásától és taktikájától. Attól félt, hogy Kossuth forradalomba vezeti a nemzetet, ami nemcsak a reformmozgalom addigi eredményeit fogja megsemmisíteni, de Magyarország pusztá létét is veszélybe sodorja.

Amikor Kossuth tudomást szerzett Széchenyi várható támadásáról személye és újságja ellen, azonnal a többi liberálishoz, közöttük Deákhoz fordult tanácsért és védelemért. Deák készségesen támogatta; a valamikor 1841. március 20. és 30. között írt levélben maradéktalanul dicsérte Kossuthot és a *Pesti Hírlapot*. Kossuth nagyon megörült Deák levele meleg hangjának, és elhatározta, hogy később használja fel, akkor közli, amikor Széchenyi részéről tényleg támadás éri. Deák tekintélyét fogja Széchenyiével szembeszegezni.

Nemcsak Kossuthot, hanem Wesselényit, sőt magát Széchenyit is nagyon foglalkoztatta Deák véleménye. 1841. február 1-jén Széchenyi írt neki. Arra panaszkodott, hogy a *Pesti Hírlap* korábban soha nem tapasztalt nyugtalanságot kelt Magyarországon, és kijelentette azt, miszerint nem engedi Kossuthnak lerombolni a reformmozgalom már elért eredményeit. A levelet Pulszky Ferenc adta át, aki február 18-án közölte Széchenyivel, hogy Deák hamarosan válaszol.

Ez február 20-án történt meg. Deák tiszteletteljesen emlékeztette Széchenyit arra, hogy az az út, amin Kossuth jár, az ő könyveinek kiadásával kezdődött az 1830-as évek elején. Rámutatott arra, hogy a nyugtalanság keltését maga Széchenyi kezdte, amikor a nemzet előtt az alapvető reformok szükségessége mellett állt ki. „Nem az már a napnak főkérdése, ha javítanak-e, hanem inkább az: hogy mit és miképpen javítunk?“, írta Deák. Magyarország annyi problémája volt megoldatlan, az oktatás színvonala olyan alacsony, és a közvélemény, aminek pedig vezetnie kellett volna a politikusokat, annyira primitív, hogy itt még égetőbb szükség volt a szabad sajtóra, mint más országokban. „Harcot kezdeni a stílus miatt egy oly hírlap ellen, mely még csak néhány hetes, és pedig harcot kezdeni ugyanazoknak, kik a hírlapnak fő elveiben szinte megegyeznek, helyzetünket tekintve káros“, írta Deák. Széchenyit Deák levele elkeserítette. 1841. június

23-án, még tartott a vita, amikor kiadta a *Kelet népét*. Levelére adott válaszként küldött egy példányt Deáknak, hogy jelezze, miszerint a közvetítési kísérlet nem ért célt. A könyv ledorongoló kritikájának tárgya nem Kossuth filozófiája volt, hanem a *Pesti Hírlap* stílusa: „Korántsem osztom én ezeknél fogva azok véleményét, kik a *Pesti Hírlapban* rossz irányokat, rosszra vezető szándékot látnak és tesznek fel... hanem azért jajdultam fel,... mert magamat meg nem csalhatólag látom, milyen felszínes... és ahelyett, hogy gyönyörű állásából, hatalmi köréből lassanként, de biztosan reánk virrasztaná... a nemzetiesedés, csinosodás irigylésre legméltóbb napjait,... hajtja... népünket az anarchia minden elsüllyesztő örvényébe.”

Kossuth a maga részéről azonnal kiadta Deák márciusi levelét. Deák ebben határozottan a *Pesti Hírlap* és a körülötte kirobbant izgalom mellett állt azon az alapon, hogy ez egy módja a vélemények szellőztetésének, a tervek magyarázatának és aranybánya a politikusoknak. „A hírlapok izgatása csak szabad tért nyitott a szabad vitásoknak... gyakran éppen azáltal, hogy a vitás alatti tárgynak minden oldala vizsgálat alá vétetik a hírlapokban... nehezebb a gyűlésen eddig gyakran előforduló helytelen és rosszul számított izgatás.”

Deák levelének közzététele összezúzta Széchenyi álmát egy Deák vezetése alatt álló középutas csoport alakításáról. Nagyon jó taktikai húzás volt Kossuth részéről, mert ellenségeit megzavarta, támogatóiba bátorságot öntött és időt adott neki a Széchenyi vádjait visszaverő röpirat írására.

A *Felelet*, Kossuth válasza, barátságos hangú volt, de sikerült Széchenyi minden vádját visszautasítania. Kossuth elvetette azt a következtetést, miszerint a magyar nemzet beteg és gyenge és egyetlen hivatott orvosa van, Széchenyi, aki egyedül képes meggyógyítani. Kossuth azzal válaszolt, hogy a nemzet fiatal, erős és egészséges, és elég energiája van ahhoz, hogy a múlt hibáit kiküszöbölje intézményeiben. Tagadta, hogy a társadalom orvosa kívánna lenni, de állította, hogy egy cseppnyi tagja az egészséges, fiatal, lelkes nemzetnek. Kossuth sorra vette Széchenyi vádjait, és valamennyit tagadta. Kijelentette, hogy nem személyes népszerűséget hajszol, hanem a Széchenyi által kezdeményezett eszméket népszerűsíti.

Kossuth leghatékonyabb támogatása azonban báró Eötvös Józseftől érkezett. Eötvös Deákhoz hasonlóan elítélte Széchenyinek azt a vádját, miszerint Kossuth forradalmi irányt követ. Ezt a vádat hangoztatta egyébként az udvar is, hogy visszautasíthassa a reformköve-

teléseket. Elítélte továbbá a cenzúrárt követelő kijelentéseit és – minde-
nekelőtt – a szabad sajtó elleni támadásait. Ez az utóbbi akkora
ostobaság volt, hogy Eötvöst a *Pesti Hírlap* védelmében és Széchenyi
ellen röpirat kiadására készítette.

Ilyenek voltak a röpiratok harcának nagyágyúi. A színpalak mögött
Deák folytatta Kossuth támogatását, és eszméinek hatása mind Kos-
suth, mind Eötvös röpirataiban nyilvánvalóan látszott. Deák levele-
zésében és nyilvános kijelentéseiben támadta Széchenyit azért is, mert
az udvart a cenzúra szigorítására bátorítja, azért is, mert küszöbön
álló forradalomról beszél, különösen, mivel akkoriban a kormányzat
magatartása érezhetően enyhült. Deák ezt írta 1841. október 12-én
Wesselényinek: „Osztom nézetidet a *Kelet népe* fölött, s lelkemből
merítéd különösen azon megjegyzést, hogy ha Széchenyinek állítása,
szerint annyi forradalmi anyag van Magyarországon összevahalmoz-
va, hogy egy hírlapnak megelőző vizsgálaton is keresztülment sorai
képesek a francia forradalomhoz hasonló zendülést rövid időn tá-
masztani, akkor a kormány, midőn a közelébb lefolyt időkben erő-
szakhoz nyúlt s terrorizmussal akart kormányozni, legalább politice
menthető... Széchenyi akaratlanul apológiát írt az ellenünk alkalmaz-
zott terrorizmusra.” Miután Kossuthnak írt levele, majd pedig Kos-
suth és Eötvös Széchenyihez írt válaszaik nyomtatásban megjelentek,
Deák úgy érezte, nem lenne értelme valamilyen nyilvános közbenjá-
rásának. Minden elhangzott, aminek el kellett hangoznia, mégis ezt
írta Wesselényinek: „Sokért, igen sokért nem adnám, ha a *Kelet népe*
meg nem jelent volna.”

A röpiratok harca mély sebeket hagyott, némelyik soha nem gyógyult
be, mégis hozzájárult az ügyek tisztázásához; megerősítette a
liberálisokat, Eötvös és Deák tekintélyét, végül, de nem utolsósorban
Kossuthot, aki igen gyorsan emelkedett. Deák igyekezett gondozni a
sebeket és feltölteni a szakadékot. Amikor 1841. november 28-án
Pestre érkezett, hogy megkezdje munkáját az új büntető törvény-
könyv kidolgozására alakított bizottságban, az Angol Királynőnél,
ahol megszállt, fiatal emberek fáklyásmenete és üdvözlő beszédek kö-
szöntötték. És míg Széchenyi a szemközti ablakból figyelt, Deák, a
nagy békeszerző válaszolt a tömegnek: „Eljött, igenis, az átalakulás
időkora, mégpedig eljött ezen időnkornak legfontosabb szaka, melyben
nem csupán lelkesedésre, de még sokkal inkább hideg, komoly meg-
fontolásra, fáradhatatlan munkásságra van szükség, mert hazánk
legsúlyosabb idejét éli... (Ez Kossuthnak szólt.) e komoly megfontolás

egyik legszükségesebb szövetségese a türelem egymás személye, egymás vélekedése iránt, mely ismét csak úgy létezhet, ha kerüljük a gyanúsítgatást, mint amely akár az egyik, akár a másik féltől ered, a legundokabb, a legocsmányabb vétetek, melyet valaki a haza ellen elkövethet. (Az élesebb figyelmeztetést Széchenyinek címezte.)"

Az események menete nem hagyott sok időt a röpiratok ütötte sebek nyalogatására; hamarosan új ügyek és problémák kötötték le mind a közönség, mind a politikusok figyelmét.

Az utolsó országgyűlés választmányi feladott a következő tárgya-
kódó új alkotás törvénykezési módjairól. A 43-as törvény-
kezési mód volt, de azt az országgyűlés nem fogadta el, ezért
Eötvös József, Pálffy László, Fülöp Ferenc, Klapál Gábor, Pár-
mandy Dénes és mások Drák Ferenc Politikai berendezésükre fel-
gyekeztek. A törvénykezési módok és a választmányi fel-
adatokról 1843. március 1-én üléseztek, először munkájuk végzésé-
ről 1842. március 19-én tartottak gyűlést. Végül 1843. március 13-án, pontosan öt évvel az 1838-as forradalom
előtt, a törvénykezési módokról döntött. Három albizottság volt: a tárgyalási és
a tárgyalási munkájában, a bírósági eljárásokról, amely a
bírók a bírósági szervezettel foglalkozott; a bírósági albizottság,
amely a bírósági és a jogi módok problémáit vizsgálta; és a
jogi jogi albizottság, amely a bírók meghívásában és a
bírók albizottságok szervezésében volt érdekelt. Az országgyűlési
törvénykezési módok.

A törvénykezési módok alakultak a törvénykezési módok, az új
törvénykezési módokról döntött. Három a bírósági törvénykezési
módokról és a bírósági törvénykezési módokról. A bírósági
törvénykezési módokról és a bírósági törvénykezési módokról.
A bírósági törvénykezési módokról és a bírósági törvénykezési
módokról. A bírósági törvénykezési módokról és a bírósági
törvénykezési módokról. A bírósági törvénykezési módokról
és a bírósági törvénykezési módokról. A bírósági törvénykezési
módokról és a bírósági törvénykezési módokról. A bírósági
törvénykezési módokról és a bírósági törvénykezési módokról.
A bírósági törvénykezési módokról és a bírósági törvénykezési
módokról. A bírósági törvénykezési módokról és a bírósági
törvénykezési módokról. A bírósági törvénykezési módokról
és a bírósági törvénykezési módokról. A bírósági törvénykezési
módokról és a bírósági törvénykezési módokról. A bírósági
törvénykezési módokról és a bírósági törvénykezési módokról.

A BÜNTETŐ TÖRVÉNYKÖNYV REFORMJÁNAK KÍSÉRLETE

Az utolsó országgyűlés választmányt küldött ki a következő tárgyalandó új büntető törvénykönyv kidolgozására. A 45 tag többsége konzervatív volt, de részt vettek olyan szabadelvűek is, mint báró Eötvös József, Pálóczy László, Pulszky Ferenc, Klauzál Gábor, Pázmány Dénes és maga Deák Ferenc. Politikai hovatartozásuktól függetlenül valamennyien kiváló tudósok és államférfiak voltak. 1841. december 1-jén üléseztek először; munkájuk végeztével, 1843. március 19-én tartották az utolsó összejevetelt. Végleges javaslatukat 1843. március 15-én, pontosan öt évvel az 1848-as forradalom kitörése előtt keltezték. Három albizottság vett részt a tárgyalások és a szövegezés munkájában; a bűnvádi eljárási albizottság, amely főként a bírósági szervezettel foglalkozott; a börtönügyi albizottság, amely a börtönök és a javító módszerek problémáit tekintette át; és az anyagi jogi albizottság, amely a bűnök meghatározásában és a büntetőbíróságok természetében volt illetékes. Az utóbbi állt Deák elnöksége alatt.

A teljes választmány alakuló ülése meghatározott néhány, az új törvénykönyv alapjául szolgáló elvet, főként a polgárok törvény előtti egyenlőségét és a feudális törvények törvénykezési különbségtételeinek megszüntetését, a halálbüntetés és a testi fenyítés eltörlését. Egy sor más, a liberálisok nevében Deák által felvetett újítási javaslatot a konzervatív többség leszavazott. Deákot legjobban az esküdtbíróságok és a politikai ügyekre külön létrehozandó törvényszékek javaslatának elvetése bántotta. A liberálisok azonban nem tekintették véglegesnek a vereséget; tovább harcoltak az albizottságokban ezekért és más haladó intézkedésekért. Deáknak és a liberálisoknak a munka tizenhat hónapja alatt előadott javaslatai egészen 1847-ig, az „Ellen-

zéki nyilatkozat” kiadásáig a liberális reformeszmék legteljesebb összefoglalásának tekinthetők.

A liberálisok szándéka az volt, hogy a választmányt az állam alapvető megújításának eszközévé tegyék, és szándékukat felismerték a konzervatívok is. Ha Deák és támogatói csak alapos törvénykezési reformra törekednek, kevés ellenállást kellett volna legyőzniük, mert a konzervatívok egyáltalán nem elleneztek a nyilvánvalóan elavult törvénykezési rendszer modernizálását. Azt remélték, hogy a feudális magyar állam törvénykezési ágazatának megújításával az egész államot megerősítik és az ellenőrzés hatékonyabb eszközeit adják a Habsburg-uralom kezébe. A liberálisok ezzel szemben nem kívánták megerősíteni a kormányt, hanem liberális állammá akarták alakítani az országot. A választmányban így módon nemcsak a bírósági reform szükségességén és formáján voltak éles viták, hanem az államhatalom legfelső ellenőrzését is érintették – ugyanaz a harc volt ez, ami a Habsburg-udvart, a kormányzatot és a magyar konzervatívokat az előző országgyűléseken a liberálisokkal szembeállította. Az országgyűléseken a liberálisok számításait mindig keresztülhúzták, mert az uralkodóház ereje ellenük volt. Mivel rájöttek, hogy a főkaput jól őrzik, most a bizottság kiskapuján keresztül igyekeztek betörni az erődítménybe. Minden a törvénykezés reformjára irányuló javaslatuk kétélű volt, mivel fokról fokra a közvetlenül választott országgyűlés, a minimális vagyoni cenzuson alapuló választójog és a feudális végrehajtó hatalom helyére állítandó, a törvényhozás előtt felelős minisztérium létrehozására törekedtek. Még azt is remélték, hogy homályos közelítésük egy lépéssel közelebb hozhatja a jobbágyfelszabadítást.

A konzervatívok természetesen minden segítség gondolatát visszautasították; a liberálisok nem voltak hajlandók tisztán törvénykezési reformokra koncentrálni. Zsákutcába kerültek; a többségi konzervatívok vagy elvetették, vagy a felismerhetetlenségig felhígították a liberálisok javaslatait.

A liberálisok jellegzetes módon dolgoztak Deák vezetése alatt. Valamennyi tárgyról valamennyien dolgoztak ki tervezeteket, amiket aztán a Deák elnökletével tartott liberális összejöveteleken tárgyaltak meg. Minden előterjesztést részletesen megvitattak, úgyhogy a problémák minden oldala előkerült. Deák közben keveset mondott, de figyelt, levonta saját következtetéseit, aztán megfogalmazta a tervezetet, amit fiatal bizalmasa, Pulszky Ferenc fordított németre. Pulszky elküldte a fordítást Dr. E. J. Mittermeiernek, a heidelbergi egyetem

büntetőjogi professzorának, a kor elismert szaktekintélyének. Ő megjegyzéseket tett a fogalmazványra, majd – miután véleménye megérkezett – Deák leírta a végleges szöveget. A javaslatok tehát, amiket a konzervatívok állandóan elvetettek, modernnek és tudományosak voltak, nagyon haladó jogászai gondolkodást tükröztek.

A liberálisokat a vereségek nem törték meg. Ehelyett Deák a következő országgyűlésnek a többségi tervezettel együtt benyújtandó különvéleményeket írt a nevükben. Ezek a jelentések igen fontos okmányok voltak, maradandó hatást gyakoroltak a magyarországi politikai életre.

A különvéleményekben Deák által tárgyalt sok probléma közül három emelkedik ki: a felségsértés meghatározása, az esküdtbíráskodás és a politikai, illetve köztörvényes bűncselekmény megkülönböztetése. Ezeket az ügyeket a különvélemények oly módon tárgyalták, hogy – amennyiben az országgyűlés elfogadta volna őket – egyben modernizálták volna a jogot és a dolgokat egy lépéssel a liberális formájú kormányzathoz közelítették volna. Összességükben voltaképpen a „jogi forradalom” kiáltványának tekinthetők. Deák így szólított olyan forradalomra, amely politikai reformok híján a feudális államot a törvényes újítás erőszakmentes folyamatával alakította volna át. Ez a hatalom birtokosainak egyetértésével végbemenő forradalom lett volna, a legszebb, amit csak ember elképzelhet.

A különvéleményeknek a felségsértésről adott meghatározása világosan példázza Deák gondolkozását és taktikáját. Elgondolásában mindenekelőtt azon Habsburg-koncepció elvetése állt, amely az uralkodó személyét a kormányzat végrehajtó ágazatával azonosította. A király személyének megsértése felségsértés volt, de a Habsburg-udvar szemében az volt a kormány végrehajtó ágazatát szóban vagy írásban támadó kritika is, ami pontosan ellentéte a szólásszabadság és a sajtószabadság liberálisok által dédelgetett elveinek. Kossuthot, Wesselényit, Lovasst és az országgyűlési ifjúság valamennyi vezetőjét elítélték a felségsértés Habsburg koncepciójának semmibevétele miatt. Deákot a felségsértés fogalmának meghatározása során annak az emléke vezette, ami velük az 1830-as években történt. Változata természetesen tartalmazott olyan bűncselekményeket, mint az uralkodó élete elleni merénylet és a megdöntésére célzó összeesküvés, de a kulcsmondat így szólt: „Felségsértést követ el, ... aki az ország független önállásának vagy polgári alkotmányának felforgatására fegyveres erővel feltámad.” Szó sincs itt a király személye ellen szóban, írásban

vagy bármilyen más, erőszakmentes módon tett támadásról, és még kevésbé a kormányzat bírálatáról. Fegyveres felkelés a felségsértési vád feltétele. Deák azonban még tovább is ment. Felségsértést szerinte az követ el, „aki valamely alkotmányos jogot erőhatalommal felforgató királyi rendeletnek kiadásában vagy végrehajtásában, akár... határozottan kijelentett tanáccsal, akár tetteges teljesítéssel részt vesz... országgyűlési ajánlás nélkül közadót vagy bármiféle közsegedelmet akár pénzben, akár természetben, akár pedig katonai újoncokban megígér, kivet és beszéd, mindazok, kik azt gyűlésben indítványozták, vagy nyilván kijelentett szavakkal pártolták és azok, kik a kivetésben vagy behajtásban tetteges részt vettek...”

A felségsértés Habsburg értelmezése védte a kormányzat végrehajtó ágának törvénytelen cselekedeteit és üldözte a liberális ellenzéket. Deák változata megszüntette a végrehajtó immunitását és a kormány tagjait felelőssé tette az ország törvényeinek vagy az alkotmánynak érvényre juttatásáért. A konzervatívok ellenvetésére válaszként Deák ezt írta: „Nem tartjuk szükségesnek bővebben fejtegetni azon általában elismert igazságot, hogy alkotmányos országban a kormánynak törvény által kimondott felelőssége múlhatatlanul szükséges, és hogy minden szabad alkotmánynak egyik alapelve, miszerint semmiféle közadót vagy egyéb közsegedelmet országgyűlési ajánlás nélkül kivetni nem szabad...” Úgy látszik, Deák tulajdonképpen ugyanarra a következtetésre jutott, amire két generációval korábban a brit korona ellen felkelt amerikai gyarmatosok, hogy tudniillik képviselő nélkül nem adózunk. Az esküdtbíróság bevezetését Magyarországon azért javasolták, mert Deák szerint ez a rendszer felelt meg az ország jelen körülményeinek. Amellett jól illett más reformokra törő közvetett törekvéseibe.

Deák, ha csak tudta, indítványainak súlyt adó régi törvények, szokások és más precedensek idézésével igazolta javaslatait. Az volt a célja, hogy olyan hatást keltsen, mintha nem valami újat vezetne be, hanem valami régit támasztana fel. Így kívánta a konzervatívok félelmeit és ellenkezését lecsillapítani, ingatag liberális társainak hagyománytisztelő érzelmeit pedig megnyerni. Az esküdtrendszer ügyében nem volt olyan precedens, amelyhez fordulhatott volna. Csak a józan észre hivatkozhatott, és azzal érvelhetett, hogy az idegen példák elfogadása nem feltétlenül rossz. Bár nem hivatkozhatott törvényes előzményre, azt hangsúlyozta, hogy egyének és csoportok hagyományosan idegen formákat kölcsönöznek és alakítanak át saját céljaikra.

Ily módon még az olyan forradalmi újítás is, mint az esküdtbíróság, bizonyos hagyományokból következik. „Hol állana korunkban az emberiség kifejlődése és a művelődés, hol állanának a nemzetek institúciói, ha jót és hasznost egyik a másiktól át nem vett volna?” A huszadik század végén ez a kérdés nagyképű közhelyként hat, de távolról sem volt az az arrogáns és szűk látókörű kelet-közép-európai nacionalizmus idején.

Deák felismerte, hogy meg kell tanítania honfitársait az esküdtrendszer előnyeire. Rámutatott arra, hogy nemcsak a kormány, de az egész nemzet gyakorolná az igazságszolgáltatási jogokat az esküdtek választásával, akik bírósági feladataik ellátása után visszatérnének a polgárok közé. Mivel az esküdti kötelezettség nem állandó hivatal, nem válhatna az esküdtek létfenntartásának eszközévé, így nem alakulhatna belőlük a társadalom más részeitől elkülönült csoport; mivel az esküdtek nem tisztviselők, immunisok lennének a kormányzati tisztviselők érdekeivel szemben; az esküdtek jobban ellenállnának a kormányzati nyomásnak, mint az állandó bíróságok; és az esküdtrendszer nem válna egy zsarnoki rezsim politikai céljainak eszközévé. Ily módon az esküdtrendszer hatékonyabb biztosítéka volna az alkotmányos szabadságnak, mint a közönséges állandó bíróságok. Ezeknek az előnyöknek a mértéke attól függene, hogy milyen módszerrel választják az esküdteket. Deák javaslata szerint minden száz forintnyi vagy ennél nagyobb éves jövedelemmel rendelkező, huszonnégy évesnél idősebb férfi legyen esküdti feladatra választható. Ez a vagyoni feltétel a jobbágyok zömét választhatóvá tette volna, de kizárta volna a bocskoros nemesség egy részét, amelynek még száz forintnál is kevesebb jövedelme volt. Ennek a javaslatnak az elfogadása nagy rést ütött volna a feudalizmus rendszerén. A jobbágyok számára forradalmi méretű változás lett volna, ha nemesek felett ítélezhetnek. Deák meg volt győződve arról, hogy ha a jobbágyok megkapják az esküdtté választás passzív jogát, hamarosan megszerzik az esküdtszékek választásának aktív jogát is, és onnan az általános választójog már nem lehet messze. Jellegzetes lépés volt a „jogi forradalom” iránti igyekezetben.

Deák nem várta, hogy a reformot a következő országgyűlés elfogadja, mert a konzervatív dzsentri a paraszti lakosságot érintő minden alapvető változással szemben különösen érzékeny volt. Sokkal kevésbé foglalkoztatta őket a városi polgárság, amely már megkapta a választójogot és – mint negyedik rend – részt vett az országgyűlés-

ken. Mivel valamely jog kiterjesztése sosem látszik olyan radikálisnak, mint egy új megalapozása, Deák arra tett nagy erőfeszítést, hogy a polgárok jogait kiterjessék. A bizottság konzervatív többsége már elfogadta az esküdtszék elvét a városokban, de Deák szerint túl magasra helyezte a vagyoni határokat mind az esküdtek választásánál, mind választhatóságuknál. Csak a virilisták, a legnagyobb adófizetők kapták meg mindkét jogot. Deák bírálta ezt a megoldást: „Szükséges, hogy legalább azon választókerületek, melyek a polgárok nevében e jog gyakorlataival felruháztatnak, úgy rendeztessenek el, hogy bennök minden érdek s osztály magát képviselve találja. Bármily polgári jogoknak egy elzárt körű osztályra való bízása minden polgári szabadsággal s városaink törvényes állásával ellenkezésben áll.”

A Deák által felállított felségsértés fogalom sokakat megvédett volna, akik korábban politikai okból a Habsburg-bíróságok áldozatává váltak. De eddig a politikai perek a Királyi Tábla előtt folytak, ahová a bírókat az uralkodó saját tetszése szerint nevezte ki és tartotta hivatalukban. Ilyen bíróságtól aligha lehetett várni, hogy pártatlan legyen; általában az udvar kívánságait teljesítették. Deák változtatni kívánt ezen: „A politikai büntetteknek eseteiben sem a bűnvizsgálatnak teljesítését, sem a bíraskodást a kormány kinevezéstől függő ítélőszékre nem bízhatja, hanem ezen büntettekre nézve is választás által alakított bíróságokat kell felállítani.”

A Deák két kisebbségi jelentésébe foglalt jogi forradalmat a konzervatívok természetesen azonnal megtámadták. Azt érezték, mint az 1867-es brit reformtörvény kritikusai, hogy a javaslatok elfogadása ismeretlen sötétbe ugrást jelentene. „Az egész népességet feleségestől és gyermekeivel együtt, állították a konzervatívok, agitációba hozná, s nem tudjuk, hová vezetne” a választójog kiterjesztése. Óvtak az előreláthatatlan veszélyektől arra az esetre, ha Deák javaslataiból valaha is törvény lesz. „Új jogokat új emberek által gyakoroltatni, új intézetet politikailag egészen új emberek által kezeltetni,... mindenestre a merészebb próbatételek közé tartoznék.” Deák különvéleményei tényleg a korban merész kísérletet kezdeményeztek. Még a mai magyar történészek is, pedig kibékíthetetlenül ellenségesen nézik az 1867-es Kiegyezésben játszott szerepét, váratlanul elismerik a büntető törvénykönyv reformjára alakított választmányban játszott szerepét és a különvéleményeket. Sarlós Béla szavaival: „A két különvélemény a magyar jogirodalom legkiválóbb alkotásai közé tartozik, két ragyogó gyöngyszeme ennek az irodalomnak, a modern perrendi és igaz-

ságszolgáltatási elvek olyan összefoglalása, amelyet tartalmában és formájában, stílusában felülmúlni nem lehet.” Dr. Mittermaier, a kortárs magyarok bálványa, aki 1845-ben írt Deák és kollegái tevékenységéről, nem kevésbé volt lelkes. „A különvélemény szelleme, logikája és áttekinthetősége miatt mesterműnek tekinthető.” A kiváló német elragadtatása érdekes módon nem hatott a hagyományos magyar történetíráásra, amely bár nem hallgathatta el Deák tevékenységét a bizottságban, udvarias szavakkal lesújtó bírálatot mondott. Nem úgy Florence Foster-Arnold, Deák angol életrajzírója, aki 1880-ban ezt írta: „Az elvetett törvénykönyvet mint jogászai teljesítményt a legnagyobb elismerés fogadta a kontinens, sőt Anglia bíráinál; Mittermaier, a kiváló német jogász, kijelentette, hogy nem ismer olyan törvényi munkálatot, amely a kor haladó eszméinek, az igazságszolgáltatás követelményeinek és a legújabb tudományos nézeteknek jobban megfelelt volna.”

Törvényjavaslatokat készíteni, vitázó nézeteket leírni és későbbi nemzedékek elemzőit felkavaró javaslatokat tenni egy dolog. A bizottságban végzett munkájáért Deák minden tárgyilagos történész legnagyobb dicséretét érdemli, de az 1840-es évek törvényhozójaként csődöt mondott. Az 1843–44-es országgyűlés nem fogadta el a választmánynak egyetlen ajánlását sem vagy bármit a különvéleményekből. Mi akkor az egész közjáték jelentősége? Egyszerűen Deák és liberális társainak álmodozó utópista voltát mutatta meg? Volt valami utópizmus mindenben, amit tettek, de hát nincs nagy újító bizonyos utópiztikus tökéletességigény nélkül. Deák azonban pragmatikusabb szinten is tevékenykedett.

Deák, alább megvilágítandó okokból, úgy döntött, hogy nem vesz részt az 1843–44-es országgyűlésen.⁵ Távolléte ellenére befolyásolni kívánta viszont az ottani vitákat. Az inkább törvényes úton, mint erőszakkal elérhető reformok teljes érvrendszerével kívánta felruházni. És az országgyűlési viták valóban Deák jelentései körül zajlottak, úgyhogy – bár személyesen nem volt jelen – eszméi uralták az eseményeket. Az udvar utasítására a felsőház minden törvényjavaslatot elutasított, de a különvéleményeknek nagy hatásuk volt mind a liberálisokra, mind a konzervatívokra, és sokat segítettek az 1848-as forradalom ideológiájának kialakulásában.

⁵ Deák fivére, Antal 1842-ben halt meg. Attól kezdve 1854-ig, míg el nem adta a birtokot, Deáknak kellett a gazdálkodást irányítania.

Deák különvéleményei közvetlenebbül hatottak hosszú távon is. Fennmaradtak az országgyűlés irományai között; későbbi törvényhozók számára hozzáférhetően. A politikai büntettekről szóló különvélemény kevés változtatással mint az 1848. 3. törvénycikk az ország törvényei közé került. A büntető törvénykönyv eljárási szabályozásának tervezete, amit Deák fogalmazott meg, az 1848-as sajtótörvény lett, és Deák igazságügy-minisztersége idején ez vált a sajtóperek vitelére általa felállított rendszer alapjává. A felsőház az udvar utasítására elvetette ugyan a választmány tervezeteit, ez azonban nem változtatott azon a tényen, hogy az alsóház, a politikai nemzet választott képviselte, teljességében helyeselte és elfogadta Deák különvéleményét. Jelezték ezzel, hogy a törvényhozók többsége elfogadja Deáknak a jogi forradalomról szóló elképzelését.

Deák pontosan érzekelte a közvélemény hangulatát; egyáltalán nem volt utópisztikus álmodozó. Javaslati alkotmányos parlamenti rendszerben már 1844-ben törvénnyé váltak volna. Csak a Habsburgzsarnokság állta útjukat. Ha a felsőház nem engedett volna az udvar utasításának, ha a népnek az alsóházban ülő képviselői révén kifejezett vágyát az 1843–44-es országgyűlés tiszteletben tartotta volna, akkor jogi forradalom orvosolhatta volna Magyarország legfontosabb társadalmi és politikai problémáit békés, fokozatos változásokkal, és az 1848-as, véres forradalom nem következett volna be.

VI

DEÁK ANTAL HALÁLA

Az 1843–44-es országgyűlés

Az új büntető törvénykönyv kidolgozására alakított választmány munkálatai miatt Deáknak 1841 decemberétől 1843 márciusáig kellett otthonról távol maradnia, tovább, mint korábban bármikor. Nagy áldozat volt, mert szerette családját és lakóhelyét. Nagy élvezettel ült a kehidai családi otthon fái alatt; egyik oldalán a Zala folyó völgye húzódott, másikon a fenséges Bakony erdői emelkedtek egészen az ősi rezi kastélyig, ami jó időben világosan odalátszott. Semmilyen látvány nem szerzett Deáknak nagyobb örömet.

Deák Ferenc nem úgy viselkedett, ahogyan egy közepes vagyonú földtulajdonostól el lehetett várni. A birtokon kellett volna tevékenykednie, terveznie, felügyelnie, tevékenyen részt vennie az irányításban. Ezekben az ügyekben azonban kifejezetten lusta volt, amit akár írásban, akár szóban készségesen el is ismert. De lényének volt más oldala is. Az állami, illetve helyi kormányzás ügyeiben vagy ha valamelyik barátjáról kellett gondoskodnia, és úgy érezte, hogy csak ő tudja ellátni a feladatot; ilyenkor úgy dolgozott, mint egy dinamó. Olyasmiket ért el ilyenkor, amit senki más. Ez volt a helyzet a büntető törvénykönyv reformjának hosszú hónapjai idején és 1855-ben is, amikor legjobb barátja, Vörösmarty Mihály, árváit fillér nélkül hagyva, meghalt. Ekkor 51 nap alatt 800 levelet írt az érdekükben. Néhányat diktált, de sokat írt maga saját kezűleg. A forradalom utáni első két országgyűlés idején, 1861-ben és 1865–68-ban, Deák gyakorlatilag egyedül volt az alkotmányosok vezére, és elképesztő energiával hozta létre 1867-ben a Kiegyezést. De saját ügyeiben vagy ha reális megoldást nem ígérő problémával került szembe, akkor ritkán mozdította akár csak a kisujját is. „Én fenn repdeső gondolataidat kövérségemből eredett lelki lomhaságom miatt elérni képes nem vagyok”, írta 1827-ben Vörösmartynak. „Kedélyem általában levert, munkára rest és

tehetetlen vagyok”, írta 1846-ban. És hogy öreg és lusta, sem írni, sem olvasni, de még gondolkodni sem akar, és azt írta 1862-ben: „szenvedély nálam az, amit úri társalgásban kényelmességnek neveznek, amit a keresztény anyaszentegyház a hét főbűnök közé sorolt, s minek valóságos magyar neve restség. E szenvedélyem félszázad óta dacol mindennel, magam akarataival, mások neheztelésével. Sokat küzdöttem ellene sikertelenül, most már felhagytam a közdéssel, s azóta békében élünk egymással.” Ezeket a megjegyzéseket természetesen rejtett kajánsággal írta le, de lényegükben igazak: Deák lusta volt, gyűlölte a hivatali munkát, utálta a birtokigazgatást, és nem bírta a napi rutint. Még az állami és megyei ügyektől is távol maradt addig, míg meg nem győzte magát arról, hogy csak ő tudja őket elintézni. A beszélgetés, az elmélkedés, a gondolatok és vélemények cseréje volt az, amit igazán szeretett, ami az élete értelmét jelentette.

Deák Ferenc legkedvesebb beszélgetőtársa bátyja, Antal volt. Antal határtalanul büszke volt fivére tehetségére, Ferenc pedig csodálta Antal józan esztét. Bármit tettek is a fivérek, csak alapos megvitatás után tették. Antal Ferenchez hasonlóan aggregény volt, mindkettőjük birtokát igazgatta. Megszabadította ezzel Ferencet a mindennapi felelősségtől. Kölcsönös szeretetük és bizalmuk Antalt Ferenc életének szerves részévé tette; Antal a közös ügyek rátermett intézése miatt nélkülözhetlenné vált. Ferenc életének ez a bástyája 1842. június 20-án, élete virágjában, meghalt. Még csak 53 éves volt.

Közvetlenül a temetés után Deák összehívta jobbágyait, és bejelentette: „Fiaim, én földesuratok vagyok és ti jobbágyaim vagytok. A törvény megszabja az én jogaimat felettetek és a ti kötelességeiteket énirántam. De én jogaimmal élni nem akarok, és titeket kötelességtek teljesítésére nem kényszerítlek erővel. Ha azonban jószántatokból eljöttök gazdaságomban segíteni, szívességeket megköszönöm s a becsületes munkát megjutalmazom.” Deák tehát, alighogy egyedüli tulajdona lett a családi földeknek, felszabadította a jobbágyokat a feudális kötöttségek alól; szabad bér munkásokká tette őket arra az esetre, ha dolgozni kívánnak neki. Magánéletében azt gyakorolta, amit liberális politikusként mint szükséges reformot hirdetett. Lehet, hogy nagyon tökéletlen gazda volt, de kétségtelenül elvei szerint élt.

Deák fivérének fájdalmas elvesztése egybeesett az ínséges negyvenes évek kínzó problémáival. Deák gyötrődött azon, hogy vezesse-e tevékenyen a liberálisokat az eszmék és politikai pártok összecsapásaiban, amelyek kizárták Magyarország problémáinak békés, evolúciós

megoldását. Ezek a körülmények pontosan ellentétei voltak azoknak, amelyek között Deák szívesen vállalt volna vezetést és a politika szervezését. Nem mintha félt volna a felszínre került radikális eszméktől, mert osztotta őket. Tartott viszont attól, hogy az udvar a reformereknek akár egyetlen taktikai hibáját is kihasználja a szabadelvű dagály megfordítására. Bizonytalanságát növelte a fokozódóan bonyolult helyzettel szemben érzett tehetetlensége. Képtelen volt teljesen megérteni, így nem tudott és nem akart kísérletezni a tényleges vezetéssel. A sajtóban, a klubokban, a megyegyűléseken fokozódott a viták radikalizmusa, és a szembenálló felek álláspontja egyre szélsőségesebbé vált. Mégis sajátos tény, hogy míg Deák teljes tehetetlenségbe került, a radikálisok egyre fokozottabban használták a megyegyűlésnek szóló jelentését az 1836–39-es országgyűlésről a feudális rendszer szorongatására. A jelentés szinte önálló életet kezdett élni, úgy, hogy hatása még akkor is érződött, amikor Deákot személyes habozása a politika mellékvágányára sodorta.

Vas, a Deák Zalájával szomszédos megye e jelentés közvetlen hatása alatt intézett 1840. augusztus 31-én körlevelet Magyarország minden más megyéjéhez. Felszólította őket, hogy kövessék példáját, állítsanak föl bizottságot reformjavaslatok kidolgozására, és a következő országgyűlésre küldendő követek utasításának elkészítésére. Sok megye követte Vas felhívását, és a legjelentősebb eredmény Szatmár 12 pontos programja volt, amely a magyarországi feudális rendszer szabadelvű kormányzattá való alakítását szorgalmazta. Leszögezték, hogy a munkálat azokat a feladatokat vette alapul, amelyeket Deák Ferenc a közvetlen jövőre nézve a zalai megyegyűlésnek szóló jelentésében állított a nemzet elé.

Zalában, mint Magyarországon mindenütt, az volt a központi probléma, hogy a dzsentri réteg meddig tud és valójában meddig megy a liberalizmus támogatásában saját érdekei sérelme nélkül. A magyarországi reformok sorsa, most már mindenki látta, azon állt vagy bukott, hogy a szabadelvű reformokat mennyire tudja magáévá tenni a dzsentri, az a feudális osztály, amelynek a reformok során saját ősi alkotmányos privilégiumait kell lerombolnia és cserébe csak korlátozott előnyöket bírhat.

Magas fokú motivációt és önzetlenséget követelt ez a dzsentritől, pedig nagyon keveseknek voltak meg ezek a tulajdonságai. Reakciós demagógok a habozók kétségeire igyekeztek hatni, az ügyek elködösítésével igyekeztek őket a szabadelvűségtől elvonni. A bocskoros neme

seket könnyű volt a régi privilégiumaik, közöttük adómentességük felszámolását jelentő liberális reformokkal szembeállítani. Ekkor a kitanult Habsburg-udvar, az arisztokrácia és a római katolikus hierarchia, valamint az elszegényedett, műveletlen és konzervatív bocskoros nemesség között ugyanaz a furcsa szövetség alakult ki, mint az 1830-as évek közepén, amikor ugyancsak megghiúsították a liberálisok terveit. Zalában ez a szövetség néha akár 6000 bocskoros nemest is összehozott a megyegyűlésekre. Ez a szokatlan tömeg olyan nagy volt, hogy szabad ég alatt kellett tartani az összejöveteleket, mert nem volt megfelelő nagyságú terem Zalaegerszegen.

Deák Ferenc, Zala nyilvánvalóan legalkalmasabb jelöltje a főkövetségre kijelentette, hogy nem fogadja el a megválasztást, ha utasítása nem tartalmaz elkötelezettséget a nemességnek a házi (megyei) adóhoz való hozzájárulására. A megyegyűlés 1843. február 13-án (Deákot is beleértve) 96 tagú bizottságot választott a követutasítás összeállítására. Március 20-ára hívták össze a gyűlést, hogy meghallgassa a bizottság javaslatát. Deák a nemesi adózást támogató lelkes beszédet mondott. Ezután a vita mind hevesebbé vált. Deák megmondta a gyűlésnek: „Sem mocskolás, sem fenyegetés, sem gyilkolás elvétől el nem rettentí.” Tényleg fenyegette több bocskoros nemes, akik tudták, hogy ő a liberális reformok fő mozgatója. A bocskoros nemességet az adózással való szembenállásban Forintos György, a soraikba tartozó demagóg vezette. Amikor 1843. április 4-én a gyűlés a végső szavazásra jött össze, a 22 felszólaló között volt Forintos is, aki kijelentette: „Vérrel szerzett szabadságunkat ne engedjük és ne adózzunk!” A gyűlés végül a nemesek háziadója kivételével elfogadta a javaslat minden paragrafusát. Miután az összejövetel feloszlott, egy felhevült bocskoros nemesi csoport falujába hazatértében tüzet dobott Deák otthonára. Egyikük, Büki Kun Gábor agyonlőtte Mészáros Józsefet, Deák szolgáját, aki megpróbálta elhárítani a gyújtogatást.⁶ Deák megtartotta a szavát. Visszautasította a zalai főkövetségre szóló választást. Ezzel nemcsak a megye és a liberálisok egyik nagy válságát okozta, de a legnagyobbat saját életében is.

Deák döntésének következményei gyorsan jelentkeztek. Pest megye liberálisai, akik megrémültek attól a kilátástól, hogy Deák nem lesz jelen a következő, sorsdöntő fontosságú országgyűlésen, könyörögtek neki, engedje magát Pest követeként jelölni. A megye mindkét követe

⁶ A súlyos pusztulás nyomai még 1854-ben is látszottak.

felajánlotta lemondását arra az esetre, ha Deák elfogadja a választást Pest megyében, ahol már megfogalmazták a nemesség adóztatását is magában foglaló rendkívül haladó szellemű követutasítást. Deák ily módon, ha akar, neki tetsző elvek képviselőjében vehetett volna részt az országgyűlésen, de ő visszautasította a feléje nyújtott kezet, és kijelentette, hogy kizárólag Zalában hajlandó indulni, mégpedig saját feltételei mellett. Elhatározása azt jelezte, hogy eldöntötte, semmiképpen nem vesz részt az országgyűlésen. Okai mögött több lehetett, mint a Zala megyei bocskoros nemesek átmeneti győzelme, mert azok várható álláspontját előre ki tudta számítani.

Zala maga teljes zűrzavarban volt, mert senki sem vállalta a követséget, ha nem Deák a főkövet. A szolgabírónak valamilyen megoldást kereső elkeseredett kísérletei eredménytelenek maradtak. A megye azzal a fenyegető lehetőséggel került szembe, hogy követeinek távolmaradása miatt bírságot kell fizetnie. A megyei igazgatás ezért félretette mind a megyei követek nemrég elfogadott utasítását, mind a megyegyűlés rávonatkozó szavazásának eredményét, és újakat rendelt. Az új választási hadjárat a megvesztegetés iskolapéldáit nyújtotta. Nagy összegeket fordítottak a szabadelvűség melletti agitációra és ingadozó bocskoros nemesek megvesztegetésére. Deák jelöltsége és az általa lefektetett elvek alapján fogalmazott követutasítás mellé kívánták őket állítani.

A választógyűlés majdhogynem elektromos feszültség hangulatában jött össze augusztus 31-én. Az érzelmek úgy elszabadultak, hogy a szolgabíró csapatokat állított a két párt közé, és Zalaegerszeg ostromlott városhoz vált hasonlatossá. A liberálisok machinációi azonban beváltak. A főtéren összegyűlt 5000 nemes közül 3000 a haladó alapelvekre szavazott. Sajátos módon az történt, hogy még az a 2000 személy is, aki ellenezte a nemesi adózásnak akár csak a gondolatát is, Deák követsége mellett szavazott. Deák azonban megint visszautasította a mandátumot. Elítélte a választási hadjárat korrump voltát és azt, hogy sok liberális támogatta, míg ellenfeleik visszariadtak ilyen eszközöktől. Kesergett amiatt is, hogy a választás napján magán több embert is megöltek politikai verekezésben, és sokan súlyosan megsebesültek. A korlátlan demagógia és a Habsburg-csapatok beavatkozása a választási küzdelem utolsó szakaszában túlságosan rossz ízű volt ahhoz, hogy a jelöltséget elfogadja, mondta.

Deák visszautasításának visszhangja keserű volt. Barátai, akik pénzt és időt áldoztak megválasztása érdekében, úgy érezték, cserben

hagyta őket, és azzal vádolták, hogy mind Isten, mind az ország ellenére cselekszik. A szolgabíró úgy rendelkezett, hogy mivel Deákot megválasztották, bírság fejében engedelmeskednie kell. Tiltakozásul Deák kivonult a gyűlésről, és ellenállt minden könyörgésnek. Abban a reményben azonban, hogy megváltoztatja véleményét, nem választottak helyette más követet. Ez azonban nem következett be, így Zalát az 1843–44-es országgyűlésen csak az egyik követ képviselte.

Deák magatartása azóta is foglalkoztatja a történészeket. Egyesek minden további nélkül tudomásul vették Deák magyarázatát, miszerint mint becsületes ember nem fogadhatta el a vérrel és megvesztegetéssel szennyezett megbízatást. Az országgyűlést azonban a magyarországi reformkor törvényhozási csúcspontjaként értékelték, amelynek a büntető törvénykönyv reformjára kiküldött választmány ajánlásai, Deák saját különvéleményei, valamint az azokba foglalt, dédelgetett eszméi alapján kell állást foglalnia. A *Pesti Hírlap* olyan mértékben mozgósította a közvéleményt, hogy a nemzetnek minden korábbinál nagyobb része kapcsolódott bele a politikai küzdelmekbe. Egy minden lendületet bevető támadás az országgyűlés részéről legyőzhető volna az udvar ellenállását és erejét további reformok bevezetésével szemben. Úgy tartották, hogy az egész magyarországi szabadelvű mozgalom jövője a tét, és ennek fontosabbnak kellett volna lennie, mint akár a leglelküismeretesebb ember aggályainak egy választási hadjárat eseményei miatt, akármilyen megvetésre méltóak voltak is azok. Másban gyökerezett az, hogy Deák visszautasította az országgyűlési részvételt.

1843-ban ő volt a liberálisok elismert vezére, így amikor mérlegelni kezdte azt, hogy részt vegyen-e az országgyűlésen, gondolnia kellett azokra a problémákra, amikkel a fennálló körülmények között mint liberális vezér szembe kerülhetett. Mert Deák minden mértékletessége, udvariassága és nyilvánvaló ambíciómentessége ellenére is nagyon erős akaratú volt. Csak saját elvei fenntartásával vállalta a vezérséget; ezek szigorúak és egyéniek voltak. Két évtizeddel később, az 1867-es kiegyezés után foglalta össze elveit, de lehet, hogy már 1843-ban gondolt rájuk. 1867. május 30-án ezt írta: „Meri-e valaki állítani, hogy véleményemet másokra kívántam volna erőszakolni akár ámitásokkal és csábító ígéretekkel, akár szemrehányásokkal? Felszólítottam-e bárkit, hogy azon párthoz álljon, melynek tagja én vagyok? Akartam-e bárkit gátolni saját meggyőződésének követésében? Kértem-e valakitől szó- és kézzel arra nézve, hogy velünk tart és tőlünk

el nem fog válni? Használtam-e valaha a pártszerzésnek sokhelyütt szokásos, de általam soha nem helyeselt eszközeit? Nem voltam-e azoknak egyike, ki még a pártdisciplina pressióját sem helyeseltem lényeges tárgyakban és elvi kérdésekben; Ha mindemellett a többség véleménye és az én véleményem találkozott, ennek egyszerű magyarázata csak az, hogy az én meggyőződésem is az volt, ami az övék."

Deák számára ezek voltak az eredményes vezetés feltételei. Ha hiányoztak, egyszerűen nem fogadta el a vezér helyét. Az 1843 nyarán tartott választási hadjárat meggyőzte őt arról, hogy az országgyűlés nem lesz zavartalan lefolyású. A konzervatívok a reformok megakadályozására törekedtek, aminek következtében a hang, a taktika és még a célkitűzések tekintetében is további radikalizálódást lehetett várni. Az, hogy a liberálisok vonalban maradjanak, fegyelmet és sok meggyőzést kívánt volna, hogy a bátortalanok kitartsanak és ne hagyják el a hajót. Deák ilyen, az ő vezetési stílusától és ízlésétől idegen légkörben nem volt hajlandó dolgozni.

Emellett volt a vezérségnek még egy további feltétele Deák szemében. Nyilvánvalóan sem a másodhegedűs szerepét nem kívánta, sem az első helyet nem volt hajlandó megosztani; az egyetlen parancsnok akart lenni. Egy másik 1867-es epizód rámutat döntésének erre az oldalára. Egy beszélgetés során, amiben Kossuthnak a Kiegyezést elítélő nyílt leveléről volt szó, Deák elmondott egy anekdotát két, kocsin utazó emberről. A lovak hirtelen megvadulnak és a kocsis képtelen visszatartani őket. Az egyik ember rémülten megragadja a gyeplőt, mire a másik így kiált: „Bátyám, ha bele nem kap a gyeplőbe, tán megmenekszünk, de ha belekapkod, okvetlenül elveszünk.” Deák magát és Kossuthot hasonlította a két emberhez. Az 1840-es évek végén, az 1848-as forradalmat is beleértve, háttérbe húzódott, és – miközben minden erejével támogatva – Kossuthnak engedte át a vezérséget. Ezért helytelenítette azt, amit 1867-ben Kossuth beavatkozásának tekintett, és úgy érezte, Kossuthnak az ő húsz évvel korábbi példáját kellett volna követnie. És az az igazság ezen felül, hogy Kossuth stratégiája és taktikája tökéletesen illett az 1843-as radikalizálódáshoz, míg Deáké nem. Deák úgy gondolta, hogy a törvényhozók végül is valószínűleg inkább Kossuth felfogását fogják támogatni, mint az övét. Ilyen kritikus pillanatban nem akarta a kantárszárát a maga kezébe, annál is kevésbé, mert már olyan valaki fogta, akiben mindenképpen megbízott.

Deák visszautasította ugyan a liberálisok vezérségét 1843-ban, de

nem zárta ki a lehetőségét annak, hogy a jövőben valamikor, alkalmas körülmények között még átveszi. Kétségtelenül ez járt az eszében, amikor magyarázó leveleket írt a kor minden haladó vezérének. Az az igyekezet, amellyel különböző ügyekben kialakult nézeteiről tájékoztatta őket, illetve sértetlen tekintélye arról tanúskodik, hogy még mindig határozottan törekedett a liberálisok vezérségére.

Akkor miért nem tudott Deák egyszerű törvényhozóként részt venni az országgyűlésen? Lehetetlen lett volna. Ha Pozsonyban mutatkozik, a liberálisok azonnal köréje sereglettek volna, és nem engedték, hogy egyszerűen egy valaki legyen közöttük. Deáknak személyes okai is voltak arra, hogy a követi megbízatást ne fogadja el. Szóban és írásban adott magyarázatai egyaránt őszintének mutatják az elhatározását. Valóban kedvetlenné tette a megvesztegetés és a korrupció, valamint a katonai beavatkozás a választási hadjárat során. Amikor azt állította, hogy mandátuma vérfoltos, pontosan ezt is gondolta. Ráadásul volt egy politikai oka is a követi megbízatás visszautasításának. 1843-ban a követeket még kötötte a szavazásra vonatkozó megyegyűlési utasítás. Ezeket az utasításokat pedig meg lehetett változtatni, gyakran meg is változtatták őket a kiküldő megyék, mialatt a követek a diétán voltak. Deák attól félt, hogy ez fog történni a szóban forgó országgyűlés idején is. 1843. szeptember 3-án ezt írta Klauzál Gábornak: „A múlt országgyűlésen csak azáltal lehetett hatásom, hogy tudtam, miképpen itthon semmi hatalom meg nem döntheti a megye szellemét, a közbizodalmat meg nem csökkentheti, ... de midőn a követ nincs az ellen biztosítva, hova személyes bosszúból vagy gyűlölségből magát a legszentebb ügyet nem fogják-e megbuktatni ellenei, ... figyelmét, melyet osztatlanul az országgyűlési tárgyakra kellene fordítania, félelem és aggodások között az otthoni bajok foglalják el, akkor állása fölötte kínos, hatása kétes, sőt gyakran lehetetlen.” Deák vérmérséklete mellett az a tény, hogy eredményessége kétséges, lehetlenné tette a követi megbízatás elfogadását.

Deák, jöllehet nem volt hajlandó megjelenni az országgyűlésen, nem adott fel minden politikai aktivitást. Továbbra is látogatta a megyegyűléseket, szabadelvű változtatásokat és pótlásokat javasolt, illetve csatolt Zala egyetlen országgyűlési követe utasításához. 1844. május 17–18-án megállapodást hozott létre a megye két szembenálló pártja között és visszaállította a munkához szükséges légkört a megye önkormányzatában. Amikor a liberálisok az országgyűlésen zsákutcába kerültek, néhányan közülük, így például Klauzál Gábor

az alsóházból és Batthyány Lajos gróf a felsőházból, 1844. június 4-5-én felkeresték Deákot kehidai otthonában. Deák fogalmazott akkor egy feliratot az uralkodóhoz, amit Klauzál és Batthyány visszavitt Pozsonyba, ahol mindkét ház egyhangúan elfogadta. Ekkora volt Deák tekintélye a liberálisok között.

Az országgyűlésen a szabadelvűek összetartást, politikai érettséget és parlamenti jártasságot tanúsítottak, megfelelő erejük azonban még hiányzott, mert nem volt szabályos szervezetük, és talán azért is, mert Deák távol volt. Igaz, előre araszoltak, de a liberális kormányzás vagy a burzsoá társadalom irányában nem tettek nagyobb lépést. Az udvar, az arisztokraták és a nemesség nagy részének szövetsége elég erős volt ahhoz, hogy minden jelentősebb reformot megghiúsítson. A reakció ereje megmutatta: a liberálisoknak sokkal hatékonyabb szerveződés nélkül nincs esélyük áttörésre. Közben három áramlat volt megfigyelhető az 1848-as forradalmat közvetlenül megelőző időszakban: a magyarok, illetve a kisebbségek nacionalizmusa között növekvő szakadék; élénk törekvés az ellenzék erőinek összefogására és arra, hogy számukra program szülessen, az udvar növekvő reakciója; a reformmozgalom radikalizálódása és a Fiatall Magyarország, a legradikálisabb értelmiségi csoport létrejötte. Mindezek szülték a forradalmat.

VII

NACIONALIZMUS

A magyar államnyelv ügye

Deák Ferenc, jóllehet Giuseppe Mazzini keresettségére hiányzott belőle, voltaképpen két szempontból is mazziniánus nacionalista volt. Nacionalizmusa az egyén méltóságán és jogain alapult; nem irányult a nemzeti kisebbségek ellen. Nem volt tehát ellentmondás nemzeti érzése és szabadelvű meggyőződése között. Mire azonban a politikai életbe lépett, Magyarország különböző nemzetiségeinek nacionalizmusa közé 1790-re visszanyúló eltérések kerültek. A növekvő szakadékokat a Habsburg-ház *divide et impera* politikája elmélyítette.

A liberálisok az abszolutizmus elleni elhúzódó küzdelemben csak apró lépéseket tudtak a modern kormányzat és társadalom irányában tenni. Minél jobban akadályozta azonban az udvar ezt az előrehaladást, annál radikálisabbá vált a magyar liberalizmus, annál intoleránsabbá a magyar nacionalizmus. Hasonlóképpen, minél mérsékeltebb volt egy-egy liberális államférfi (például Széchenyi), annál toleránsabban viselkedett a kisebbségekkel szemben és annál inkább hajlott arra, hogy a magyarokhoz való viszonyukra tisztességes megoldást keressen; minél hajlíthatatlanabb volt (Kossuth és a radikálisok például), annál inkább hitte azt, hogy a kisebbségek szövetségesei, sőt eszközei a Habsburg-dinasztiának, és annál intoleránsabban kezelte őket. Deák helyzete ellentmondásos volt: a belső reformokban ideológiailag közel állt ugyan Kossuthhoz, de a kisebbségekkel szemben éppen olyan toleráns volt, mint Széchenyi: A magyarok és a nemzeti kisebbségek közötti *modus vivendi* megteremtése rendkívül bonyolult, de életbevágó feladat volt Magyarországon, a soknemzetiségű állam

esetében.⁷ A magyar nacionalizmus képviselői kezdettől fogva, a 18. század végétől összetartozónak tekintették a nemzet fejlődését, az oktatás és a nyelv ügyét. Az volt a véleményük, hogy a Habsburg-abszolutizmus mindhármát elnyomja az uralkodóház németesítő törekvéseinek és a latinnak mint az állam és az oktatás nyelvének a megtartásával.

Deák a latin eltörlését és a magyarnak mint hivatalos államnyelvnek a bevezetését állította első helyre. A nemzetépítés részének tekintette ezt, mert a latin elválasztotta a nemeseket és főpapokat, akik tudták beszélni, a népesség többi részétől, amely nem tudta. Túlságosan elavultnak is tartotta ahhoz, hogy a modern oktatás eszköze legyen. Deák 1836. június 28-án indított támadást: „A középkorban Európa példájára felvette a magyar is Róma holt nyelvének jármát, latinul íratnak törvényei, fejedelme latinul írta rendeleteit, latinul osztotta kegyeit, szóval a nemzet nyelve itt is az idegennek rabja lett.” Más népek azonban már régen elhagyták. Magyarországon viszont „a holt idegen nyelv súlyos rabigája” majdnem kiszorította „az édes honi nyelvet” a törvényhozásból, a bíróságokról, a közigazgatásból és a nevelésből. De ami még elképesztőbb: Magyarországon az eredetitől messze elfajult latint használnak: „nálunk divatozó alakjában már nem is Róma dicső nagyságának ékes maradványa, hanem inkább a középkor sötét századainak szüleménye, és tarka vegyületével a hajdani Rómának pontos rövidségű szép nyelvétől olyan igen különbözik, hogy Róma pár népe is pirult volna azt magáénak ismerni”. És nem elég, hogy ez az elsatnyult latin kiszorította a magyart az államügyekből és az oktatásból, jelentette ki Deák, de a problémát II. József tovább bonyolította a latin hátraszorításával és a németnek mint az állam és a nevelés nyelvének bevezetésével. Ez az eljárás törvénysértő volt; egyik igát egyszerűen a másikra cserélte. „Ekkor már keserű panaszra fakadva szólalt fel a nemzet”, mondta Deák. Azalatt a hat év alatt, mialatt az 1784. május 11-ei bevezetéstől kezdve a német volt Magyarország hivatalos nyelve, soha nem látott mértékben nőtt a magyarok rajongása anyanyelvükért. Ugyanakkor meggyőződtek ar-

⁷ Magyarország lakosságának nemzetiségi megoszlása Deák pályája elején, illetve végén a következő volt. Az 1840-es évek elején az összlakosság (milliókban) Horvátországgal és Erdéllyel együtt 12,9. Ebből magyar 4,8; szlovák 1,6; német 1,2; román 2,2; horvát 1,3; szerb 0,8 és rutén 0,4; 60 000 személy más nemzetiségekhez tartozott. A Kiegészítés idején az összlakosság 15,5. Ebből magyar 6,4; német 1,9; szlovák 1,8; román 2,4; rutén 0,3; szerb és horvát 2,3; más nemzetiség 0,2.

ról is, hogy „a honi nyelv” és a nemzet fennmaradása elválaszthatatlanok egymástól.

A németnek mint Magyarország hivatalos nyelvének visszaszorítása azonban nem nyitotta meg az utat a magyar nyelv szabad fejlődése előtt. Ellenkezőleg, visszahozták a latint, és az udvar a magyar elpusztítására tört. A latinnak mint államnyelvnek az elvetése, hamarosan ellentétet szült a horvátok és a magyarok között is. A horvátok azt állították, hogy a latin elvetése az ő hozzájárulásuktól függ a magyar országgyűlésben. Nem voltak hajlandók hozzájárulásukat adni, hanem ragaszkodtak a latinhoz mint az állam és az oktatás nyelvéhez mind Horvátországban, mind a tulajdonképpeni Magyarországon. Deák kétségbe vonta a törvényhozásra vonatkozó ilyen értelmezésüket. Nem törvényen, hanem szokáson alapul a latin nyelv használata, mondta. Minthogy pedig ez így van, a magyar országgyűlés és a kormány bármikor bevezethetne más nyelvet államnyelvként az országgyűlés bevonása nélkül is. Deák és a liberálisok számára a legtermészetesebb volt, hogy a legnagyobb nemzet, vagyis a magyar nyelvet fogadják el államnyelvként. Nagyon bántotta őket a horvátok ragaszkodása a latinhoz. 1840. április 15-én Deák egy, az országgyűléshez intézett beadványában elismerte, hogy a horvátoknak joguk van megkísérelni a horvát nyelv bevezetését Horvátországban, de tagadta jogukat ahhoz, hogy a magyarokat kényszerítsék a latin megtartására a tulajdonképpeni Magyarországon.

Minthogy a törvényhozás útján nem kínálkozott előrejutás a magyar nyelv ügyében, más eszközök kerültek előtérbe. A Magyar Nemzeti Múzeumot 1808-ban „a magyar nyelv művelése s a nemzeti irodalom és ipar előmozdítása” céljával alapították. A Magyar Tudományos Akadémiát pedig 1825-ben „a hazai nyelvnek nemcsak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére”. Mindkét intézmény azonnal hozzálatott a magyar nyelv megfiatalításához és modernizálásához. A magyar igényelte ezeket a változásokat, bár távolról sem volt olyan primitív, ahogyan az udvar és néhány arisztokrata állította.⁸ Az a vélemény, miszerint a nyelv primitív, olyan széles körben elterjedt, hogy amikor Deák bekerült az országgyűlésbe, szükségesnek tartotta a Zala megyei közgyűlés elé terjesztett jelentésébe 1836-ban belefoglalni: „A százados megszokás zsibbasztó hatalmának rabjai... sok hosszú éveken

⁸ A szlovák költő, Kollár kutyaugatásnak minősítette a magyar nyelvet.

keresztül azt állították, hogy a magyar nyelv sem törvényhozásra, sem közigazgatásra nem alkalmas; azonban naponként növekedett azoknak száma, kik mélyen érezve a sok százados mulasztásnak káros következeit, fáradhatatlan munkássággal emelték a honi nyelv virágzását; meg lett a méltatlan vád is cáfolva, s naponként általánosabb lőn azon meggyőződés, hogy lehet is, kell is magyarul alkotni a törvényt.”

A magyar nyelv törvényes elfogadása a közigazgatásban voltaképpen 1830-ban kezdődött, amikor a Habsburg uralkodóház megint az európai forradalmi kavarodással került szembe és magyar pénzre, valamint újoncokra volt szüksége. Egy törvény kiterjesztette a magyar nyelv használatát a kormányzás különböző ágaiban és a leendő közalkalmazottak és ügyvédek számára gondoskodott a nyelv tanulásának lehetőségéről. Deák már a liberálisok vezére volt, amikor 1836-ban az a döntés született, hogy a törvények latinul, illetve magyarul megfogalmazott példányai közül a magyar nyelvű számít hivatalosnak. Azokban a gyűlekezetekben, ahol magyar nyelven prédikáltak, magyarul kellett vezetni az egyházi és állami nyilvántartást egyaránt szolgáló anyakönyveket. Az 1839–40-es országgyűlés a magyart vezette be a központi, a megyei és az egyházi adminisztrációban, egész Magyarországon, Horvátország kivételével – mindez melléfogásnak bizonyult egy soknemzetiségű államban.

Az 1843–44-es országgyűlés (amin Deák nem volt jelen) a magyart tette meg a törvényhozás nyelvének, kirekesztve a latint még kisegítő nyelvként is. A kormány végrehajtó szerveinek azonban le kellett fordítaniuk minden törvényt a nemzetiségek nyelvére, ahogyan az 1836-os úrbértörvénnyel már megtették, hogy minden nemzetiség könnyen megértse őket. A magyar lett az egyetlen hivatalos nyelv a közigazgatási, a törvénykezési és az egyházi ügyekben. Megengedték, hogy a horvát követek még hat évig latinul szóljanak az országgyűlésen, és a magyar szervek elfogadtak latin iratokat a horvátoktól, de a horvátokkal a magyar szervek magyarul érintkeztek. A magyar lett a királyi Magyarország minden állami iskolájának tanítási nyelve, de a nem katolikus egyházi iskolák továbbra is anyanyelven tanítottak, úgyhogy a nem magyarok gyermekeinek óriási többsége továbbra is anyanyelvén tanult. Horvátországban a magyar tantárgy lett, de nem a tanítás nyelve.

Az új szabályozás keresztülvételét nem erőltették, úgyhogy gyakorlatilag minden maradt a régiben. A harcos magyar nacionalizmust ily

módon a közigazgatási tehetetlenség tompította. A törvény azonban létezett, és a nem magyarok asszimilációjára irányuló, egyébként eredménytelen kampány lagymatagsága elleni tiltakozás alapjává vált. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy a nyelvügy annak az elhúzóódó küzdelemnek az eredménye volt, amely a magyar oktatásnak a latin és a német igától való megszabadításáért folyt. Sajátságos módon a nacionalista nyomás fél évszázadába telt, míg Magyarország elnyerte azt a jogot, hogy a középiskolákban, a főiskolákon és a pesti egyetemen magyarul lehessen tanítani. A központi igazgatásnak sok közvetlenül királyi felügyelet alatt álló szervét azonban, mint a Magyar Udvari Kancelláriát, a Magyar Kamarát és a hadsereget nem magyarok irányították, és az ügyvitelük egészen 1848-ig latin vagy német maradt. Minden, a magyar nyelv hivatalos használata irányában tett lépés óriási politikai erőfeszítés eredménye volt, különösen azért, mert az udvar nyíltan szembehelyezkedett a liberális nacionalizmussal. Nem csoda tehát, hogy az államnyelv ügye olyan feszültséget vitt a magyarok és a nemzetiségi kisebbségek közé, hogy az 1848–49-es forradalom véres etnikai háborúvá fajult Magyarországon.

A forradalom után az uralkodóház ugyanazzal jutalmazta a nemzeti kisebbségek lojalitását, amivel a magyarokat büntette. Amikor Magyarország 1868-ban visszanyerte függetlenségét, törvény született a nemzetiségek egyenlőségéről. A törvényt Deáknak, az akkor többségi parlamenti párt vezetőjének általános politikai irányítása alatt dolgozták ki, és régi barátjának, liberális társának, báró Eötvös Józsefnek ragyogó elméje és tolla szerkesztette meg. Végül olyan mérsékeltek régi vágyát gyümölcsöztette, mint Széchenyi, Eötvös és maga Deák.

VIII

DEÁK MINT FABIVS CUNCTATOR

*A liberálisok és programjuk
(1844-47)*

Miután az 1843-44-es országgyűlés eloszlott, sok nemes, közöttük Deák is, feliratkozott az adófizetők listájára. Önként vállalták az adózást, ami alól a törvény mentesítette őket. Hasonló liberális reformokat valósítottak meg az egész országban. Deák, bár támogatta őket, elégedetlen volt az ilyen tisztán önkéntes társadalmi cselekedetek araszolásával, és arra törekedett, hogy helyi és országos törvények vessék meg az átfogó liberális reformok szilárd alapjait. 1844. szeptember 26-án, a zalai megyegyűlés egyik ülésén arra buzdította a nemességet, hogy a megyét Fiumével összekötő vasút építésére vállalkozzon adót, így támogassa a megye gazdasági érdekeit. A bocskoros nemesség „Semmit nem adunk” kiáltásokkal igyekezett elhallgattatni. Társadalmi előjogaik ezen utolsó foszlányához való túlzott ragaszkodásuk megakadályozta azt, hogy az önkéntes adózást elfogadják. Deák nem hagyta megfélemlíteni magát. Közölte, hogy csak erőszakkal fojthatják bele a szót, de a végsőkéig ellenáll. Hangsúlyozta, hogy tiszteltetben tartotta mások szólásszabadságát, ugyanezt a maga számára is követeli, a vasútvonal építése nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a nemzet segítse önmagát. „Az a nemzet pedig, amely nem segít önmagán, az meg is érdemli sorsát” – mondta a megyegyűlésen.

Minthogy liberális követelések kaptak hangot az egész országban, az udvar elhatározta, hogy cselekszik, mielőtt túlságosan késő lenne. Kolowrat mozgult a magyarországi „anarchia” megakadályozására. 1844. november 10-én az ő ösztönzésére született királyi leirat a magyarországi megyék jövődő adminisztrációjáról. A leirat látszólagos célja a megyei adminisztráció megjavítása és hatékonyabbá tétele volt, a valóságban azonban a megyék autonómiájának visszaszorítására, önigazgatásuk alkotmányos jogának aláaknázására tört. Hogy az alkotmányos helyi kormányzást megkerüljék, a főispánokat sok

megyében „adminisztrátor”-nak nevezett konzervatív tisztviselőkkel cserélték fel.

Zala megyében a népszerű főispán, Batthyány Imre gróf helyére Festetics Leo gróf került, akit Zala megye adminisztrátorának neveztek ki. Amikor 1845. május 26-án a királyi leiratot a megyegyűlésnek felolvasták, Deák tiltakozott a kinevezés ellen, ami a megye kívánságainak és annak, az uralkodóhoz intézett kérvénynek a sima visszautasítása volt, miszerint Batthyány maradjon meg hivatalában. Deák az adminisztrátorok elleni tiltakozás országos kórusához csatlakozott. Javasolta, hogy a megye forduljon a következő országgyűléshez az alkotmányos rendszert felváltó önkényes kormányzás miatt. Felismerte, hogy az udvar autoritárius módszereivel a megyei közigazgatás megfélemezését akarja elérni, azt, ami alkotmányos módon évszázadokon át nem sikerült. Ennek tudatában állt lankadatlanul szemben az új rendszerrel. Hamarosan remek alkalmat kaptak ő és más liberálisok álláspontjuk hangoztatására.

Hont megyében, Észak-Magyarországon az adminisztrátor sorozatosan megsértette a törvényeket és az alkotmányt. Intézkedéseit a feldühödött megyegyűlés törvénytelennek nyilvánította, és kérvénnyel fordult az uralkodóhoz az adminisztrátor elmozdításáért, a nádorhoz és az országbíróhoz pedig a megyék alkotmányos kormányzásának fenntartásáért. Támogatást kérő körlevelet küldtek minden magyarországi megyéhez.

Zala megye gyűlése 1845. november 10-én tárgyalta Hont körlevelét; a fő szónok Deák Ferenc volt. Figyelmeztette társait arra, hogy a segélykérés törvényes és jogos, mivel az adminisztrátor cselekedetei önkényesek és alkotmányellenesek. A megyei önállóság ilyen sérelmei, intett, rendetlenséghez fognak vezetni és tűrhetetlenek. Deák, a realista azonban hozzátette, hogy mivel Hont megye a királyság legfelső végrehajtó és jogszolgáltató fórumához fordult, azok vizsgálatába nem kell beavatkozni; várják meg az eredményt. Javaslatára határozatot fogadtak el a támogatásról és arról, hogy tovább nem lépnek.

Deák felhasználta az alkalmat praktikus politikai filozófiája kifejtésére, különösen a jó kormányzásról az olyan, idegenek által vezetett kormányzattal való tisztességes együttműködésről, amilyen a Habsburg-rezsimé és az ellenzéki párté Magyarországon. Azt a nézetet fejtette ki, miszerint az adminisztrátorról szóló királyi leirat szabályos addig, míg a kormányzat javítását célozza. Ha ez lett volna a kormány egyedüli célja, Deák ezt szívesen támogatja. De ahogy az

adminisztrátorok a különböző megyékben cselekedtek, az elkeseredést és széthúzást szított, ahelyett, hogy a kormányzás módszerét jobbá tette volna – mondotta Deák. Jóllehet az adminisztrátori rendszert elítélte, azokat a magyarokat nem, akik a Habsburg-rezsimben, akár mint adminisztrátorok is, hivatalt vállaltak. „Nem kárhoztatja, sőt tiszteli az oly becsületes férfiút, ki keblének tiszta meggyőződését fenntartva és követve közhivatalt vállal, mondta. Mert hiszen hol szükséges inkább a becsületes ember, mint éppen a közhivatalokban?” Deák törekvése, hogy védje azoknak az embereknek a becsületét és tekintélyét, akik az 1840-es években, később pedig a Bach-korszak idején hivatalt viseltek, a legcsodálatra méltóbb tulajdonság. Csodálatra annál, aki csak saját feltételeivel fogadott el megbízatást. Ez ad magyarázatot arra, miért volt olyan ritkán részese a végrehajtó hatalomnak, és miért ült ehelyett az országgyűlés ellenzéki oldalán. Ezért érdekes véleménye az ellenzék szerepéről. Deák így magyarázott: „Az ellenzék politikai józan értelemben abstract fogalomnak tartja... nem szabad a kormány minden lépéseit és terveit csak azért ellenzeni, mert azok a kormánytól jönének. Kísérje az ellenzék figyelemmel a kormány minden lépteit. Öröködjék szigorúan a törvények sértetlen fenntartása felett. Minden hibát, minden törvényszegést rójon meg személyes tekintet nélkül. Törvény, igazság és lelkiismeretes meggyőződés szerint, félelmet, csüggedést, önhaszon keresést ne ismerjen, s védje mindenkor az alkotmányos szabadságnak és törvényes rendnek egyesült érdekeit. Ez az ellenzék nemes feladata, ez legszentebb kötelessége.”

A liberálisok és a konzervatívok eljövendő harcainak esélyeit mérlegelve Deák szkeptikus volt a közönség támogatását illetően. Közölte a zalai megyegyűléssel, hogy sem a kormány reakciós politikája, sem az ellenzék liberális alapelvei nem lesznek képesek megnyerni a politikai nemzet többségét. „A többség azé lesz, mondta, aki az ingatag, nem szilárd emberek tömegét, azon embereket, kiket nem az okok, hanem az érdekek vezetnek, megnyeri. Ilyen emberek száma, fájdalom, minden országban igen nagy, ezeket pedig, ki többet adhat, többet ígérhet, könnyen megnyerheti.”

A magyar liberalizmus és az udvari reakció közötti küzdelem politikai, közigazgatási, valamint gazdasági ügyek felett folyt. Az uralkodó gazdasági reformok ürügyén Magyarország és a többi Habsburg-terület közötti vámok hatályon kívül helyezésére törekedett. Ez az intézkedés manufaktúra-termékek végtelen áradatával

fenyegette Magyarországot. Más régiók – mint Csehország, Morvaország és a szepesi tartományok – ipari fejlődése messze előrehaladott volt, ezt az állam merkantilista politikája azzal mozdította elő, hogy támogatta fejlődésüket állami adókból – benne a Magyarországon szedett adókból is. Az ipari fejlődés idején oly módon húztak vámhatárt Magyarország köré, hogy egyben lehetett manufaktúra-termékek piaca és nyersanyagok szállítója is a birodalom számára. Ennek a vámrendszernek olyan vonásai is voltak, amelyek védték Magyarországot bizonyos területein a lassan fejlődő ipart. A vámok megszüntetése ennek a sovány védelemnek és a jövőbeni magyar ipari fejlődés minden lehetőségének felszámolását jelentette. Az 1843–44-es országgyűlés megkísérelte feltartóztatni ezt a fejleményt és védővámot szavazott meg. Ennek hatályát azonban a felsőház mérsékelte, az uralkodó pedig megvétózta. Magyarországnak a maga erejéből kellett segítséget találnia a birodalom más részeihez viszonyított hátrányos helyzete megszüntetéséhez.

Kossuth Lajos kezdeményezett egy ilyen vállalkozást, a Védegylet létrehozását; jelszavát is megfogalmazta: „Minden hazafi saját küszöbén állítson vámvonalat.” Az új szervezet tagjai kötelezettséget vállaltak arra, hogy csak magyar termékeket vásárolnak. Deák talált ugyan hibákat az elképzelésben, de úgy érezte, az érdemek felülmúlják fogyatékoságait, ezért teljes támogatást adott Kossuthnak. Minthogy nem vallott volna rá, ha fenntartásait elhallgatja Kossuth előtt, 1844. november 2-án Kehidáról levelet írt neki. Rámutatott arra, hogy mivel Magyarország képtelen minden, a nemzetnek szükséges árut előállítani, hiba volt a tagoknak megfogadniuk azt, hogy nem vásárolnak idegen árut. Bölcsőbb lett volna bizonyos kulcsfontosságú termékeket bojkottálni. Az a pénz, amit az egyesület össze tud gyűjteni, elég lenne néhány gyár építésére, de nem elég minden magyarországi szükséges termék gyártásának támogatására. Elpocsékolják a pénzt, ha megpróbálják. Deák meg volt győződve arról, hogy a Védegylet nem fogja elérni az amerikai gyarmatosok Védővám Egyesületének a függetlenségi háború előtti sikereit.

Amerikában, írta Deák, „a védegyletet nem annyira a gyáripar emelésére, mint inkább azért szervezték, hogy politikai téren dacoljanak Angliával”. Rámutatott arra, hogy a telepesek csak az angol árukat bojkottálták, máshonnan azonban beengedték a javakat. De még így is, jóllehet a gyarmatosok „kitűrni tudó, szilárd jellemű” népség voltak, igyekeztek saját elhatározásukat megkerülni, és amikor

Anglia 1770-ben a tea adóján kívül minden „vámbelei adózásokat” megszüntetett, hamarosan a teára szűkítették a bojkottot. „Ezt Amerika népe tette, mely akkor már szabad sajtóval s minden polgáira nézve teljes és tökéletes jogegyenlőséggel bírt.” Magyarországon ezzel szemben, mutatott rá Deák, nem egyszerű és szilárd társadalom él, nincs szabad sajtója, ami mindenkit tájékoztatna, és polgárai között nincs az amerikaihoz hasonló jogegyenlőség, jóllehet Kossuth sikeréhez minderre szükség lenne. Deák azonban nem vont meg támogatását. „Én el nem szakadok Tőletek”, írta Kossuthnak, és megtartotta szavát. Hangsúlyozta viszont, hogy az új mozgalomnak ki kell törnie a magyar gazdaságot megbénító bűvös körből: „Miért dolgoztatunk külföldön? mert nincsenek ügyes kézműveseink; s miért nincsenek? mert külföldön dolgoztatunk.” A kitöréshez társadalmi helyzetre, vallásra, foglalkozásra vagy politikai meggyőződésre való tekintet nélkül mindenkinek egyesülnie kell a Védegyeletben, hogy egyszer majd ezt mondhassák: „Én és még ennyi millió védegyeleti tag mentette meg a sorvadó hazát.”

A Védegyelet politikailag rendkívül sikeres volt, gazdasági céljait azonban nem tudta megvalósítani. 1846-ig virágzott, amikor is a liberális vezérek figyelmét más, tisztán politikai ügyek foglalták le. A tömegek és a politikailag kíváltságosok közös akciójának értékes öröksége maradt utána, minthogy ez volt az első olyan tömegmozgalom Magyarországon, amiben az ország minden rétege részt vett. A tömegszervezés tapasztalatát adta a liberálisoknak. A népesség pedig megtapasztalta benne a közös erő és a politikai irányítás erejét. A tömegek politikai mozgósíthatóságának hajnala volt ez, rossz ómen a feudalizmus számára és az 1848-as forradalom megrázkódtatásának előfutára.

Az 1848-at közvetlenül megelőző évek másik fontos eseménye az Ellenzéki Nyilatkozat közzététele volt, a forradalom előtti idők ideológiai csúcspontja. Az 1840-es évek során a liberalizmus érlelődött, de egyben három jól megkülönböztethető csoportra is oszlott, a baloldali radikálisokra, a centrumra és a mérsékelt alkotmányosokra. Ez a megosztás csökkentette a hatékonyságukat. Közben a rezsim a korlátozott reformok programját valló *Fontolva Haladók Pártjába* szervezte és konszolidálta saját támogatóit. Ez a párt a liberálisokat megelőzve, 1846. november 12-én tette közzé alapelveit. A program a reform bizonyos elemeit tartalmazta, mégis nyilvánvaló volt, hogy a párt fő törekvése inkább a fennálló társadalmi és politikai rend megszilárdí-

tása, semmint reformja. Kizárólag a gazdaság révén képviselt haladást.

A liberálisok párttá szilárdulása és reformprogramjuk közzététele sokkal lassúbb folyamat volt. A konzervatívok sikere azonban sarkallta őket. Kossuth rögtön az 1844-es országgyűlés feloszlása után egységes szabadelvű program azonnali kidolgozását sürgette. Megszerkesztését pedig Deákra kívánta bízni, akinek az összes liberális csoport előtt a legnagyobb tekintélye volt. Kossuth ismerte Deák ideológiai progresszivitását, és legjobban az ő törekvéseiben, valamint elveiben bízott.

Deák azzal az indoklással, miszerint veszélyes, ha nem egyenesen veszedelmes lenne, hogy valamennyi liberálisnak közös programot fogalmazzon, visszautasította azt. Ha a javaslat általánosságokban mozogna, elfogadható lenne minden csoportnak, mert nem sértene elveket, de ki lenne téve a konzervatívok vádjának, miszerint a kormányzat kész az ellenzék minden kívánságát teljesíteni. „Ily általánossággal tehát semmit nem nyerünk, habár azt mindenki aláírná is”, állította Deák. Ha viszont részletekbe megy, a különböző liberális csoportok számtalan ellenvetést tesznek. „Hidd el, barátom, írta Kossuthnak, a részletes program szaporítaná s nevelné inkább a szakadást közöttünk, ahelyett, hogy egyesítene.” A liberálisoknak egyelőre meg kell elégedniük azon érdekek és alapvető elvek közösségével, amelyek a múltban is összekötötték őket.

Deák mozdulatlansága nem állította meg az ellenzéki vezérek aktivitását. 1845. november 18-án huszonnyolc vezető liberális, köztük Batthyány Lajos és Kázmér, Teleki László és Kossuth Lajos találkozót tartott Pesten. Rövid, az Ellenzéki Nyilatkozat alapját képező határozatot fogadtak el, és arra utaltak, hogy az ellenzéknek „a kormány némely cselekedetei... elhárítására” szervezkednie kell, „az alattvalói hűség, törvény és alkotmány korlátai közt”. Így tudják elérni mindazt, „mit a haza érdeke kíván”. Deákot is sürgették, aki a találkozón nem volt jelen, szálljon harcba és költözzék Pestre. 1845. november 22–24-én egy Batthyány Lajosból, Kossuthból és két másik személyből álló küldöttség utazott hozzá Kehidára, hogy az ellenzék-et egyesítő kiáltvány megfogalmazására rábeszéljék. Megint visszautasította azon az alapon, hogy nem megvalósítható.

1846 januárjában Deák Pestre látogatott, bár nem voltak kifejezett tervei és még mindig ellenezte a közös szabadelvű állásfoglalást. A centristák és a radikálisok politikai nyüzsgése közepette határozat-

lansága mind tekintélyének, mind befolyásának ártott. A fontolva haladók népszerűsége egy ideig növekedett, minthogy a pillanat dinamizmusának megfelelő célokat tűzték maguk elé. Maga a kormányzat nagy erőfeszítéseket tett a Tisza szabályozására Széchenyi vezetése alatt, aki 1846 tavaszán bocsátotta vízre a Dunán az első gőzhajót. Ha a kormányzat minden képviselője Széchenyihez hasonlóan tisztességes lett volna, nem lehetetlen, hogy támogatói többségbe kerülnek a következő országgyűlésen. A kormány azonban, egykét haladó intézkedéstől eltekintve, reakciós volt. Azt gondolta, hogy az emberek néhány apróbb engedménnyel megvásárolhatók, de ha bármilyen, a gazdasági fejlődésen kívüli kérdéssel került szembe, represszió volt a válasza. Egyetlen kormány sem tudja a reform imázsát fenntartani, miközben annyira reformellenes minden alapvető szándéka, amilyen a Habsburg rezsimé volt Magyarországon 1846-ban. Pillanatnyi népszerűsége hamarosan oszlani kezdett, az ellenzéke pedig nőtt. Deák közben tartózkodó maradt, tétlen és apatikus.

Sok más, az oldalon álló liberálisokhoz hasonlóan Deákot is a galíciai események rázták fel kábulatából, amelyeknek során a parasztság és a Habsburg-hadsereg egységei véresen leverték a helyi lengyel nemesség nemzeti felkelését. Magyarországon az 1831-es parasztháborúhoz hasonló mozgalmatól való félelem fokozta a társadalmi és politikai feszültséget. Az udvar azonban, nyilvánvalóan abban a reményben, hogy a magyar liberálisokat megzabolázta az, ami a galíciai felkelőkkel történt, nem törekedett a magyar parasztokat a helyi nemesség ellen uszítani. Megelégedett a hadiállapot kihirdetésével és a magyarországi helyőrségek mozgósításával. A magyar liberálisok tényleg tanultak is valamit, de nem azt, amit az udvar feltételezett. Kossuth az udvar és a galíciai parasztok szövetségéből arra következtetett, hogy Magyarországon messzemenő paraszti reformokért kell síkra szállni, így nyerni meg a falusi népet a liberális dzsentrirel való szövetségre. A jobbágyfelszabadítással a nemességnek meg kell előznie Ausztriát, „hacsak veszni nem akar”, állapította meg. A galíciai események sok magyar liberálist foglalkoztattak 1846 egész fennmaradó részében.⁹

Deák maga végül is feladta az egységes liberális álláspont vitájával szembeni ellenállását, 1846. június 8-án, az ügyben tartott második

⁹ A galíciai felkelést 1846. február 22-én „A krakkói köztársaság nemzeti kormányának manifestuma” robbantotta ki.

pesti összejövetelelen csatlakozott többek között Batthyány Lajoshoz és Kázmérhoz, valamint Kossuthhoz. Még mindig voltak fenntartásai egy túlságosan precíz nyilatkozattal szemben, de az összejövetelelen mégis meglehetősen haladó határozatot fogadtak el, amely magába foglalta a legfontosabb reformintézkedéseket. Földet kívánt juttatni a jobbágyoknak, teljes kárpótlást a földesuraknak, általános adózásra és arra szólított fel, hogy a nemesség azonnal osztozzon a legsúlyosabb magyarországi teherben, a hadiadóban. Követelte a népképviselőket először megyei, aztán országos szinten. A határozat elfogadása inkább Kossuthnak, mint Deáknak volt köszönhető.

Novemberben tartották a harmadik összejövetelet, de azon Deák nem vett részt. Kossuth egyre türelmetlenebb lett amiatt, hogy a hivatalos program kidolgozása és a liberálisok egyesítése nem halad előre. Hatása alatt Pest megye elégedetlensége fokozódott. Végül Batthyány Lajos gróf vette kezébe az ügyeket, és 1846. december 26-án liberális alkotmányozó gyűlést hívott össze 1847 márciusára. Ezerkétszáz liberális gyűlt össze az egész országból, de Deák, most rossz egészségi állapotára hivatkozva, megint nem mutatkozott. Kossuth előadta saját tervezetét, amit néhány nappal korábban Deákkal megbeszéltek. Megvitatták, a frakciók igényeinek megfelelően kiegészítették, és március 15-én elfogadták. Mielőtt távoztak volna, hattede tagú bizottságot választottak a liberális program Kossuth javaslatára alapján kidolgozandó végső változatának megfogalmazására. A bizottság tagjai: Kossuth, Eötvös, Pulszky, Teleki, Szemere és Deák voltak. Mind a három nagyobb liberális csoportot képviselték, a mérsékelteket, a centrumot és a baloldali radikálisokat. Ezzel az elhatározással a magyar történelemben először jött létre olyan ellenzéki párt, amely arra törekedett, hogy központosított vezetés alatt vigye a haladás harcosait küzdelembe. Sok liberális gondolta így, Deák azonban nem. Még mindig nem volt meggyőződve arról, hogy lehet olyan programot találni, ami valamennyi liberálist egyesíti, és megelégedett volna a jövőbeni haladást nem veszélyeztető, fokozatos előbbrejutással. Szilárd meggyőződése szerint a reakció erői Magyarországon akkor még túlságosan erősek voltak ahhoz, hogy a koncentrált támadás időszerű lett volna. Csoda-e, ha még társai is kezdték kedvetlenül Magyarország Fabius Cunctatorának nevezni? Tulajdonképpen még maga sem mindig követte saját, sokszor ismételt jelszavát: „Ami kötelesség, azt teljesíteni kell, akár van sikere, akár nincs.”

Deákot ugyanaz a határozatlanság bénította meg, ami akkor szállt

volt is, igyekezett az uralkodót megnyugtatni, hogy csak modernizálni kívánja Magyarországot; nem szándékozik az uralkodóházzal szakítani. A kiáltvány kijelentette: „Nem fogunk mi... soha megfélemlkezni azon viszonyokról, melyek közöttünk s az ausztriai örökös tartományok között a *pragmatica sanctio* értelmében fennállnak, de szorosan ragaszkodunk az 1790-ki X. törvénycikkelyhez is, melynek világos rendeletében az esküvel szentesített királyi szó biztosítja nemzetünket, hogy Magyarország szabad ország, s egész törvényhozási rendszerében független; tehát semmi más országnak alá nem rendelt.” A kiáltvány kijelentette, hogy a magyarok nem kívánják érdekeiket az egész Habsburg-monarchia egységével és fennmaradásával szembeállítani, de így folytatta: „Más részről törvénnyel, igazsággal s méltányossággal ellenkezőnek tartjuk, midőn Magyarország érdekei bármely egyes tartományok érdekeinek jogtalanul alárendeltetnek.” Ily módon, bár Magyarország, illetve a Habsburg örökös tartományok érdekeinek tisztességes összehangolását ajánlotta fel, a kiáltvány jelezte, hogy a magyarok soha nem lesznek hajlandók alapvető érdekeiket, különösen pedig önkormányzatuk alkotmányos jogát a Habsburg-országok egységes közigazgatási rendje kedvéért feláldozni. A közigazgatási egység bevezetésének kísérletét az udvarban sokan „az egész monarchia teljes egysége” létrehozására tett erőfeszítésnek látták. Az uralkodóháznak a közigazgatás megszilárdítására irányuló kísérletei azonban nem annyira a monarchia egységét, mint inkább a magyar autonómia és polgárjog felszámolását célozták. „Az ausztriai örökös tartományok alkotmányos institúciói” a monarchia egységének jelszavával „lettek hajdan feláldozva”. A magyarok számára azonban alkotmányuk értékes eszköz, amelyet nem szabad idegen érdekek szolgájává tenni vagy anyagi viszonzás bizonytalan ígéreteiért feláldozni. Ellenkezőleg, még tágabb alapon kell megvédeni. „Meg vagyunk győződve, jelentették ki a liberálisok, hogy ha a kor és igazság kívánata szerint az ausztriai örökös tartományok is az alkotmányos nemzetek sorába lépnének... az egész monarchia kormányát mind összes rendszerében, mind egyes részleteiben az alkotmányosság szelleme lengené keresztül.” Ilyen alkotmányos kormányok a Lajta két partján könnyen összehangolhatnák érdekeiket. Ez az átalakítás nem közigazgatási eszközökkel, hanem közös érdekekkel és nagyobb kölcsönös bizalommal egyesítené a Habsburg országokat. „A monarchia szellemi és anyagi erejében gyarapulva, biztosabban dacolhatna az idő s ellenséges körülmények egykor bekövetkezhető viharaival.”

A kiáltvány ily módon a klasszikusan liberális kormány létrehozásának alapvető feltételeiért harcolt. A magyar liberálisok, akiknek Deák szószólója volt, ideológiájuk csúcspontját a feudális Magyarországnak modern állammá alakítását célzó követelésükkel érték el. Deák hatását világosan lehet látni annak a bizonyosságnak a hangsúlyozásában, hogy Magyarország hű marad a Habsburg-rendszerhez, feltéve, ha a többi tartomány saját alkotmányos kormányzatot kap. Ez a követelés volt az 1867-es Kiegyezés egyik előfeltétele, de még húsz évbe telt, míg a dinasztia megadta és a dualista monarchia alapköve lett.

Az Ellenzéki Nyilatkozat összefogásra és egységre szólított fel, eredményei azonban korlátozottak voltak. Sok liberálist elcsábítottak a már megszerzett anyagiak; mások a kormány nyomásának engedtek; megint mások kényszer, megvesztegetés vagy hízélgés hatása alá kerültek. Sokakat az egyébként ínséges 1840-es éveket lezáró konjunktúra kihasználása kötött le; másokat a galíciai események rémítettek meg, és inkább a Habsburg-hadsereg szuronyai mögött, mint a reformokban kerestek menedéket; sokan kiábrándultak az oly hosszú idő alatt keletkezett liberális reformok szerény eredményei miatt. Sokakat rendkívül elkedvetlenített az, hogy a legradikálisabb reformnak, az önkéntes jobbágyszabadításnak csak mérsékeltek voltak az eredményei. Nagyon kevés jobbágyot szabadítottak ugyanis önként fel, és az ősiség fennmaradása megfosztotta őket földjeik birtokától még akkor is, ha minden kötelezettségüket megváltották. A fokozatos reformokban vetett hit csappanni kezdett, az emberek pedig vagy apátiába és eredménytelenségbe sülyedtek, vagy – mint a változás egyedül eredményes eszköze – erőszakos módszerekhez folyamodtak. Kérdés, hogy az Ellenzéki Nyilatkozat mennyire mozdította elő az egységet. Deák visszafogottsága nem lehetett indokolatlan, mert a reformmozgalom mélyén ellentmondás rejlett: azok a kiváltságos osztályok keresték a radikális társadalmi reformokat, amelyek kiváltságait a reformok sikere veszélyeztette. Úgy látszik, bebizonyosodott, hogy ez az osztály, bár olyan ragyogó politikusokat adott az országnak, mint Kossuth, Deák és társaik, mentalitása miatt képtelen szabad akaratából merészen előrelépni. A liberalizmus áttöréséhez 1848 megrázkódtatása kellett.

1848–49 KELLETLEN FORRADALMÁRA

Deák Ferenc minden volt, csak nem a szó szokásos értelmében vett forradalmár. Félt az erőszaktól és megvetette azt. Természete szerint a meggondolás, a tárgyalás, a kompromisszum és a béke embere volt. Ellentmondásos módon mégis jelentős szerepet játszott a magyarországi forradalom eszméinek reformálásában és eseményeiben; jellemző rá, hogy hűséges maradt hozzájuk. Amikor a forradalom láza emelkedni kezdett, Deák magányba vonult; nem kért belőle. Ahogy a múltban is gyakran, most is betegségre hivatkozott, bár kérdés, hogy mennyiben volt ez politikai gyengélkedés, mennyiben hipochondria.

Ezek alatt a viharos napok alatt történt egy Deákra mint emberre nagyon jellemző esemény, amit Eötvös Károly őrzött meg. Amióta csak Deák apja az anyja halála után Kehidára költözött, Ferenc szülőházát Söjtörön szinte nem használták. Stolczer László, a söjtöri zsidó hitközség elöljárója, aki ezt tudta, felkereste Deákot, és kérte, adja nekik bérbe az épületet. Ő először visszautasította a kérést azzal, hogy anyja emlékére változtatás nélkül akarja megőrizni a házat. Stolczer erre elmondta neki, milyen szomorúan fogja fogadni a hitközség a hírt. Istentiszteleti helynek akarták ugyanis, mert a környéken sehol nem találnak más alkalmas helyet. „No, az más, válaszolt Deák, imádkozásra, istentiszteletre odaadom. De nem bérért, nem pénzért.” Deák, az agnosztikus, aki soha nem járt templomba, úgy tisztelte mások vallásos érzéseit, hogy szívesen engedte át a tulajdonát zsinagógának. Hamarosán azonban az ilyen, tisztán helyi nagylelkű cselekedeteknél nagyobb horderejű ügyekbe keveredett.

1848. január 12-én, még mielőtt Palermóban a forradalom lángja fellobbant volna, Magyarország utolsó feudális országgyűlése jelentős reformokat emelt törvényre, és április 11-én, az Áprilisi törvényekkel

felszámolta a feudalizmust, liberális kormányt hozott létre és megvetette a polgári társadalom törvényes alapjait. Ezt a sorsdöntő országgyűlést az 1847. szeptember 17-i királyi meghívó hívta össze, amit október 4-én olvastak fel a Zala megyei gyűlésen. Deákot azonnal a megye főkövetének választották, de ő rossz egészségi állapota miatt visszautasította a megbízatást, úgyhogy két másik követ választására került sor. Amikor november 7-én az országgyűlés megnyílt, maga a dinasztia javasolt lényeges reformokat. Deák a Zala megyei közgyűlés szónoki emelvényéről sürgette a Pozsonyban ülésző törvényhozókat, hogy ragadják meg a felkínált lehetőséget. Emlékeztetett arra, hogy a reformok a fontosak, nem az, hogy ki javasolta azokat. Arra is figyelmeztetett, hogy az ellenzék nem arathat nagyobb győzelmet, mintha úgy hozza fókuszba azokat az ügyeket, amelyekre korábban üldözés volt a válasz, hogy azokat a kormány mint saját javaslatát terjeszti elő. 1848. március 13-án forradalom tört ki Bécsben, és azonnal áttért Magyarországra. Bécsből a hír másnap ért az országgyűlésre, ugyanakkor, amikor megtudták, hogy elégedetlen parasztok ezrei gyülekeznek a magyar fővárosban. Március 15-én Pest is a forradalom szorításába került, és Pozsonyból népes küldöttség indult, hogy egy Kossuth által fogalmazott és mindkét házban elfogadott feliratot adjon át Ferdinánd királynak. A felirat Magyarország kormányzatának liberalista alakítását és feudális társadalmának modernizálását javasolta. Mielőtt a küldöttség elindult volna, a liberálisok vezére, Batthyány Lajos gróf két bizalmasát, Winckler Béla bárót a felsőházból és Tolnay Károlyt az alsóházból Deákhhoz küldte, hogy rábeszéljék, jöjjön minden további teketória nélkül az országgyűlésre.

Batthyány kiküldöttei és a helyi liberálisok végül is rábeszélésték Deákot arra, hogy Zala főkövetségét elfogadja. A lendületes megbízólevél arra utasított, „hogy Pozsonyban az országgyűlés helyén jelenjen meg, s ott mint a megye teljes hatalmú megbízottja a tanácskozásokban és törvények alkotásában minden utasítás nélkül önbelátását s meggyőződését követve szavazzon”.

Miközben Deák indulását készítette elő, a király Bécsben fogadta az országgyűlési küldöttséget és átvette a feliratot. Ugyanazon a napon, március 16-án királyi leirat utasította a nádort arra, hogy független magyar kormányt nevezzen ki. Batthyány lett a miniszterelnök. Mire Deák március 20-án Pozsonyba érkezett, az előző napok viharai már sokat elértek. Az eredményeket alulról jövő nyomás kezdeményezte, és felülről jövő, törvényes intézkedésekkel, az uralko-

dó egyetértésével valósultak meg – óriási lépés Deák régi céljainak irányában. Ő nyilvánvalóan akarata ellenére kényszerült arra, hogy részt vegyen az eseményekben, de most bőségesen megtette mind törvényhozóként, mind úgy, mint Magyarország első igazságügy-minisztere.

Deák forradalombeli kettős szerepének időrendi ábrázolása zavaros is, nehézkes is lenne. Az események rövid áttekintése azonban segít két tevékenységi köre megértésében.

A magyar forradalom az Áprilisi törvények kihirdetésével hirtelen és jelentősen előrehaladt a társadalom átalakításának útján. Három, egymással összefüggő tényező járult hozzá ehhez a sikerhez. Az első az a szerencsés véletlen volt, hogy az utolsó magyar feudális országgyűlés már ülésezett, és így a reformokat azonnal törvénybe foglalhatta. Mind a két másik tényező Deák és a liberálisok hosszú, türelmes munkájának eredménye volt: már jól szervezett pártot alkottak, és – az Ellenzéki nyilatkozattal a kezükben – nem kellett az alapvető társadalmi és politikai változásokról szóló programban improvizálniuk.

A liberálisok, Kossuthtal az élükön, gyors iramban vezették Magyarországot az új korba. Az uralkodóház egy ideig együttműködött. Nem volt más választása. Az Itália Habsburg részein és magában Bécsben is zajló forradalom mellett nem engedhette meg magának, hogy a magyarországi, alapvetően békés változásokkal szembehelyezkedjék. Batthyány Lajos gróf március 17-én beiktatott kabinetje azonnal hozzálátott a törvények végrehajtásához, és bizonyos fejlemények előrevetítették a forradalom árnyékát.

Magyarország nemzeti kisebbségei éppen úgy szervezkedtek, mint a magyar liberálisok, és saját maximalista célokat dolgoztak ki. A magyar liberálisok mint honfitársaiknak részesedést ajánlottak nekik – minden nemzetiségi különbség nélkül – az újonnan nyert szabadságból, a kisebbségeket azonban az ajánlat nem elégítette ki. Saját területi önkormányzatra törekedtek. A liberálisok viszont Magyarország ilyen átalakításában Szent István országának kezdődő feldarabolását látták. A magyarok és a nemzetiségek, sok jószándékú személyiség erőfeszítése ellenére, az összeütközés irányában haladtak. Véres összeecsapás látszott kialakulni, és az uralkodóház hamarosan pártolni kezdte a kisebbségek követeléseit abban a reményben, hogy az összeecsapás valóban bekövetkezik.

A Habsburg Birodalom júniusi napjai és ellenforradalma már a

franciaországi, sőt európai ellenforradalom kialakulását jelző júniusi napok előtt bekövetkezett. Alfred Windischgrätz herceg leverte a prágai felkelést és Josef Radetzky tábornagy megverte az olaszokat Santa Lucianál. Bár Radetzky aztán több vereséget is szenvedett, 1848. július 24-én megnyerte a döntő ütközetet Custozánál, és így egy időre pacifikálta Észak-Itáliát. A dinasztia másutt aratott győzelmeivel párhuzamosan vált magyarországi politikája mind reakciósbá, és szeptember 11-én az ellenforradalom fegyvereit egyenesen Magyarország ellen fordította. Aznap lépték át Josip Jellačić gróf horvát csapatai a Drávát, és megtámadták Magyarországot. Miután a pákozdi csatában vereséget szenvedett, a gróf Bécsbe menekült, de két tábornokát, sok katonáját és felszerelését a magyarok elfogták. Október 6-án Bécsben újabb felkelés tört ki, részint azért, hogy megakadályozzák osztrák csapatok mozgósítását a magyar forradalommal szemben. Kossuth hosszas habozás után a bécsi forradalom segítésére küldte új fegyveres erejét. Schwechátnál, a császári főváros közelében azonban megverték a magyar csapatokat.

December 2-án Ferdinánd mint császár és mint király egyaránt lemondott I. Ferenc József javára, aki azonban nem teljesítette a magyar trón elfoglalásának alkotmányos feltételeit, és nem is ismerték el királynak. Rövidesen négy oldalról támadta meg Magyarországot, és 1849. január 1-jén a kormány Pestről Debrecenbe menekült. Március 4-én Ferenc József aláírta a Philipp Stadion gróf által fogalmazott olmützi, oktrojált alkotmányt, mely feldarabolta Szent István országát és a régi alkotmánynak minden, az újjal ellenkező rendelkezését megszüntette Magyarország megmaradt csonkján. A magyar országgyűlés 1849. április 14-én a Habsburg-ház trónfosztásával választott. Közben a forradalmi hadsereg egy figyelemreméltó tavaszi hadjáratban kiszabadította az ország legnagyobb részét a Habsburg szorításból. Március 23-án azonban Radetzky tábornagy döntő vereséget mért az olaszokra Novaránál, és végleg leigázta Észak-Itáliát. Ekkor Itáliából óriási csapatok tömeges átcsoportosítása vált lehetővé, június közepén pedig támogatásukra 200 000 cári katona támadta meg északról Magyarországot. A forradalmi hadsereg hőiesen harcolt a két nagyhatalom, valamint a nemzeti kisebbségek fegyveres felkelése ellen, de egyik csatát a másik után veszítette el, és végül augusztus 13-án Világosnál letette a fegyvert az oroszok előtt.

Kossuth Lajos és sok forradalmár politikus előbb a török birodalomba menekült, aztán Nyugat-Európa különböző fővárosaiba men-

tek, hogy emigrációból folytassák politikai harcukat a Habsburg-dinasztia ellen. Azokkal szemben, akik Magyarországon maradtak, terror bontakozott ki. 1849. október 6-án Batthyány Lajos grófot, a volt miniszterelnököt agyonlőtték, tizenhárom tábornokot pedig kivégeztek Aradon – és ez csak a kezdet volt. A feldarabolt Magyarország hosszú évekig szenvedett elnyomó uralom alatt.

Ezek között az események között kell tehát Deákot mint törvényhozót és mint igazságügy-minisztert szemügyre vennünk.

Társadalmi reformeri pályája a forradalom alatt folytatott törvényhozói tevékenységgel emelkedett a legmagasabbra. Figyelme később másfelé fordult; az 1860-as években és a Kiegyezés után Magyarország és Ausztia, illetve Magyarország és a Habsburg-ház közötti új viszony kidolgozására, majd megőrzésére koncentrált. A forradalom kiemelkedő törvényalkotása, a harmincegy áprilisi törvény mind rövid két hét leforgása alatt született, és a kihirdetés is ezalatt történt. Olyan gyorsan alkották meg őket, hogy természetesen nem lehettek tökéletesek. Márciusban egyértelmű volt, hogy mit kellene visszavonni, milyen társadalmi és politikai változtatásokat eszközölni, de az már más dolog pusztán két hét alatt világos, átfogó és pontos törvényeket alkotni. Végeredményben ezért alakult úgy, hogy az Áprilisi törvények a reform minimális követelményeinek megfelelték, de sajálatosan kevésbé voltak pontosak. Rögtönzöttek lettek, kétértelműek és hiányosak. A feudalizmus lebontása, valamint a magyarországi kormányzat és társadalom modernizálásának kezdete zavaros hangulatban történt. Deákot törvényhozó társai első feladatként azzal bízták meg, és tulajdonképpen azt várták tőle az utca emberei is, hogy rendet teremtsen a törvénykezési zűrzavarban.

Deák Ferenc stratégiája nagyon határozott volt. Tudta, hogy legfőbb feladata a meglévő törvények tiszteletének fenntartása függetlenül azok hiányosságaitól. Második célja olyan törvényjavaslatok kidolgozása és keresztülvitele volt, amelyek a kétértelműségeket felszámolják, az előnyöket a lehető legtöbb állampolgárra terjesztik ki és a feudalizmus legutolsó nyomait is eltörlik. Az volt a meggyőződése, hogy a társadalom egyik alapja nemcsak a törvények, hanem a rend és a magántulajdon tisztelete is. „Isten látja lelkemet, mondta az alsóház előtt március 30-án, gyermekkoromtól fogva epedtem a dolgok alakulása után, de ha ez anarchiával jár, elfordulnék tőle. Tudom, hogy az újjáalakulás sok convulsióval jár, de a személy- és vagyonbiztosság olyan szentségek, melyek minden kormányforma

mellett fő célok.” A Deákhoz hasonló, polgári gondolkozású liberális államférfi számára lehetetlen lett volna bármilyen más módon szólni vagy viselkedni, úgyhogy kritikusaiknak bizonyos mértékig igazuk volt, amikor azzal vádolták, hogy túlságosan korán kívánja lezárni a forradalmat. Az Áprilisi törvények bizonytalanságának felszámolása és hasonlóan zavaros törvényalkotás elkerülése érdekében Deák arra biztatta a követeket, hogy ne kísérletezzenek átfogó törvénytervezetekkel, hanem csak reformelvek alapján hozzanak határozatokat.

Deák úgy gondolta, ilyen határozatok elfogadása nem lehet hosszú folyamat, mivel a liberálisok számbeli fölénye elég nagy a határozatok elfogadtatásához és elég szilárd az elvekben való egyetértéshez. Mint eszmei radikális azt remélte, hogy az országgyűlés ilyen reformeszmék hosszú sorát fogadja el addig, míg tart a forradalom lendülete, utána pedig, miután elült, több országgyűlésnek is lesz akár éveken át ideje foglalkozni a becikkelyezés aprólékos munkájával. Ily módon egyszerre lehet eleget tenni a további reformok és a gondos törvényhozás igényének.

Deák ugyanazt a taktikát követte a legutóbbi diétán és az első népképviselői országgyűlésen, úgyhogy stratégiáját egységes egésznek lehet tekinteni. Elképzeléseiből azonnal ízelítőt adott, amint megérkezett Pozsonyba. Sógorának, Oszterhuber-Tarányi Józsefnek ezt írta 1848. március 28-án: „Pozsonyba érkeztem március 20-án, s itt mindent lázas állapotban találtam. Már akkor a köztelherviselés s az úrbéri viszonyok megszüntetése mind a két tábla által elfogadtott... Sokan a főrendek közül s maga a nádor is felszólítottak, hogy ha lehet eszközöljek valami változást az úrbéri viszonyok iránti törvényben. De én kijelentettem, hogy ezen rögtönzését a törvényhozó testületnek éppen nem helyeslem ugyan, s nem is vagyok arról meggyőződve, hogy azt éppen így tenni szükséges lett volna, de miután ez megtörtént, miután a törvényjavaslatot mind a két tábla egyhangúlag elfogadta, miután azt sok megyében kihirdették, minden lépést veszedelmesnek tartok, s elvenni ismét az adottat egyenesen annyi volna, mint öldöklő parasztháborút előidézni.”

Deák március 28-án, az ősiség eltörléséről folyó vita alatt foglalta el helyét a törvényhozásban. Míg az ősiség érvényben volt, csak az uralkodónak, az egyháznak és a nemességnek lehetett földbirtoka (néhány városnak is volt rá joga, és birtokolt valóságosan is jobbágfalvakat). Ahhoz viszont, hogy a jobbágyság felszabadításának értelme legyen, földbirtokjogot kellett nekik adni, vagyis fel kellett számolni

az ősiséget. Deák megérezte, hogy újabb kétértelmű törvény van születőben, és fellépett ellene. Taktikája ekkor aratott először sikert. A ház elfogadta az alapelvet, de a kormányra és eljövendő országgyűlésekre hagyta a törvénybefoglalást.

Amikor az országgyűlés az udvar, a közös külügy és hadügy költségeivel kezdtek foglalkozni, hosszadalmas és heves vita támadt; újabb tökéletlenül meghatározott törvény körvonalai bontakoztak ki. Deák megint közbelépett, és keresztülvitte 3 millió forint megajánlását előlegként a három költségvetési tételre összesen azzal a feltétellel, hogy az udvar elszámol vele. A pénzügyminisztérium kapott megbírást a végleges megoldás kidolgozására.

Az országgyűlés ezután kezdte a hagyományosan önálló magyar megyerendszer és az új, az országgyűlésnek felelős miniszteri kormányzás összevetését. „Megyei bíróság, felelős minisztérium: két összeférhetetlen eszmé, állapította meg Deák, és ott vagyunk, hogy vagy a municipiumot vagy a felelősséget kell megmentenünk.” Deák azonban, ahogyan Kossuth is, veszélyesnek tartotta a hirtelen, radikális változásokat. A megyék autonómiája évszázadokon át a legbiztosabb védelem volt a Habsburgok abszolutista kísérleteivel szemben, és esetleg most is szükséges lehetett arra az esetre, ha az urolkodóház még a felelős miniszteri kormányzat megszilárdulása előtt korábbi despotikus módszereivel próbálkozik. Deák és Kossuth egyetértett tehát abban, hogy a megyei önkormányzat rendszerét csak a feltétlenül szükséges mértékben kell átalakítani.

A Deák tevékeny közreműködésével született Áprilisi törvények lényege az volt, hogy Magyarország számára uralkodói beleszólástól mentes, felelős miniszteri rendszeren alapuló kormányzatot teremtett, liberális kormányt, az ellenőrzés és a hatalmi egyensúly beépített rendszerével. A törvény értelmében a királynak uralkodnia, de nem kormányoznia kellett, és rendeletei csak miniszteri ellenjegyzéssel voltak érvényesek. Az országgyűlés, röviden szólva, feudális kötelékektől mentes polgári társadalom törvényes alapjait vetette meg, ahol mindenki szabad és egyenlő a törvény előtt. Az Áprilisi törvények nem vonták kétségbe a *pragmatica sanctiót* és érintetlenül hagytak olyan uralkodói jogokat, mint a püspökök és érsekek beiktatása, a hadsereg tisztjeinek kinevezése, sőt még a hadsereg külföldi bevetését is, jóllehet ezekben az esetekben is fennállt a miniszteri ellenjegyzés szükségessége, úgyhogy a jogok távolról sem voltak korlátlanok.

Ily módon az utolsó feudális országgyűlés megteremtette azokat a

kereteket, amelyek lehetővé tették a békés haladást abban az esetben, ha mind az uralkodóház, mind a nemzet megtartja az április 11-én szentesített törvényeket. Megállapodás született abban, hogy az országgyűlés munkájának folytatására és befejezésére Magyarország első népképviselői országgyűlése a lehető legrövidebb időn belül összeül. Júniusban tartották a választásokat, és 1848. július 5-én, Pesten ült össze az országgyűlés. Ez az új törvényhozó testület eredetében különbözött a korábbi országgyűléstől. Abban a megyéké volt a kizárólagos törvényhozói hatalom, mert körülbelül ötven szavazatuk állt szemben a városok képviselőinek összesen egy szavazatával. Az országgyűlésben minden képviselő egy szavazattal bírt függetlenül attól, hogy választóközrete faluba vagy városba esett-e. Deák és a liberálisok érdeme, hogy megakadályozták a felsőházat az amúgy is magas képviselői vagyoni cenzus felemelésében, és keresztülvitték a képviselők díjazását. Az utóbbiról folyó vitában Deák ezt fejtette ki: „Mondják (a főrendek), hogy szegény ne választassa meg magát. De ezzel a követség kizárólag a pénzaristokratia kezébe játszatik, mert azon javaslat, hogy a követ napidíjat ne kapjon, iszonyú magas értékbeli qualificatio...” Az urak módosító javaslatát leszavazták, és a parlament tagjai megkapták fizetésüket. Ennek eredményeként júniusban sok mérsékelt vagyonú embert választottak meg. A választójogi vagyoni cenzus a klasszikusan szabadelvű hagyományoknak megfelelően eléggé magas volt. Az új választási törvény megadta a választójogot mindazoknak, akik korábban is rendelkeztek vele (a nemességnek, a bocskoros nemeseket is beleértve, akik egyébként az új vagyoni szabályozás értelmében jórészt elvesztették volna szavazati jogukat), a 300 forintnyi vagy értékesebb ingatlannal bíró városiaknak, a legalább egy alkalmazottal dolgozó, önálló mesterembereknek, a legalább negyed telkes földműveseknek (ekkorra föld tartott el egy parasztcsaládot némi piaci felesleg mellett), minden egyetemet végzettnek, a lelkészeknek, a papoknak, a tanítóknak, végül a legalább 100 forintnyi évi jövedelmű járadékosoknak. A választójogot megtagadták mindenkitől, aki „mester” fennhatósága alatt állt (alkalmazottak).

Az új alsóház többségét még mindig a liberális dzsentri alkotta, de kizárólagos politikai hatalmuk már megszűnt. A képviselők 72%-a volt birtokos nemes, 25%-a városi polgár, 2% alsópapság és 1% földműves. Inkább a foglalkozás, mint a társadalmi helyzet szerint 30% volt állami hivatalnok, 12% ügyvéd és 1% orvos. A képviselők

között volt egy iparos (Tanai Mátyás), egy mészáros (Zsitvai József) és két földműves (Antal Mihály és Szivák Miklós). A 426 képviselő közül 30–40 lehetett radikális. Kisebbséget alkottak ugyan, de igen harciasak voltak és erős parlamenten kívüli támogatással dolgoztak. Madarász László, a baloldali radikálisok egyik legkimagaslóbb alakja, Fejér megyei képviselő a radikálisok támogatására megalapította az *Egyenlőségi Társulatot*, amely hamarosan ezernél is több tagot számlált. A radikálisokat egy „hivatalos” csoport, a pesti Közbátorságra Ügyelő Választmány is támogatta. Mindkét csoportosulás alulról jövő nyomást közvetített, és lényeges segítséget nyújtott a radikálisoknak.

A liberális szimpátiájú birtokos dzsentri szószólói Deák Ferenc, Klauzál Gábor és Bezerédi István voltak. Kétségtelenül a nemzeti függetlenség harcosai, akiket az 1832–36-os országgyűlés idején az udvar ágensei a „szélső bal” képviselőinek tekintettek. Most ők lettek az események urai: Kossuthnak rájuk kellett támaszkodnia. Híveik közül sokan életüket adták a forradalomért. Erdély és a királyságbeli városok képviselőinek nagy része Deák körül csoportosult, s ugyanúgy a két földműves képviselő, akik Deákot tekintették vezérüknek és gyakran tanácskoztak vele.

A felsőház összetétele nem változott meg. Minden felnőtt főrangú férfi, a püspökök, az érsekek, a nagyobb szerzetesrendek elöljárói és a főispánok megjelentek; összesen 800 személy. A felsőház mind mentalitásában, mind hatalma eredetét tekintve a feudális múlt maradványa volt, de szerepe a forradalom előrehaladtával csökkent. 1848 márciusának végén Dessewffy Emil megállapította, hogy a dolgok Pozsonyban vágtatnak és a főurak senkifiakká degradálódtak; semmi más dolguk nem maradt, mint az alsőház határozatainak a jóváhagyása – panaszkolt. A népképviselői országgyűlés után sem a főurak feudális attitűdje, sem a dinasztia iránti hűségük nem tűnt el. De nem valamennyien ellenezték a forradalmat. Ötvenkilencen közülük még a legradikálisabb szakaszban is a forradalomért harcoltak, tizenöten pedig a forradalmi kormányban tevékenykedtek.

Deák legnagyobb erőfeszítése az országgyűlésben arra irányult, hogy a feudális kötelezettségek és kiváltságok felszámolásával befejezzék a jobbágyszabadítást. Az Áprilisi törvények megszüntette az örökös jobbágyságot; felszabadította a jobbagyokat az urak adminisztratív, jogi és erkölcsi fennhatósága alól; gondoskodott minden pénzbeli, természetbeni és munkakötelezettségük állami kárpótlásá-

ról; az úrbéri földek birtokjogához juttatta őket. Más szavakkal: megkapták minden jobbágytelekként összeírt föld tulajdonát, azon földekét, amelyekhez „alapos” joguk volt, jöllehet ténylegesen az úr birtokai voltak. Ezek az „alapos” jogok magukba foglalták a jobbágyok elűzésének tilalmát abban az esetben, ha a földesúrnak járó szolgáltatásaikat teljesítették, ugyanezeknek a jogoknak az öröklését, eladásukat és átruházásukat más jobbágyokra. Mindazok, akik ilyen úrbéri földeket műveltek, most teljesjogú birtokosok lettek. Ugyanez nem állt a korábbi zsellérekre, a föld nélküli parasztokra, akiket személyes kötelék fűzött az úrhoz. Ők az urbáriális földek valamely töredékén dolgoztak vagy föld nélkül éltek és allodiális földet műveltek. Az Áprilisi törvények személyükben felszabadították a zselléreket, de nem juttattak nekik tulajdont – a magyarországi jobbágyfelszabadítás legszembetűnőbb hiányossága ez volt. Az urak megtartották több különösen kizsákmányoló és jövedelmező monopóliumukat is, a kocsmák, a malmok és a mézárszékek jogát. Végül tisztázatlan volt, hogy a parasztok élhetnek-e továbbra is olyan kedvezményekkel, mint a makkoltatás az urasági erdőben és a nádvágás az úri mocsarakban, vagy ezektől eltiltották-e őket. Ez a bizonytalan helyzet széles körű elégedetlenséget okozott, és nem volt ritka az, hogy a parasztok allodiális földeket foglaltak el. Ebbe a végtelenül veszélyes darázsfészekbe kellett Deáknak belenyúlania. Az igazságügy-minisztériumban megindította egy pontos és átfogó törvény megszerkesztését, mert pusztá elvek törvényre emelése, amit másutt ajánlott, ezen a téren nem lett volna kielégítő. Közeledtek a nyári és őszi dolgos hónapok; pontosan meg kellett határozni, mi kié és kinek a termése.

Az ügy megoldása azért volt égetően fontos, mert hatalmas jobbágytömegek szabadultak fel föld nélkül. Az 1848-as belügyminisztérium fő statisztikusának, Fényes Eleknek az adatai szerint 624 134 felszabadított parasztszalád lett földtulajdonos, míg 913 962 zsellércsalád szabadult fel föld nélkül. A jobbágyfelszabadítás előestéjén az 1 732 713 jobbágycsalád 33,6%-a termelt megművelt földjén piaci felesleget, 24% termelt önfenntartásához eleget, 1,9% művelt az önfenntartáshoz elégségesnél kevesebb urbáriális földet, 44,6%-uknak volt háza úrbéri föld nélkül, 6,3%-nak nem volt sem háza, sem földje és 11,2% volt mezei, illetve házi cseléd.¹¹ Vagyis a volt jobbágyok

¹¹ A parasztság gazdasági megoszlása (a családok számában) a jobbágyfelszabadítás előtt a következő volt.

kétharmada nem tudta eltartani magát az „alapos” joggal bírt földeken. A latifundiumok közben túléltek a jobbágyszabadítást; a legtöbb föld az arisztokrácia és a római katolikus egyház kezén összpontosult. Magyarország lakosságának 72%-a végeredményben a megművelhető terület 37%-án élt.

Ezeket a tulajdonviszonyokat radikálisan meg kellett változtatni; Deák minisztériumának törvénytervezetét ezzel a céllal dolgozták ki. Két ellentmondásos igény kielégítésére törekedett, a feudális maradványok felszámolására és a lehető legtöbb parasztnak juttatandó maximális előnyökre, illetve az urak régi törvényen és szokáson alapuló birtokjogának megőrzésére. A törvényjavaslat tömör, mindent átfogó, 77 paragrafusra tagolódó mű volt, Deák legbonyolultabb társadalmi természetű jogalkotása.

Ha a tervezet törvényre emelkedett volna, a parasztság többsége szegényen bár, de megélhetéséhez eleget birtokol. Ahogyan viszont történt, más sürgető ügyek miatt az országgyűlés csak 1848. szeptember 15-én kezdett a törvénytervezet vitájához. Az ellenforradalom sajnos leállította a vitát, és ebből a jelentős tervezetből, Deáknak mint

Egész telkes vagy nagyobbat művel	40 380
(20–100 hold)	
2/3 vagy egész telkes	6 458
(11–15 hold)	
Féltelkes	281 264
(10 hold)	
Negyedtelkes	254 872
(5 hold)	
Felesleget termelő családok	
teljes száma	582 974
Nyolcadtelkes (2,5 hold); nem	
termel felesleget	41 872
összes jobbágycsalád	624 134
Nyolcadteleknél kisebbet művel	32 120
(2,5 hold alatt)	
Nincs úrbéres telke, csak háza	773 528
Nincs sem telke, sem háza	108 314
összes zsellércsalád	913 962
Cselédek és béresek	193 905
Valamennyi földműves	1 732 713

reformernek legnagyobb szabású teljesítményéből soha nem lett törvény.

Az ellenforradalom katonai ereje az országgyűlés pesti ülésének utolsó napjai alatt egyre közeledett. 1848. december 30-ára a főerő Alfred Windischgrätz herceg parancsnoksága alatt elérte Komáromot, és a magyarok Görgey Artúr alatt folyamatosan hátráltak. Egy másik magyar csapatnak Mészáros Lázár honvédelmi miniszter vezérletével ki kellett ürítenie Miskolcot a Galíciából előnyomuló Schlick tábornok csapatai elől. Ebben a szorongató helyzetben a parlament tagjai arról tárgyaltak, mennyi kártérítést fizessen az állam elvesztett jövedelmeikért. Deák végül önzésükön felháborodva figyelmeztette a képviselőtársait arra: visszataszító azt látni, hogy a törvényhozók saját kezükre dolgoznak. Nyilvánvalóan többen részesülének előnyben a képviselők közül a törvény elfogadása esetén, mint amennyi azoknak a képviselőknek a száma, akiknek nem jelentene előnyt az új törvény. Deák a vita elnapolását javasolta. A ház egyetértett, és három nappal később a képviselők vonatra szálltak Debrecen, az új ideiglenes főváros felé. Deák Ferenc maga más irányba indult, hogy teljesítse az országgyűléstől kapott megbízatását, amely törvényhozóként a forradalom érdekében végrehajtott utolsó cselekedete volt. Mielőtt azonban követnének útját, vissza kell fordítani az eseményeket, hogy Magyarország első igazságügy-minisztereként folytatott politikáját és tetteit szemügyre vegyük. Alig zötykölődött be Deák kocsija Pozsonyba március 20-án, már be is vezették Batthyány Lajos gróf rezidenciájára. Batthyány március 17-én kapott miniszterelnöki kinevezést és felhatalmazást arra, hogy az országgyűlésnek felelős kormánya felállításához az általa szükségesnek tartott számban javasoljon személyeket az uralkodónak. Azaz Batthyány éppen Magyarország kormányának összeállításán szorgoskodott. Néhány órával később Deák mint kijelölt igazságügy-miniszter hagyta el Batthyány szállását. A kormányt a király április 7-én nevezte ki, és április 14-én költözött állandó székhelyére, Pestre, hogy Magyarország minden birodalmi szervtől független közigazgatását átvegye.

A *Pesti Hírlap* április 21-én arról számolt be, hogy Deák előző nap érkezett meg, s hogy a közvélemény bizalommal és megelégedéssel tekint rá. Azt is hangsúlyozta a lap, hogy a számtalan felreppenő kormánylista egyikéről sem hiányzik Deák neve.

Deák számára azonban Batthyány ajánlata gyötrelmes volt. Így vallott erről a sógorának: „Elgondolható, mennyire keserű volt

nékem azon elhatározás, hogy részt vegyek azon minisztériumban, mely a hazának ily viszonyai közt alakult, de kényszerített a becsület és kötelesség, mert Batthyány kijelentette, hogy nélkülöm minisztériumot nem alakít, s ha ő akkor miattam visszalép, aligha találkozott volna, ki helyette a minisztérium alakítását elvállalja, így engem vádoltak volna, hogy miattam s gyáva vonakodásom miatt vált lehetetlenné az első felelős magyar minisztérium alakítása. Ígertem tehát Batthyáynak kénytelenségből néhány hetet, s nevemet és közreműködésemet, míg egészségem engedi.”

Ugyanebben a levélben nagyon borúlátóan ítélte meg az ország helyzetét. Arra utalt, hogy Bécsben nem nyugszanak bele az új rendbe és – hacsak lehet – halogatnak. Az érzelmek veszedelmes kitöréseket okozhatnak, az oroszok, osztrákok is ránk törhetnek, és még anarchiától is rettegett Deák – sógorának írt levele szerint. Deák számára a forradalmi körülmények valóban a lehető legrosszabb munkafeltételeket jelentették, de szorgalmasan szolgálta a kormányt, és – míg tagja volt – kiállt a politikája mellett.

A minisztérium alapvetően az Áprilisi törvények hűséges végrehajtására törekedett. A legtöbb miniszter inkább konszolidálni, semmint kiterjeszteni kívánta a forradalom eredményeit, és azt remélték, hogy így a Habsburg-területeken és Európa más részein uralkodó forradalmi láztól függetlenül fenntarthatják Magyarországon a törvényt és a rendet. Odáig mentek, hogy még az uralkodóház eljövendő együttműködésére is számítottak.

Deák számára mindez törvénytisztelettel ötvözött *realpolitik* volt, és ide számítottak kétségtelenül az Áprilisi törvények is. Rájuk alapozta tetteit és terveit végig a forradalom alatt, majd egészen a Kiegyezésig – a következetesség figyelemreméltó rekordja. Politikájának nem kevésbé fontos alapja volt a *pragmatica sanctio* tisztelete, amelyet éppen olyan kötelező erejűnek tekintett, mint minden más törvényt. Deák arra törekedett, hogy az uralkodóházzal való összecsapásokat elkerülje, ezt a törekvést azonban alárendelte a törvénytiszteletnek. Amikor az udvar végül is elkezdte az érvényes magyar törvények szétzúzását, Deák az utóbbiakhoz maradt hűséges.

A Batthyány-kormány előtt álló problémák közül a legsúlyosabb az ország nemzetiségi ügye volt. A magyar szabadelvűek a kor legtöbb klasszikus liberálisához hasonlóan azt hitték, hogy az állam és a társadalom minden baja gyógyítható az egyén jogainak és méltóságának biztosításával. Ez volt Kossuth legőszintébb meggyőződése.

Somssich Pálnak, a március 15-én Pozsonyból Bécsbe induló országgyűlési küldöttség egyik tagjának felháborodását fejezte ki azért, mert sok nem magyar nem értette meg a lényegét, azt, hogy az egyén szabadsága minden más szempontnál fontosabb. Deáknak ugyanez volt a véleménye, és – egy kissé kevésbé bombasztikusan – mondhatott volna valami hasonlót. Kezdetben a királyság nemzeti kisebbségei kevés kivétellel üdvözölték Magyarország márciusi sikereit, és támogatták őket. Ha az ország politikusai továbbra is őrzik valamennyi kisebbség speciális nemzeti jogait, csatasorba állíthatták volna őket szabadságaik közös védelmére. Ehelyett az elért eredmények megszilárdítására törekedtek, és – Deákot is beleértve – kevesen igyekeztek az egyén politikai, társadalmi és gazdasági jogait kiterjeszteni. Abban a hitben tették, hogy ez nemzeti vagy felekezeti különbség nélkül előnyös lesz az ország minden polgárának, és kielégíti őket. A nemzeti kisebbségek azonban saját követeléseiket hangoztatták, és a feszültség nőtt, az ellentét – számtalan tárgyalás és terv ellenére – élesedett. Talán a legtragikusabb és szükségtelenebb a magyarok és a horvátok összecsapása volt; komolyan fenyegette az Áprilisi törvényeket. Deák nagyon határozottan igyekezett elhárítani.

Az uralkodó március 23-án Kolowrat tanácsára Josip Jelačićot nevezte ki horvátországi bánnak anélkül, hogy erről a magyarokkal konzultált volna. A magyar kormány azonban megegyezést keresett a horvátokkal, ezért június elején Batthyány Innsbruckba ment, hogy találkozzék Jelačićyal, a bán viszont távol maradt. Batthyány ezután elintézte a királynál, hogy leiratban mozdítsa el hivatalából Jelačićot. A leiratot a *Wiener Zeitung* című lapban közölte a magyar kormány, de a magyarok még mindig remélték, hogy kiegyezést érhetnek el. János főherceget kérték fel közvetítésre és egy július végén tartandó bécsi találkozás szervezésére Batthyány és Jelačić között. Közben kiderült az udvar kétszínűsége, mert Jelačić – a leirat ellenére – tovább is működött bánként és megkapott minden anyagi és katonai támogatást egy jövődő, Magyarország elleni akcióhoz. Amikor Batthyány júliusban találkozott végre vele, a bán a horvát sérelmek megtárgyalását visszautasította. Ehelyett azt hangoztatta, hogy Horvátország minden gondja megoldódna, ha a magyar kormány azonnal feladná az önálló magyar hadsereg szervezésének előkészületeit, eltekintene az Áprilisi törvényeknek önálló magyar pénzrendszert megalapozó rendelkezésétől és részt vállalna Ausztria állami tartozásaiból. Vagyis az udvar követeléseit ismételte, amiknek semmi közük

nem volt a magyar–horvát viszonyhoz. A magyarok még mindig nem adták fel; Deák és Szemere egy tervezetet fogalmazott a horvát ügy békés rendezéséről. Ezt a magyar minisztertanács teljes ülése 1848. augusztus 27-én fogadta el. A határozat a lehető legszélesebb körű önkormányzatot ajánlotta fel Horvátországnak. „Ha ez sem elégítené ki a horvátokat, Magyarország hajlandó Horvátország függetlenségét elismerni, s a pusztta szövetségi viszony elfogadására is rááll, csak Fiumét és a magyar tengerpart birtokát, illetve az oda való szabad közlekedést tartja fenn”, zárult a Deák és Szemere által fogalmazott szöveg.

Ahogy a minisztertanács hozzájárulását megkapta, Deák és Batthyány a tervezetet uralkodói megerősítésre Bécsbe vitte. Szándékuk eredménytelen maradt, mert az udvar a béke lehetőségével nem foglalkozott, hanem a horvátok és a magyarok közötti háborúra készült. A magyarok tettek még egy utolsó kísérletet a horvátok megbékítésére. Kiáltványt adtak ki arról, hogy Magyarország nem kívánja a horvátok nemzetiségét és szabadságát csorbítani, ehelyett békét és barátságot ajánl nekik. Ezt a határvidékeken mindenütt közzétették, és kormánybiztosokat neveztek ki a horvátokkal való tárgyalásra, de Jelačić serege közben átlépte a magyar határt.

A magyarok és a nemzeti kisebbségek nacionalizmusa sajnos önző volt. Egyikük látóköre sem volt elég széles ahhoz, hogy felismerjék egymásra utaltságukat az ellenforradalmi bécsi rendszerrel szemben. A magyarok túlhangsúlyozták az egyén szabadságának és egyenlőségének eszméjét, és túl sokat vártak, amikor arra számítottak, hogy a nem-magyarok csatlakoznak e jogok védelméhez. A nemzeti kisebbségek túl sokat vártak, amikor egyéni és nemzeti jogaik védelmét illetően inkább az udvarban bíztak, mint a forradalmi magyar kormányzatban. 1848 nyarán a nemzeti kisebbségek elszakadási törekvései egyre erősödtek; komolyan veszélyeztették a magyar liberálisok harcat a Habsburg-ellenforradalommal. Annak a nyárnak a végére pedig a nem-magyar nacionalisták az udvar szövetségeseivé váltak.

Deák mint miniszter gyors ütemben szervezte az igazságügy-minisztériumot, és tehetséges embereket nyert meg hozzá. Elsőként a sajtóvétségekről szóló rendeletet készítették elő. A munka gyorsan ment, mert Deáknak a büntető törvénykönyv reformjára kiküldött 1843-as országgyűlési választmányhoz benyújtott különvéleményei pontosan ilyen rendelet előremunkálatait tartalmazták. Április 29-én a tervezet már a minisztertanács előtt volt, és rövidesen kihirdették.

Deák energikus kormánytisztviselő volt, aki ujját a nemzet ütőerén tartja. Ajtaja mindenki előtt nyitva állt. Különösen sok földműves kereste fel sérelmeivel. Május 25-én a meglévő börtönök viszonyainak megjavítására, új, egészségesebb fegyintézetek építésére és a gyanúsítottak, illetve az elítéltek elkülönítésére utasító szabályozást adott ki. Egyszerűsített a Királyi Tábla eljárási rendjén. Vagyis a minisztériuma illetékességi körén belül mindenütt reformokat vezetett be.

Deák mindent megtett, hogy elképzeléseit a minisztertanáccsal elfogadtassa, de – ha leszavazták – hűségesen tartotta magát a minisztérium határozataihoz. Az egyik sokat tárgyalt ügy az osztrák államadósság volt. Az udvar azt követelte, hogy Magyarország 200 millió forint adósságot és 10 millió forint évi kamatot vállaljon át. A követelés királyi leirat formájában 1848. április 7-én érkezett, amikor az új magyar minisztérium a kinevezését megkapta. Mivel Magyarország évi jövedelme 28 millió forint volt, a követelés túlzottnak látszott. Jobb pénzügyi politikával és szervezéssel lehetett volna valamit tenni. Ésszerű lett volna az uralkodóház és Magyarország közötti viszony egyik különösen érzékeny pontját felszámolni. Deák 1867-ben tényleg háromszor ennyi osztrák államadósság átvállalásához járult hozzá. Az udvar követelését 1848-ban tehát el lehetett volna viselni, de – alulról jövő nyomás miatt – Deák Kossuth mellé állt, és az elfogadás ellen szavazott.

Az olasz kérdés azonban még érzékenyebb volt, mint az osztrák államadósságé. Egy uralkodói leirat emlékeztette az országgyűlést, hogy a szárd király és más hatalmak megtámadták a Habsburgok országait, és a háború még nincs lezárva. A magyar kormány július 15-én kezdte az ügy tárgyalását, és tudomásul vette, hogy a miniszterelnök kötelezettséget vállalt a háborúban való segítségre, az Áprilisi törvények pedig, különösen az 1848. 3. törvénycikk vállalta az uralkodó védelmét idegen támadással szemben. Az a vélemény alakult ki, hogy a dinasztától kérni kell a nemzeti kisebbségek, mindenekelőtt a horvátok kormányellenes felkelésének leállítását, hogy – miután a rend helyreállt – Magyarország csapatokat tudjon küldeni a király segítségére. A szélsőbal azonban az itáliai háborúban az elnyomó osztrák ellenforradalmi kísérletek elleni szabadságharcot látott. Ilyen körülmények között a magyarok szerintük csak az olaszokkal szövetkezhetnek. Nyáry Pál, egy baloldali képviselő július 22-én kijelentette az alsóházban, hogy a kormány itáliai politikája „reakciós”. Válaszul Deák ezeket mondta: „Azért, hogy hallgatással ne tűnjük a vádat,

mintha politikánk reactionárius politika volna, szükségesnek tartom a feleletet. A reactió alatt a kivívott szabadságnak elnyomását és az absolutismus visszahozását érti az egész világ lexicona. Ebben a pillanatban ezt a vádat sem a minisztérium nem érdemli meg, sem a dolgok körülményei nem mutatnak arra... ha Olaszországot szabadnak és Ausztriától elszakadottnak elismerjük, mert ez volna természetes következése, ha onnét visszaparancsolnók a katonaságot, nem az olaszokkal szövetkezőnk-e az ausztriai császár ellen? Márpedig akár-hogy vélik értelmezni a *pragmatica sanctiót*, úgy csak senki nem fogja értelmezni, hogy Magyarországnak a *pragmatica sanctio* szerint az ausztriai császár ellen józanul szövetkezni lehessen.”

A magyarok tulajdonképpen két lehetőség között választhattak. Szövetkezhettek – a baloldali radikálisok szándékai szerint – az olaszokkal, így vállalva győzelmet vagy vereséget az európai forradalmárok oldalán, vagy tarthatták magukat – Deák tanácsa szerint – a *pragmatica sanctió*hoz és az Áprilisi törvényekhez, amivel, mint az itáliai szabadságra támadó Habsburg-ellenforradalom támogatói, az európai forradalom árulójának szerepébe kerülnek. A parlament közéleti választott. Ez azonban az uralkodóház számára elfogadhatatlannak bizonyult, a magyarokra tekintő forradalmárok pedig árulást láttak benne. 36 ellenszavazat mellett 233 szavazattal úgy döntött az országgyűlés, hogy majd amikor Magyarországon a béke és az ország fizikai és lelki integritása helyreáll, akkor majd támogatják az uralkodót abban, hogy békés megoldást találjon a trón tekintélyének, illetve az olaszok szabadságának és ésszerű követelményeinek kielégítésére. Ez a határozat egyszerűen ürügyet adott a bécsi ellenforradalomnak arra, hogy a magyarokat hűtlenséggel vádolja és tovább erősítse a végső leszámolás előkészületeit. Közben Radetzky tábornagy július 24-én Custozánál győzelmet aratott, végleg lezárta az itáliai ügyet. Nemcsak hogy feleslegessé vált a magyar segítség, de Magyarország ellen bevethető csapatok szabadultak fel, és a Habsburg-udvar megindította a fegyveres ellenforradalmat.

1848. augusztus 31-én a nádor uralkodói leiratot adott át a kormánynak. Ez a császári kormányzat visszaállítását követelte a független magyar kormánnyal szemben. Az ellenforradalom nyíltan színre lépett. A leirat egy tárgyaló kormánybizottság azonnali Bécsbe küldésére utasított. Ez az utóbbi követelés kétszínű volt, mert Batthyány és Deák már napok óta igyekezett Bécsben kihallgatásra bejutni a királyhoz. Széchenyi István-végül is felismerte a dinasztia ellenséges-

ségét, és – mivel tudatosult benne, hogy az uralkodóházba egy teljes nemzedéken át vetett rendíthetetlen hite öncsalás volt – idegösszeomlást kapott.

A magyar forradalom legsúlyosabb válságába jutott. Ez azonban nem erőlténítette, hanem határozottabbá tette a magyarokat. A magyarországi szabadelvű nemesek többsége, nem úgy, mint a francia polgárság, amely a júliusi napok proletárfelkelésének hatására az ellenforradalmár szerepét vette fel, az ellenforradalmi fenyegetésre még inkább balra mozdulással válaszolt. Kossuth vezetése alatt koalícióra léptek a baloldallal, és nagy részük volt abban, hogy országosan megszervezzék a forradalom első gyümölcseinek fegyveres védelmét.

Ezt a baloldali irányú elmozdulást világosan tükrözte a szeptember 4-ei országgyűlési határozat. Kossuth javaslatára az alsóház száz tagját és a felsőház néhány képviselőjét Bécsbe küldték, hogy tisztázzák, hajlandó-e az uralkodóház alkotmányosan uralkodni. Szeptember 5-én indultak Bécsbe, éppen egy nappal azután, hogy a király – megint csak a magyar kormánnyal való egyeztetés nélkül – vissza helyezte hivatalosan Jelačićot a horvátországi bán méltóságába. A magyar küldöttség, amelynek Deák tagja volt, Kossuth viszont nem, szeptember 9-én semmitmondó választ kapott a királytól. Ebből világosan kiderült, hogy az udvar inkább az ellenforradalmat, semmint az alkotmányosságot választotta. Szeptember 10-én Batthyány lemondott, mert az alkotmányos kormányzás lehetetlenné vált, a kormány többsége pedig nem kívánt a fegyveres ellenállás útjára lépni. Másnap a nádor megint Batthyányt kérte fel kormányalakításra. Ugyanaznap, szeptember 11-én, Jelačić átlépte a Drávát, és megkezdte a Magyarország elleni hadjáratot.

Deák most nem fogadta el Batthyány meghívását a kormányba. Miközben Habsburg-csapatok árasztották el az országot, Deák elhagyta az igazságügy-miniszteri hivatalt. Szeptember 22-én írt levelében magyarázta el Oszterhuber-Tarányinak, hogy miért nem vesz részt az új kormányban: „Azt írod, lépjek vissza ismét a minisztériumba... s Jellasics az udvar akaratjából háborút folytat ellenünk. Most már miként lehessen én azon hatalomnak minisztere, mely hazám ellen háborút folytat s mely a békesség feltétele gyanánt nemzeti önállásunk s alkotmányos szabadságunk leglényegesebb részének feláldozását követeli?”

Szeptember és október lázas eseményei elsöpörték Batthyány kormányát és a hatalom az Országos Honvédelmi Bizottmány kezébe

került. Deák ebben a testületben nem volt benne, de parlamenti helyét megtartotta. December 2-án V. Ferdinánd leköszönt, fivére, Ferenc Károly pedig, a *pragmatica sanctio* szerinti utód, lemondott jogairól. I. Ferenc Józsefet, Ferenc Károly fiát kiáltották ki tökéletesen alkotmányellenes eljárással Ausztria császáranak és Magyarország királyának, Ferenc József ugyanis nem volt hajlandó a magyar alkotmányra szóló hűségesküt letenni. A magyar országgyűlés az uralkodók cseréjét semmisnek, Ferenc Józsefet pedig bitorlónak nyilvánította. Deák a határozat mellett szavazott.

Október közepére az ellenforradalmi erők visszafoglalták Erdélyt. December elején Galíciából jött csapatok betörték Észak-Magyarországra. A főerő Windischgrätz parancsnoksága alatt december 13-án lépte át a magyar határt. Pest-Buda felé tartottak, hogy megtörjék Magyarország erejét és kormányát. Megindult az ellenforradalom második csapása. A magyar főereg nem bocsátkozott ütközetbe; nagyobb összeütközés nélkül vonult vissza a Dunántúlról. December utolsó napjaira az ikerfőváros az ellenség közvetlen támadása előtt állt. Az országgyűlés elhatározta, hogy Debrecenbe teszi át székhelyét, és kijelentette: „A haza jelen eldöntő perceiben a békés kiegyenlítés a nemzet becsülete, törvényes szabadsága és jólétének alapjai és biztosításában megkísértessék.” Majláth György gróf országbíró, Majláth Antal grófot, a Magyar Udvari Kancellária volt elnökét, Lonovics József egri érseket, gróf Batthyány Lajost és Deák Ferencet pedig megbízták, hogy „az ellenséges császári hadsereg fővezére, Windischgrätz herceghez fegyvernyugvás s onnan Ferenc József ausztriai császárhoz a Magyarország ellen folytatott jogtalan háborúnak az ország jogai, integritása, nemzetisége és nemzeti becsületének sérelme nélkül leendő békés kiegyenlítése végett” járjanak el.

Deák 1849. január 1-jén fogalmazta meg a Windischgrätz herceggel Bicskén tartott tárgyalásról szóló jelentést, amit január 13-án olvastak fel az országgyűlés előtt. Ezt közölte: „Herceg Windischgrätz a küldöttség egyik tagját, gr. Batthyány Lajost éppen nem, a többi négy tagot pedig ... elfogadta ugyan, de nem mint az országgyűlés küldötteit, mivel azt a trónról lemondott V. Ferdinánd által elosztottnak állította. A küldöttségnek a békés kiegyenlítésre célzó szavaikra pedig azt válaszolta, hogy azok után, mik az országban történetek, sem fegyvernyugvásról, sem bármi egyéb intézkedésről szó sem lehet, hanem egyedül csak feltétlen alávetésről (unbedingte Unterwerfung).”

Amikor Deák nem kapott választ a parlamenti jelentésre, 1849. január 14-én újból elküldte azt, hátha az első nem érkezett meg. Ez lett az utolsó küldeménye a testülethez a fővárosból, amit az osztrák hadsereg elfoglalt. Nem ment Debrecenbe, mert Windischgrätz csak azzal a feltétellel engedte volna, ha ráveszi Kossuthot a feltétel nélküli megadásra, és erre Deák nem volt hajlandó. Később megjegyezte: bölcsen tartózkodott attól, hogy barátait rábeszélje, akasszák fel magukat.

DEÁK PASSZÍV ELLENÁLLÁSA AZ ELLENFORRADALOMMAL SZEMBEN

Deák még Pesten volt, amikor Ferenc József 1849. március 4-én Olmützben kihirdette az új birodalmi alkotmányt, amely eltörölte Magyarország alkotmányát.¹² A magyar országgyűlés április 14-ei Függelenségi Nyilatkozata az olmützi eseményre volt válasz, április 14-e ily módon az a dátum, amelytől osztrák alkotmányjogászok szerint a jogeljárás elmélet alkalmazható lett Magyarországra. Az elmélet értelmében az ország – felkelés miatt – elvesztette alkotmányos állását és jogait. Deák célja ettől kezdve Magyarország alkotmányosságának visszaállítása lett.

1849. elején Deák Zalába ment, ahol idejét hol Kehidán, hol sógoránál Pusztaszentlászlón töltötte. Több kísérletet is tett arra, hogy Debrecenbe menjen az országgyűlésre, de az osztrák csapatok minden alkalommal visszafordították. Talán nem is erőlködött túlságosan. Miután a magyar hadsereg visszafoglalta a fővárost, Deák visszatért Pestre. Ott 1849. június 4-én véletlenül találkozott Kossuth-tal, de úgy tűnik, nem beszéltek politikáról. Tulajdonképpen kevés mondanivalójuk is volt egymásnak. Kossuth átmeneti katonai sikereinek fényében fürdött, Deák meggyőződése viszont az volt, hogy a magyarok a Függelenségi Nyilatkozattal túlságosan messzire mentek.

1849. december 4-én Deákot az ellenforradalmi katonai törvényszék elé idézték. Letartóztatták és kivallatták, de öt hónappal később, több tárgyalás után felmentették annak alapján, hogy nem szavazott az uralkodóház trónfosztása mellett. 1852-ben, amikor az önkényura-

¹² Az Olmützi alkotmány biztosított bizonyos jogokat a Habsburg-területek lakóinak és nemzetiségeinek. Magyarországot viszont a császár által kibocsátott alkotmány megfosztotta alkotmányos jogaitól és önkormányzatától.

lom szorítása erősödött, mégis elégette egész levelezését, hogy ne hozzon veszélyt másokra, ha újból eljárást indítanának ellene. Még folyt az eljárás 1850-ben, amikor Anton von Schmerling igazságügy-miniszter egy csoport igazságügyi szakértőt Bécsbe gyűjtött, hogy megtárgyalják, hogyan lehetne a magyarországi polgári és büntető peres eljárást az ausztriai rendszerhez közelíteni. Deák is kapott meghívást, de azt 1850. április 25-én visszautasította. „A közelmúlt szomorú eseményei után és a ma is fennálló körülmények között, írta Schmerlingnek, lehetetlen közügyekben tevékenyen részt vennem.” Ez a levél volt Deák első jelentős tanúságtétele a passzív ellenállásról. Egészen 1860. december végéig folytatta, amikor is életében először találkozott Ferenc Józseffel, aztán pedig január 23-ától 1861. március 3-áig részt vett az országbírói értekezleten. Óvta azonban azokat, akik elhamarkodott megegyezésbe rohantak volna. Szerinte nem a gyorsaság, hanem a végcél a fontos. Egy nemzet az anyagiakat, sőt fiait is feláldozhatja a célért, de a jogait nem adhatja fel.

Deák figyelmét négy tényező keltette fel ebben az ellenállási időszakban: az alkotmányosan megalapozott magatartás; annak társadalmi és gazdasági okai, hogy 1854 novemberében végleg Pestre költözött; az ország koszorús költőjének, Vörösmarty Mihálynak özvegye és gyermekei támogatására szervezett mozgalom; a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként és igazgatótanácsi tagjaként folytatott tevékenység. Pestre költözéséig Deák az országos ügyekben tökéletesen passzív maradt. Aztán, bár még mindig szemben állt az új renddel, fokozatosan bekapcsolódott a közéletbe.

Deák egyik kortársa, Halász Imre írta erről az időszakról: „A kehidai fák árnyéka megőrizte a jövő számára ezt a rendkívül értékes erőt, aki, mint talán senki más, tudott tűrni, várni, tanításával és példájával másokat is rá tudott venni a türelemre és a várásra.” Ennek a kitartásnak a középpontjában az a tény állt, hogy Deák továbbra is érvényesnek tekintette az Áprilisi törvényeket. Sok kortárs tanúskodik arról, mennyire szilárd maradt még akkor is, amikor senki más nem mert reménykedni. Szabó Sámuel, Deák családi ügyvédje jegyezte fel, hogy a nagy politikus bizalmasai előtt mindig azt hangsúlyozta: bármilyen, az uralkodóházzal kötendő megegyezés kiindulása csak 1848 lehet. Egy másik gyakori vendég, Kerkápolyi Károly, a joghallgatóként szerzett barát arról számol be, hogy Deák bizonyos volt a fennálló rend átmeneti voltában; tudta, előbb-utóbb elmúlik, és a normálishoz való visszatérés az Áprilisi törvények alapján megy

végbe. Idézte barátjának azt a kijelentését is, hogy ha majd az Áprilisi törvények érvényességét visszaállítják, át lehet őket alakítani – a megváltozott körülmények szerint – a törvényhozó hatalmak, vagyis a becikkelyezésre, a módosításra és a visszavonásra egyedül illetékesek, a király és a parlament hozzájárulásával. Kerkápolyi hangsúlyozza, hogy Deák nagyon egyedül áll ebben a rendíthetetlenségében, és a legtöbben, vagy opportunizmusból vagy a normálishoz való gyors visszatérés igyekezetéből, megelégedtek volna azzal, ha Magyarország forradalom előtti alkotmányos státusa úgy áll vissza, ahogyan 1847-ben volt. Deák majdnem egyedül vélekedett úgy, hogy a múlttal összekötő kapocs semmi más nem lehet, mint az alkotmányos közelmúlt, s ez 1848.

Deák határozottsága arra az időre, az 1848 szeptemberében volt válságra ment vissza, amikor az ellenforradalom színre lépett. Akkor azt írta a sógorának, nem lehet olyan hatalom minisztere, amely a béke fejében a nemzeti függetlenséget és az ország alkotmányos szabadságait kéri. Sem a forradalom idején, sem később nem tudta volna elképzelni, hogy addig, míg a dinasztia Magyarország nemzeti függetlenségét és alkotmányos szabadságait sérti, együttműködjék vele. Tagadta az udvarnak azt a beállítást, hogy Magyarország majd egyszer a kegyes uralkodó engedményeként fogja visszakapni alkotmányos jogait. „Aminek megtagadása jogtalanság, annak teljesítése nem engedmény, hanem kötelesség”, állította. A kötelességet pedig az uralkodónak kell teljesítenie; ezen az alapon fogják majd az 1867-es Kiegyezés feltételeit tárgyalni.

A Deák politikáját megkoronázó siker azonban csak 1867-ben következett be, majdnem két évtizeddel a forradalom elfojtása után. De hát nem volt előtte az 1850-es években a passzív rezisztencián kívül más út? Néha még maga Deák is kételkedett abban, hogy ezen haladva elér valamit. Gyakran volt levert vagy pesszimista; tudta, mennyivel erősebb az uralkodóház Magyarországnál. Ez a tudat nem lelkesítette. A hit és nem a *realpolitik* adott neki a kitartáshoz erkölcsi erőt. Hitét az a felfogás táplálta, hogy az illetékes törvényhozó testületek által kiadott törvények szentek és sérthetetlenek. Minthogy az ellenforradalom törvénysértésre épült, végső veresége hit kérdése volt, és Deák meg volt győződve arról, hogy a rezsim saját hibái miatt fog elbukni. Somssich Pál jegyezte fel a naplójában, hogy Deák nem annyira a magyar erőben, mint inkább az osztrákok gyengeségében reménykedett, különösen államférfiaik megalomániájában. Tévedé-

sek és megalománia táplálhatták a távoli jövőbe vetett hitet, de *realpolitik* nem épülhetett rájuk. Magyarország tulajdonképpen egészen addig nem támasztott megoldásra váró problémát, míg a Habsburgok 1849-es győzelmének négy oka tűnni nem kezdett. A négy ok a következő volt: az orosz támogatás, Anglia érdekeltsége a Habsburg-birodalomnak mint az európai erőegyensúly tényezőjének fenntartásában, a Habsburg-hatalom Németországban, végül az a tény, hogy Itáliának az idegen befolyás alóli felszabadításához nem volt sem külső, sem belső ereje. Az 1850-es évek elején senki nem gondolta volna, hogy ezek közül a támasztékok közül bármelyik is meggyengül vagy éppen összedől két évtizeden belül. Így aztán Deák a bizonytalanra épített. Bármennyire furcsának tűnik is, de politizálási „művésze” a szabályosan hozott törvények érvényességét valló racionális meggyőződéssel társult politikai ösztönre épült, és ez az irracionálisnak a racionálissal való kombinációja bevált.

Deák sziszifuszi küzdelmet folytatott. Végso sikert nem azért ért el, mert igaza volt, hanem azért, mert az udvar tévedett. Sok konzervatív, de néhány mérsékelt liberális magyar politikus is számos alkalmat adott arra, hogy a Habsburg-udvar a magyarokat lekötelezze. A konzervatív Dessewffy Emil már 1850 áprilisában összefogott Eötvössel, a tekintélyes szabadelvű politikussal egy Ferenc Józsefnek szóló emlékirat megfogalmazására. Az 1847-es állapotok visszaállítását sürgették. Azt, hogy javaslatuk a dinasztia szempontjából mennyire előnyös volt, jól mutatja az a nagy nyilvánosság, amit az emlékirat a bécsi sajtóban kapott. Ugyancsak 1850-ben és azonos gondolatmenettel adta ki *Das legitime Recht Ungarns und seines Königs* (Magyarországnak és királyának törvényes joga) című röpiratát a konzervatív Somssich Bécsben. Somssich még az Áprilisi törvényeket is megtámadta olyan alapon, hogy a képviselők a megyegyűlésektől kapott utasításukat túllépve alkották, tehát azok érvénytelenek. Ez a felfogás bizonyosan tetszett a rendszernek, de nem hatódott meg tőle. Deák majdnem egyedül lépett fel mind az emlékirat, mind a röpirat ellen. Azt hangsúlyozta, hogy az Áprilisi törvények alkotmányosan minden szempontból érvényesek, mert a teljes magyar nemzet, a törvényesség legfőbb forrása erősítette meg őket. Amikor amiatt sürgették, hogy saját céljainál korlátozottabb politikai akciókhoz hazafias alapon csatlakozzék, így válaszolt: „A haza az életem, vagyonom felett rendelkezhetik, csak meggyőződésem felett nem.”

1857-ben, két évvel Ausztriának a szárd királyság és Franciaország

elleni háborúja kitörését megelőzően úgy tűnt, mintha Deák együttműködési politikája kudarcra lenne ítélve. Az udvar békülékeny gesztusokat tett, és pozitív válaszokat kapott olyan magyar politikusoktól, akik készek lettek volna 1847 alapján kiegyezni. A legjelentősebb választ megint Desseffy Emil gróf fogalmazta meg. Új, 1857. május 9-én közzétett emlékirata egybeesett Ferenc József és Erzsébet császárné magyarországi látogatásával. 129 személy írta alá; három tucat kisnemesen és két pesti kereskedőn kívül valamennyien arisztokraták vagy főpapok voltak, és az egységes birodalom fenntartása, azon belül Magyarország 1848 előtti alkotmányos státusának visszaállítása mellett szálltak síkra.

Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs (Ausztria hatalmának és egységének biztosítékai) címmel Eötvös hasonló értelmű röpiratot adott ki 1859-ben Lipcsében. Ez elismerte a birodalmi egység fenntartásának szükségességét, és nem 1847-hez kívánt visszatérni, hanem az 1849-es Stadion alkotmány ratifikálását javasolta. Eötvös szerint, ha az alkotmány nem tökéletes is, biztosítja az alkotmányos szabadság minden alapelvét és a birodalom hatalmának és egységének előfeltételeit. Elismerte, hogy az alkotmány hiányosságai között szerepelt a koronatarományok autonómiájának hiánya, a nemzetiségek jogai és a helyi önkormányzatok rendezetlensége. Mindez annak ellenére, hogy 1848-ban bebizonyosodott, ezek Ausztria lakosságának nagyon is szívügyei voltak. Nem ismerte azonban el azt, hogy a Stadion alkotmány hiányosságai kiküszöbölhetetlenek lettek volna. Ellenkezőleg, azt vallotta Eötvös, hogy ha az alkotmányt érvényre juttatták volna, a hibák kiküszöbölődtek volna. A módosított alkotmány meg egyezés alapját képezhetné. Andrassy Gyula gróf, aki 1858 augusztusában tért haza az emigrációból, felháborodottan azzal vádolta Eötvöst egy röpiratban, hogy elárulta Magyarország jogos alkotmányos követeléseit. Eötvös azt válaszolta, elküldte az irat korrektúráját Deáknak, aki kommentár nélkül juttatta vissza, és ez megerősítésnek látszott. Andrassy ekkor elkeseredetten Deákot vonta kérdőre. Ő azt válaszolta, hogy politikája Eötvösével homlokegyenest ellenkező volt, de az ország veszélyes helyzetére tekintettel úgy érezte, nem volt joga olyan vélemény nyilvánosságra hozatalát megakadályozni, ami az övével ellenkezett. Ez megint a fabiusi Deák volt, aki bizonytalan saját passzív rezisztenciája és az 1848-as állapotokhoz való maximalista ragaszkodás kimenetelét illetően. Nem kívánt ugyan más nézetek útjába állni, de tisztában volt azzal, hogy neki magának széles körű

támogatásra van szüksége. Ezért írta 1858-ban a *Pesti Naplóban*, a vezérségét elfogadó liberális napilapban: mindent megelőző feladat az, hogy a nemzetben életben tartsák az alkotmányos szabadság iránti lelkesedést. Csakis így lehet elvárni, hogy amikor az idő elérkezik, egy tollvonással érvényre jusson ismét a magyar alkotmány. Álláspontjának kifejtésére néhány hónappal korábban is kapott alkalmat, amikor Zala megye hölgyei németül írtak neki. „Nemzetiségünk, válaszolta, a hatalom folytonos megtámadásainak van kitéve s leszorítva a nyilvános élet teréről, csak ott ápolhatjuk, ott tarthatjuk fel azt, hová a hatalom szava nem hat, a társas élet magánkörében, s ha itt is elhanyagoljuk, elvész az örökre s visszahozhatatlanul.”

Deák tehát azt várta, hogy a nemzet hozzá hasonlóan tartson ki a magyarság, a hagyományok, az alkotmány és a törvények védelmében.

Deák ezt tekintette a kor akkor adott feltételei között a leghelyesebb magatartásnak. Így az esetleg kialakuló alkalmasabb körülményeket tökéletesen kihasználhatja, mert semmilyen korábbi cselekedete nem zavarja és nem kötelezi. Abszolutizmus kori magatartásának legfőbb eredménye tulajdonképpen e nézet hirdetése volt.

Abban, hogy Deák birtoka eladása és a Pestre költözés mellett döntött, sem eltúlozni, sem semmibe venni nem szabad a véletlen szerepét. Ez 1854 nyarán történt, pár hónappal a Habsburg Birodalom 1854. április 20-ai melléfogása előtt, amelytől Deák annak összeomlását várta. Aznap kötött szövetséget Poroszországgal a Habsburg-ház a krími háborúban lefoglalt Oroszország ellen. Ahogyan A. J. P. Taylor írja, akkoriban járta Szentpéterváron ez a mondás: „Konstantinápolyba Bécsen keresztül visz az út.” A bécsi és szentpétervári szándékok e megváltozása végeredményben lényegesen befolyásolta a dinasztia és a magyarok közötti viszonyt. A mérsékelt liberálisoknak az a törekvése, hogy ne Magyarország teljes függetlenségét, hanem a Habsburg-monarchián belül megvalósítható politikai, társadalmi és gazdasági reformokat keressenek, egészen 1849-ig arra a meggyőződésre épült, hogy a pánszlávizmus és különösen Oroszország ellen a legjobb védelem Ausztria. Az oroszok 1849-es beavatkozása aztán a Habsburg-uralom oldalán a magyarországi emigránsok és különösen Kossuth érvelésében fő bizonyíték arra, hogy az uralkodóház inkább veszedelem a magyaroknak, semmint védelem a szlávok ellen; a megoldás tehát minden kapcsolat megszakítása a dinasztíával, amely szövetségese, ha nem eszköze Oroszországnak.

A Habsburg-politika elválása Oroszországtól 1854-ben a mérsékelt liberálisok és Deák számára alapot adott arra, hogy Magyarország jövőjét a Habsburg Birodalmon belül, és ne – az emigránsokhoz hasonlóan – azon kívül keressék. Az udvar irányváltztatása valószínűleg nagy szerepet játszott abban, hogy Deák politikai aktivitása fokozatosan megnőtt. 1854. július 31-én hitelesítette a birtokeladási szerződést, és novemberben már pesti lakos volt. Feladta „teljes” passzív rezisztenciáját.

Deák Pestre költözésénél az a szándék, hogy az események közepontjában éljen, távolról sem volt az egyetlen ok. Végül is, ha a mezőgazdaság jövedelmező lett volna, szerződthetett volna gazdatisztet, vagy bérbe adhatja a birtokot, hogy a pesti politikai élethez jövedelmet és szabadidőt szerezzen. Az 1850-es években a Deákéhoz és sok magyar dzsentriéhez hasonló közepes méretű birtokok¹³ azonban nemcsak jövedelmezők nem voltak, de sok tönkre is ment, vagy a csőd szélére került, ahogyan egyébként a szomszédos országokban is. Tulajdonképpen a tőkés mezőgazdasági termelésre kellett volna sürgősen áttérniük, de kevés birtokosnak voltak meg ehhez az anyagi eszközei. Hitelt csak az uralkodóházhoz hű arisztokraták kaptak, úgyhogy csak ők tudták a német élelmiszerpiac konjunktúráját az 1850-es években kihasználni és megkezdeni birtokaik gépesítését, valamint kapitalista átalakítását. A dzsentri nem volt képes erre.

Ezek az általános nehézségek Deákot sem kerülték el, különböző zavaró tényezők pedig reménytelenné tették a helyzetét. Az első között kezdett önként adót fizetni, és jobbágynak nagyon nagyvonalú feltételekkel ajánlott örökválságot, még mielőtt a jobbágyszabadítást kimondták volna. Nem volt lelkes gazdálkodó, elhanyagolta a birtokát. Nem csoda, hogy súlyos adósságai voltak, amikor az uradalom eladását elhatározta. Széchenyi a döntés hírére azonnal Deák segítségére sietett; örömmel várta, hogy Pesten, a magyar politikai élet központjában találkozhasanak. Bőkezű feltételekkel megvált-

¹³ Deákra, miután a családi birtokot közte és két testvére között megosztották, 810 hold föld, 1 malom és 1 kocma maradt. Tipikus középbirtok, aminek normális viszonyok mellett el kellett volna tartani egy középosztálybeli családot. Deák saját, 1852. november 1-jei levelébe foglalt listája a következő tételeket tartalmazza (holdakban): Belső telek 13 3/8, szántó 402 4/8, rét 152, berek (egy év múlva jó rét) 167, erdő 576 6/8, majorsági szőlő és gyümölcsös 23 4/8, hegyvámos szőlő 272, malomhoz és kocsmához tartozó föld 5. Összesen 1614 hold. Ezen kívül 1 malom, 1 kocma és bérbe adott házak, 20 fehér ökör, 6 bivaly ökör, 2 ló, 700 birka, 24 fejstehén.

sárolta Ödön fia számára Deák minden ingatlan vagyonát. Az egész együtttest 50 000 forintra értékelték, amiből 10 000 jelzálog alatt volt, 12 000-rel pedig Deák nővérének, Oszterhuber-Tarányinének tartozott. Széchenyi kiváltotta az egész jelzálogot, és 600 birodalmi forintnyi évjáradékot ajánlott fel Deáknak, ami bőségesen fedezte élete végéig a költségeit.¹⁴ Az állatállomány eladásából majdnem annyi jött be, amennyi Oszterhuber-Tarányinének járt. Ő azonban egy fillért sem fogadott el a fivérétől, és elégette az adósleveleit. Deák a pénzzel Pesten jól be tudott rendezkedni, de szorongatottsága, a vagyona felét kitevő adósság, jellemző volt a magyar dzsentrí helyzetére.

1854. november 11-én Deák beköltözött a pesti Angol királynő szállodába. Hamarosan jelét adta annak, hogy „teljes” passzív rezisztenciájának korszaka véget ért. 1851-ben Szógyény-Marich László, a *Reichsrat* (Birodalmi Tanács) egyetlen magyar tagja és ily módon az ellenforradalom nyílt kollaboránsa támogatást kért tőle a tanácsba való kinevezéshez. Deák véleményét még ellenfelei is kikérték. Többek között azért, mert értékelték benne azt, hogy kitart elvei mellett. Deák pedig vallotta, hogy az igazat mindig ki kell mondani, tekintet nélkül arra, hogy az bátorítja vagy sérti azt, akinek mondják, vagy arra, hogy vajon saját érdekeinknek hasznára vagy kárára lenne. Így Szógyény-Marich 1851-ben Deák őszinte véleményét várta és kapta meg: „Nagyméltóságodat félreérteni akkor sem fogom, ha valamely lépését nem érteném.” Ez nemigen volt lelkes bátorítás, de három évvel később, 1854. december 14-én, csak egy hónappal a Pestre költözés után, Deák már melegebben írhatott a birodalmi tanácsosnak: „Értem, méltánylom és teljesen helyeslem nézetedet... áldozatul hozod idődet, örömeidet, nyugalmaidat helyzetednek csak azért, hogy valami jót eszközölhess közügyekre és egyesekre, s nem riadsz vissza még akkor sem, midőn a kivihető igen csekély.” Deák hangja talán nem volt nagyon optimista, de elismerte a legkisebb előrelépést is, és jelezte, hogy ő maga is elmozdul a mellékvágányról.

Deák új otthona az Angol királynő szállodában szerény háromszobás lakosztály volt. Nappaliból, hálóból és egy harmadik helyiségből állt, ahol „régí hú barátja, a tőle elválhatatlan gr. Mikes János

¹⁴ Deák életjáradéka évi 3000 ezüster forint volt. Ebben az időben az alispánok 1800, a képviselők 2200 forintot kaptak évente. Deák tehát körülbelül havi 250 forintot költött a következő bontásban: szálloda bére 50, élelem 50, inas 25, tisztítás, mosás 25. Vagyis maradt havonta 100 forintja. Ehhez jött képviselősege idején 2100–2200 forint. Fölösen volt pénze; megengedhette magának a több hetes nyaralásokat.

lakott". A nappali mértéktartóan, főleg a szálloda bútoraival volt berendezve. Egy dívány, Deák kedvenc ülőhelye mellett két fotel állt a vendégeknek. Egy kisebb pamlag és néhány alkalmi szék szolgálta még a látogatók kényelmét. Politikusok, újságírók, barátok és rokonok árasztották el a szobát mindennap – kivéve azt, amikor Deák dolgozott. Akkor bezárkózott és senkit nem engedtek a harmadik emeleti kis lakosztályba.

Minden bútor, minden szabad felület tele volt szivarral és tűzszerszámmal. Deák szüntelenül dohányzott, és azt akarta, hogy egyik szivar után a másikra tudjon gyújtani anélkül, hogy mozognia kelljen. Úgy látszik, az aggregényszállásra a rend nem nagyon volt jellemző. Néhány más tárgyat is a keze ügyében tartott, a *Corpus Jurist*, a parlamenti házszabályok egy példányát és egy légycsapót. Vendégeinek el szokta mondani – látszólag feleslegesen –, hogy a légycsapóval a legyeket öldösi. De ahogy ezt kimondta, a szeme a *Corpus Juris*ra tévedt, mintegy jelezve, hogy a törvényt, a régit és az újat használja legszívesebben fegyverként a „legyek” ellen. Könyvtára ekkor már körülbelül ötven kötetre apadt, csak egy része volt a fiatakorinak, de Deák mindig tájékozottnak tűnt a legújabb politikai és irodalmi könyvekről is.

Deák öt és hat között kelt fel reggelenként, aztán az utcán sétált vagy három óra hosszat reggeli előtt. Ez volt életében egyik legmárándóbb szokása. Amikor körülbelül kilenc órakor visszatért a lakosztályba, koldusokat fogadott. Mindig azonos összeget adott nekik, amiről tudták, hogy már előre kiszámolta. Barátai, főleg Andrássy, megbeszélték a szálló igazgatójával, hogy ne engedjenek fel egyszerre három szegény embernél többet, különben Deák megint csődbe kerül.

Fél tíz és tíz óra között kezdődött a tekintélyesebb vendégek érkezése, de mindannyian tudták, hogy – ha csak nincs ebédmeghívásuk – fél kettőre távozniuk kell, mert akkor Deák mindig lement a szálloda éttermébe napi egy főétkezését elfogyasztani. Húst bőven evett, és nem sietett az ebédrel.

Délutánonként, ha csak ideje volt, kedvenc hobbiját, a fafaragást vette elő. Mélységesen sajnálta, hogy nagyobb szerszámait Zalában kellett hagynia. Kézi szerszámokkal nem tudott bútorokat készíteni, csak olyan kisebb darabokat, mint pipát, sétatálcafejet, apró dísz tárgyakat. Legkedvesebb témája még mindig Baroch, a kehidai zsidó kereskedő volt, akinek a feje sok faragványát díszítette. Ahogy egy-egy darab elkészült, elajándékozta.

Hiába volt azonban az Angol királynő szálloda szerény kényelme, Deák szíve Zalában, Oszterhuberék zalaszentlászlói otthonában maradt. Klára nővérének továbbra is rendszeresen küldött apró ajándékokat. A sógorának, fivére, Antal halála után legjobb barátjának írt levelek tele vannak Deák reményeivel, ötleteivel, félelmeivel és szorongásával. Nyíltan leírta gondolatait, kikérte Oszterhuber-Tarányi József véleményét, és tanácsot adott maga is. Viszonzásképpen részletes beszámolót várt mindenről, ami Oszterhuberék otthonában, a világ számára legfontosabb helyén történik. Amikor Klára 1854-ben súlyosan megbetegedett (1859 karácsonyán halt meg), elfogta az aggodalom. Az istenre kérte sógorát, hogy beszélje rá Klárát, vigyázzon magára. Mindketten legyenek arról meggyőződve, hogy kettőjük élete Deák életbevágó ügye, mert nélkülük egyedül áll ezen a világon. Ez a néhány sor Deák életének legfontosabb tényére utal. Mert bár rengetegen nyüzsögtek körülötte, rajongtak érte, szerették és keresték a társaságát, Oszterhuberék és néhány barát körén kívül mindig magányosnak érezte magát. Ilyen szempontból még mindig az a kisiskolás volt, aki félrevonulva egyedül gubbaszt, míg a többiek labdáznak és mérkőzésre gyülekeznek.

Ebben az időszakban, amikor Deák mind jobban belebocsátkozott a politikába, történt, hogy egyik jó barátja meghalt. Vörösmarty Mihály a kor legnagyobb romantikus költője volt; nemzeti érzése és eszméi összecsengtek a Deákéival. A Vörösmartyhoz, Kölcseyhez és Széchenyihez hasonló romantikusok számára a humanizmus és a hazaszeretet ugyanazt jelentette. Legszentebb szimbólumuk a nemzet volt, és az emberiséget a nemzet szeretetével szolgálták. A következő nemzedék idegengyűlölete és önző arroganciája távol állt tőlük. A magyar nemzeti érzés soha nem volt egyetemesebb, emberi értékekben gazdagabb, mint a romantika korában. Amikor Vörösmarty 1855. november 18-án meghalt, özvegyét és gyermekeit egy fillér nélkül hagyta, és Deák gondjára bízta őket. Mivel Vörösmartyban a magyar nemzeti öntudat megtestesülését látta, a kormányzat igyekezett megakadályozni, hogy a gyászünnepe a politikai tiltakozás alkalmává váljék. Megtiltotta, hogy akár magánszemélyek, akár a sajtó és a Magyar Tudományos Akadémia bármilyen gyászszertartást rendezzenek, és betiltotta a nyilvános gyűjtést a költő családjának megsegítésére. A gyászolók azonban, élükön Deákkal, minden óvintézkedés ellenére a nemzeti szolidaritás melletti és az ellenforradalom elleni tüntetéssé alakították november 24-én a temetést. A következő

hónapokban, mivel más eszköze nem volt, Deák magánlevelek százait írta Vörösmarty családja érdekében a királyi magyarországi és erdélyi előkelőknek. Folyamodását hólabda-levélhez hasonlóan adták tovább, és özönlöttek az adományok. 1857. március 14-én Deáknak megvolt az az elégtétele, hogy az egyik adakozónak megírhatta: a levél dátumáig 100 000 forint gyűlt össze. Összehasonlításként kínálkozik a teljes kecskeméti birtok 50 000 forintos becsértéke; jól mutatja Deák adománygyűjtő mozgalmanak, a forradalom összeomlása utáni első félig politikai cselekedetének nagyságát és sikerét.

Deákot 1839. november 23-án választották meg a Magyar Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagjává, de 1849 után egészen 1855. február 23-ig, nagyjából a Pestre költözését követő harmadik hónap elteltéig nem ment el egyetlen ülésre sem. Azután viszont ritkán maradt el. 1855. április 17-én Eötvöst is és őt is az Akadémia igazgatótanácsának tagjává választották. Alig telt el néhány hónap, és az Akadémia szervezeti szabályzata feletti politikai küzdelem résztvevője lett.

A pesti rendőrfőnök 1853. október 13-án értesítette az Akadémia elnökét, hogy – amennyiben az intézmény fennmaradását kívánják – a szervezeti szabályzatot német nyelven hivatalosan jóvá kell hagyatni. Az Akadémia pedig, jóllehet már volt törvényesen megerősített alaptörvénye, engedett. Az újonnan jóváhagyott szervezeti szabályzatot – a kormány több lényeges változtatásával – 1858. február 27-én, négy évvel később kapták vissza. Az uralkodóház intézendő, és az önkényes változtatások kiküszöbölését követelő felirat elkészítésére bizottságot választottak. Deák fogalmazta az iratot, amit az igazgatótanács egyhangúlag elfogadott, a tagok teljes ülése pedig jóváhagyott.

A felirat emlékeztetett arra, hogy az alapítók, az országgyűlés és a király által 1827-ben elfogadott eredeti alaptörvény az Akadémia fő feladatát a művészetek és tudományok magyar nyelvű művelésében, következésképpen a magyar nyelv tökéletesítésében jelölte meg. A megváltoztatott szervezeti szabályzat viszont az Akadémia fő feladatává a művészetek és a tudományok művelését, valamint a magyar nyelv művelését tette. Ez a változtatás azt sugallja, mintha a művészeteket és a tudományokat bármilyen nyelven lehetne művelni, és így az Akadémia egyszerűen a többi birodalmi intézményhez válnék hasonlóvá, kevés figyelmet fordítana a magyar nyelvre. A felirat az eredeti fogalmazás visszaállítását kérte.

Ezután pedig kifejtette, hogy az Akadémiát mindig is magánszemé-

lyek adományaiból, és nem állami támogatásból tartották fenn, önálló volt, szabadon választotta tagjait és tisztségviselőit. Az új szervezeti szabályzat – gúnyt űzve az intézmény autonómiájából – az Akadémiának a tagok és tisztségviselők jelölésének jogát adta meg, kinevezésüket fenntartotta a főkörmányszónak. Ez a korlátozás, állította a felirat, szigorúbb, mint amelyet bármilyen más szervezetre kényszerített a kormány Magyarországon.

Végül kérték annak a szabályozásnak a visszavonását, amelynek értelmében a felügyelettel megbízott biztos tiltakozhat a kormány céljait sértő határozatok ellen. Hivatkozásuk az volt, hogy a „kormány céljai” túlságosan bizonytalan meghatározás. A feliratot az Akadémia elnöke, gróf Dessewffy Emil és titkára, Toldy Ferenc írta alá 1858. május 29-én, és július 1-jén adta át egy küldöttség az alelnök, Eötvös József báró vezetése alatt Ferenc Józsefnek. Azt a választ kapták, hogy a kérvényt megfontolás tárgyává teszik, de augusztus 28-án egy leirat mindenestül elvetette. Bach ugyanakkor biztosította az Akadémiát arról, hogy a kormánynak nem áll szándékában a magyar nyelv használatára való törekvését akadályozni. Dessewffy december 20-án egy beszédében mégis ezt mondta: „Az Akadémia a reá erőszakolt bilincsek ellenére is szabadon fog működni.” Ahogyan az abszolutizmus évtizede a vége felé közeledett, egyre szélesebb körben terjedt az ilyen dac.

1859. március 16-án Deák ezt írta Pulszky Ferencnek, aki a forradalom leverése óta emigrációban élt: „Én, barátom, vénülök. A vénülésnek valóságos és képzelt betegeskedései környeznek.” 1859 politikai feszültségekkel teli nyarának júliusában, nagyon alkalmas időpontban tényleg meg is „betegedett” Bécsben, a szokásos többhetes marienbadi kúrára vezető útján. Mialatt a birodalmi fővárosban lábadozott, találkozott Szögyény-Marich birodalmi tanácsossal, aki megkérdezte tőle, elfogadna-e meghívást az udvarhoz, és mit javasolna Magyarország és a dinasztia közötti viszony rendezésére. Szögyény-Marich naplója szerint Deák azt válaszolta, hogy semmilyen körülmények között nem jönne Bécsbe. „Az 1848-iki törvények alapján összehívandó magyar országgyűlés által vélné egyedül a törvényes rendet helyreállíthatónak, mely úton aztán Magyarország és az örökös tartományok közti viszonyok – a változott körülményekhez képest – lehetnének rendezendők”, jegyezte fel Szögyény-Marich. Ezek szerint Deák felfogása egy hajszálnyit sem változott az ellenforradalom győzelmének pillanata és az abszolutizmus csődje között eltelt időben.

XI

AZ ELLENZÉKISÉGTŐL AZ ÉPÍTŐ AKTIVIZMUSIG

Hatéves felfordulás (1859–1865)

Ausztria katonai veresége Magentánál (1859. június 4.) és Solferinónál (1859. június 24.) az egész rendszer csődjét mutatta meg. Foster-Arnold így értelmezte az eseményeket: „Radetzky itáliai győzelmei annak idején, 1848-ban megpecsételték az alkotmányosság sorsát Ausztriában, így 1859-i vereségének (sic) híre úgy jött, mint a hosszú fagyos tél első rianása és a szabadság tavaszának hírnöke.”

Ferenc József és tanácsadói tudatában voltak mindennek és felismerték a rendszer rendbehozatalának szükségességét. Ezért Villafrancában július 12-én fegyverszünetet kötöttek a szárdokkal, valamint a franciákkal, és Ferenc József három nappal később kiadta laxenburgi kiáltványát. A fegyverszünet bejelentése után megígérte, hogy a fegyvernagyvadás által teremtett nyugalmat Ausztria jólétének biztos megalapozására fogja felhasználni „gazdag szellemi és anyagi erőinek megfelelő fejlesztésével, valamint törvényhozásának és közigazgatásának modernizálásával és megújításával”.

Három héttel a laxenburgi kiáltvány közzététele után Bachot felmentették belügyminiszteri állásából, ezzel egy korszak véget ért. A birodalomban, ahogyan Magyarországon is, két, egymással szemben álló csoport harcolt a Bach távozása után maradt úr betöltéséért. A tartományi arisztokráciák a birodalomnak a történeti alkotóelemekre és az új szerkezetben saját uralmukra alapozott föderalista átszervezését sürgették. A nagy liberális tőkés-polgárság német központosítást és az új szerkezetben saját uralmát kívánta. Mindkét csoport bizonyos mérvű alkotmányosság bevezetését kívánta, főleg saját hatalmi részesedésének intézményesítése céljával. Az uralkodóháznak, magának Ferenc Józsefnek, az udvar tisztségviselőinek és a bürokratikus abszolutizmus képviselőinek választaniuk kellett, hogy melyik csoporttal szövetkeznek, mert egyedül nem tudták a szükséges

konszolidációt megteremteni. A választás azonban teljesen rajtuk állt, ami aligha fért össze az alkotmányossággal, de Ferenc József makacsul ellenezte hatalma minden korlátozását. Csak a körülmények legyőzhetetlen erejének engedett.

Új kormány alakult a külügyminiszter, Rechberg gróf elnöksége alatt. Bach hivatalát új, államminiszteri címmel augusztusban Agenor Gołuchowski gróf, egy lengyel arisztokrata, a föderalizmus szószólója foglalta el. Az új kormány a magyar közvélemény megnyerése érdekében apró változtatásokat vezetett be, nem kötötte le azonban magát semmiféle jövőbeni reform mellett. 1860 áprilisában a gyűlölt kormányzót, Albrecht főherceget Benedek Lajos tábornok, egy közrendű magyar protestáns váltotta fel, aki azonnal felkereste Deákot és Eötvöst. Egy császári rendelet az előző hónapban kibővített *Reichsrat*ot hívta össze, de a magyarok közül csak néhány konzervatív arisztokrata fogadta el a megbízatást. Így Szécsen Antal és Apponyi György grófok. Apponyi a megbízatás elfogadásakor hangsúlyozta eltökélt szándékát Magyarország alkotmányos jogainak megőrzésére. Szécsen, Apponyi és más magyar konzervatív arisztokraták abban a reményben vállalták az együttműködést az uralkodóházzal, hogy megkísérelhetik a monarchia nagyhatalmi igényeinek, illetve alkotóelemei történelmi alkotmányos hagyományainak összebékítését.¹⁵

Az Októberi diplomát, ami a német centralizmus helyére a történelmi föderalizmust és az abszolutizmus helyére a korlátozott parlamentarizmust helyezte, ez a csoport támogatta. A diploma lényege az uralkodóház, a Habsburg örökös tartományok hagyományőrző föderalista politikai erői és a konzervatív magyar arisztokrácia közötti kompromisszum volt. Magyarországon a parlament összehívása, az 1848 előtti végrehajtó és törvényhozó hatalom visszaállítása és a megyei autonómia részleges felélesztése lettek a legfontosabb változtatások. Ahogyan a reformkorban, most is Pest megye volt a liberális eszmék zászlóvivője. December 10-én a megyegyűlés az 1848-as törvények hatályának visszaállítását követelő határozatot fogadott el. Ezt

¹⁵ A kormány megalakítása előtt az udvar nem tárgyalt a magyar konzervatívokkal, felállítása után azonban a miniszterek gyakran konzultáltak velük. Eötvös *Die Garantien der Macht und Einheit Österreichs* című, Lipcsében 1859-ben kiadott könyvében még a centralizált birodalmon belüli alkotmányosság mellett szállt síkra, 1860-ban viszont visszautasította a *Reichsrat*ba szóló kinevezést és a *Die Sonderstellung Ungarns vom Standpunkte der Einheit Deutschland* című, ugyancsak Lipcsében megjelent röpiratában az osztrák-magyar kapcsolatok perszonálunió alapuló átszervezése mellett érvelt.

a határozatot kinyomtatták, és az egész országban terjesztették. Rövid időn belül sok megye követte a példát, és több-kevesebb változtatással vagy anélkül elfogadta ugyanazt a határozatot. Deák azonban szkeptikus maradt. Amikor Dessewffy Bécsből Pestre roham, hogy megmutassa neki a *Wiener Zeitung*ot, amiben a diplomát közzétették, átolvasta, majd kijelentette, hogy elfogadhatatlan. Visszautasította az országbírói kinevezést is. A közvéleményre érzékenyen arra számított, hogy a magyarok elvetik az Októberi diplomát, és hamarosan igaza lett. Egyesek ösztönösen, mások azért, mert törvényellenesnek tekintették, de majdnem mindenki a diploma ellen volt. Emellett a magyarok megtagadták az adófizetést. Ignaz Edler von Plener, a pénzügyminiszter november 24-én azt mondta a bécsi miniszteri konferenciának, hogy Magyarország a fél-forradalom állapotában van és – ami az adóbevételeket illeti – elveszettnek tekinthető. Az ellenállás szelleme annyira megerősödött, hogy megyék és helyhatóságok úgy jártak el, mintha az abszolutista rendszert felszámolták volna, és – felülről jövő utasítások kivárása nélkül – új hivatali testületeket választottak. A *Pesti Napló* bátorította őket. A szerkesztő, Kemény Zsigmond báró, Deák közeli barátja, ősszel cikksorozatot és vezércikkeket közölt arról, hogy a nemzeti engedetlenségnek ez a hulláma azt bizonyítja, Magyarország nem elégszik meg mással, csak az 1848-as státus visszaállításával.

Az a vita, hogy 1847 vagy 1848 státusához térjenek-e vissza, volt a főtémája annak a konferenciának, amit Ferenc József megbízásából Szcitovszky János esztergomi érsek és Magyarország primása szervezett a következő országgyűlés törvényhozási eljárása feletti döntésre. A meghívottak között 42 arisztokrata, 21 köznemes, főleg dzsentrí, 22 polgár és 12 főpap volt. Deák a meghívást visszautasította. Társait azonban arra biztatta, hogy vegyenek részt. Végül is a 100 meghívott személyből huszonötön maradtak távol az 1860. december 16-án az érsek könyvtárában tartott konferenciáról. A megjelent legaktívabb liberális Eötvös volt, aki olyan meggyőzően érvelt az 1848-as állapot mellett, hogy az egyik konzervatív résztvevő így panaszkodott: „Eötvös még az esztergomi kanonokokat is megnyerte a 48-as választójogi törvény támogatására.” Valóban így határozott végül is a konferencia. Ragyogó győzelem volt a liberálisoknak. Nagyon hosszú utat kellett azonban még bejárniuk.

1860. december 13-án Goluchowskit Anton von Schmerling, a német centralista szabadelvű polgárság egyik képviselője váltotta fel.

Baljóslatú változás volt ez a tartományi arisztokráciák és föderalista elképzeléseik számára, mivel a császár rosszállását jelezte sikertelenségük, különösen Magyarország megbékítésében mutatott eredménytelenségük felett. Két héttel később Ferenc József külön-külön kihallgatáson fogadta Deákot és Eötvöst. Deák és a király ekkor találkozott először, és kölcsönösen rokonszenvesek voltak egymásnak. Deák meglepődött azon, hogy a király milyen jól tájékozott. Ferenc József ezt mondta a kihallgatás után Vay Miklós bárónak, a magyar kancellárnak: „Ez aztán a tetőtől talpig becsületes, erős meggyőződésű ember. És milyen a logikája! Csakhogy sokat tart kivihetőnek, ami alig leküzdhető akadályokba ütközik.” Az audiencia inkább információcsere volt, mint tárgyalási kísérlet. Egyetlen pozitív eredménye pedig az, hogy két emberben, akit a jövő majd nagy mértékben egymásra utal, a kölcsönös tisztelet és bizalom érzése ébredt fel. Egyelőre azonban Deák még bizonytalan maradt. Ezt írta a sógorának: „Meggyőződésem, hogy Magyarország kétesebb helyzetben még nem volt, mint jelenleg.” Egyformán elkedvetlenítette Ferenc József viszolygása attól, hogy alkotmányos engedményeket tegyen és a megyék folytatódó engedetlensége. Ezek az utóbbiak az immár lejáratott zsarnokság évtizede után az abszolutizmus művének lebontásán dolgoztak. Egyik megyéből a másik után érkeztek az Áprilisi törvények azonnali visszaállítását, a Bach alatt szolgált tisztviselők elbocsátását vagy az 1848-as honvédelmi törvény alapján szervezett katonaságot követelő határozatok. Olyan kiváló emigránsokat, mint Kossuth és Klapka *in absentia* beválasztottak a megyegyűlésekbe. A birodalmi adók elmaradtak még akkor is, ha a helyieket megfizették. Deák helytelenítette a felfordulást, és arra figyelmeztetett, hogy az anarchia zsarnokságot szül, de az előző rendszert is elítélte: „A tizenkét év abszolutizmusa megrontotta az állam organikus életének minden műszereit, elköltötte három vagy talán több következő generációnak jövedelmét, kizsaratolta az életerőt, földhöz verte az ipart és kereskedést.”

Óvatosan politizált a gyűlölt Bach-kormány öröksége és a megyék ellenállása között. Miközben annak érdekében, hogy a kormányzatot a liberálisok feltételei szerinti gyors kiegyezés szükségességének belátására bírja, szóban támogatta a megyék maximalista követeléseit, minden állami hivatalt visszautasított. A többi liberálist viszont az állások elfogadására buzdította, hogy a diploma adta alkotmányos lehetőségeket, bármilyen korlátozottak legyenek is, ki tudják használni. A túlságosan radikális, forradalmi vagy kockázatos lépések és

követelések hatálytalanításán dolgozott, hogy a megtorlás be ne következzen, ami kétségtelenül az alkotmány nélküli zsarnoksághoz való visszatérést jelentette volna. Még Magyarország birodalmi tanácsi részvétele előtt is igyekezett nyitva tartani az ajtót arra az esetre, ha valaha a diplomában biztosítottnál sokkal nagyobb mérvű önállósághoz jutna. Arra bátorította a konzervatívokat, hogy fogadják el a legapróbb engedményt is, amit a rezsimből ki tudnak sajtolni, mert minél többet érnek el, annál jobb alapról tudnak majd a liberálisok az uralkodóval való kiegyezésről alkudni, ha egyszer tárgyalási helyzetbe kerülnek. Ő maga mindennek ellenére a háttérben maradt.

Ebben az időszakban fogadott el Deák meghívást egy, az országbíró vezetésével Pesten 1861. január 23. és március 4. között tartandó konferenciára. A konferencia célja az volt, hogy a Bach-korszakból örökölt eljárásjogot az idők változásához igazítsa. Itt csapott össze azokkal a konstitucionalistákkal, akik az abszolutizmus minden intézkedésének eltörlése érdekében az 1848 előtti állapotokhoz tértek volna vissza. Ellenkezését arra a tényre alapozta, hogy egy ilyen megoldás lemondana olyan vívmányokról, mint a törvény előtti egyenlőség, és a feudalizmus bizonyos elemeit is visszaállítaná. Mindez túlságosan magas ár volna az abszolutista eljárások megszüntetéséért. „Elöttem is... alapeszme a régi magyar törvények visszaállítása, jelentette ki, de ahol... azok visszaállításából a jogviszonyok megzavarását, vagy institutióink demokratikus szellemének fölforgatását hiszem bekövetkezendőnek, ott kételkedés nélkül ellene szólok.” A konferencia végül elfogadta az *Ideiglenes törvénykezési szabályokat*, egy kompromisszumot a magyar feudális eljárások, az Áprilisi törvények és a Bach-korszak újításai között. A „szabályok” egy embrionális kapitalista gazdaság feltételeit foglalta össze világosan. Miközben elfogadta az 1853. március 2-ai úrbéri pátens korszerű jobbágyszabadító intézkedését, megtartotta a hitbizomány feudális elemét is. Deák attitűdje ehhez a kompromisszumhoz drámai ellentétben állt korábbi radikális társadalmi reformerségével. Új társadalmi konzervativizmusa azonban valószínűleg nem meggyőződésének változásáról árulkodott, hanem arról a törekvésről, hogy az alkotmányosság Magyarországon mindennél fontosabb ügyében teendő némi haladás érdekében megőrizze az udvar és a magyar konzervatívok jóindulatát. De bármi volt is a változás tényleges oka, a szomorú tény az, hogy miután korábban egyetlen alkalmat sem mulasztott el a parasztság helyzetének javítását szolgáló cselekvésre, most egy szót sem szólt az érdekükben. Ellenke-

zés nélkül fogadta el az úrbéri pátenszt, jöllehet száználmasan elmaradt azoktól a törvényjavaslatoktól, amelyeket ő maga terjesztett 1848 nyarán az országgyűlés elé.

Február 27-én, miközben ülésezett az országbírói konferencia, megjelent a Februári pátens. Látszólag az Októberi diplomát váltotta fel, a valóságban sok intézkedését csempészte vissza. Megtestesítette „Schmerling politikai filozófiáját, a burzsoá német centralizmus doktrínáját, ami ekkor a királyságok és országok történelmi jogának konzervatív elképzelését váltotta fel.” Úgy tűnik, a pátens a Lajtán túli polgárság reményeinek beteljesítését célzó kísérlet volt, mert a diploma, a várakozások ellenére, nem tudta a magyar dzsentrit kielégíteni. A pátens „a birodalmi képviseletről szóló alaptörvény” volt, de nem sikerült szilárd alapokra állítania az alkotmányosságot Ausztriában.

Magyarország számára visszalépést jelentett, mert önálló államból gyakorlatilag osztrák tartománnyá változtatta. A magyarok háromszáz éve harcoltak politikailag, eszmeileg és még fegyverrel is a Habsburg királyok ellen éppen azért, hogy állapotuk ilyen változását megakadályozzák. Nem nagyon lehetett tehát most a belenyugvásukra számítani. A pátens kihirdetésének napján Deák elhagyta az országbírói konferenciát, és jelezte, hogy Magyarország előtt a probléma megoldására valószínűleg nincs más út, csak a forradalom. Ugyanilyen szellemben jelentette ki a *Pesti Napló* március 24-én, hogy Magyarország semmilyen körülmények között nem fogja a *pragmatica sanctió*ban garantált jogait feladni. Az ugyanis kétoldalú szerződés volt Magyarország és az uralkodóház között, amit egyik fél sem változtathat meg a másik hozzájárulása nélkül, márpedig a pátens pontosan ezt tette. Schmerling pátensének keménysége hajlíthatatlan állásba lendítette vissza Deákot és a liberálisokat.

A Bach-korszakot követő események közül Magyarország számára az 1861-es országgyűlés volt a legfontosabb. Ennek az országgyűlésnek az ülései során lett Deák, jöllehet nem egyik napról a másikra, a nemzet kimagasló, egyetlen vezére. Az 1861-es volt egyben az első olyan törvényhozó gyűlés, ahol nem születési helyét, Zalát képviselte, hanem helyette Pest belvárosát. Programjának lényege, ahogyan választási hadjárata során kifejtette, így hangzott: „Az ország törvényes önállása, függetlensége s az alkotmányos szabadság alapföltételei nemzeti létünknek, melyet semmi árért, semmi nyomásért föl nem áldozhatunk. Minden csorba, mit ezeken önmagunk ejtenénk, halálos seb volna a nemzet életén.”

Egy január 21-ei királyi rendelet 1861. április 2-ára hívta össze az országgyűlést. Amikor Deák a jelölést elfogadta, még volt remény a megegyezésre az Októberi diploma alapján. A Februári pátenst közzététele viszont a választások előtt nagyon rontotta egy ilyen megállapodás esélyeit. A Schmerling-kormányzat a magyarországi dühkitörésre elnyomó ellenőrzések felállításával válaszolt, de a választásokat mégis a kitűzött időben tartották. A megválasztott képviselők közül 80% vidéki dzsentrí volt vagy kisnemesi származású értelmiségi, 12% képviselte a nemzeti kisebbségeket és 8% volt polgári eredetű. A törvényhozás társadalmi összetétele ezek szerint az 1830–1849 közötti reform-országgyűlésekéhez hasonlított. A képviselők túlnyomó többsége liberális volt, mivel azonban a kormányzat végrehajtó hatalmát a konzervatívok tartották kézben, az ülések előkészítése is az ő ellenőrzésük alá került. Azt remélték, hogy Magyarországnak *Reichsrat*-ba való bejuttatásán munkálkodva biztosíthatják saját jövőendő befolyásukat az udvarnál.

Az országgyűlést a király megbízásából az országbíró, gróf Apponyi György nyitotta meg. Már akkor volt egy zökkenő. A liberálisok radikális szárnya arra törekedett, hogy vagy 1848 állapotát állítsák vissza, vagy egyáltalán ne legyen országgyűlés. Vezérük, Teleki László gróf, akinek Ferenc József csak decemberben adott amnesztiát, kitartott amellett, miszerint az országgyűlés székhelye az Áprilisi törvények értelmében Pest, és nem Buda, ahogyan a királyi meghívó rendelkezett. A Budára szóló összehívás a *status quo ante* 1848-ra utalt, így Teleki arra szólította fel a képviselőket, hogy sem az ottani megnyitáson, sem az üléseken ne vegyenek részt. Azt is sürgette, hogy – míg a parlament másként nem dönt – sem V. Ferdinánd lemondását, sem Ferenc József uralmát ne tekintsék *de facto* érvényesnek. Az összes liberális frakció közös gyűlést tartott április 4-én. Deák egy felkelés elkerülése érdekében okosan azt hangsúlyozta, hogy az országgyűlésnek a tárgyalásokat meg kell kezdenie. Magyarországnak, mondta, szüksége van más országok rokonszenvére, és Európa nem értené meg, miért vetik el a magyarok az abszolutizmus hosszú időszaka után az országgyűlés előnyeit egyszerűen azért, mert Pest helyett Budára hívták össze. Ő megjelenik a megnyitáson, még akkor is, ha egyedül ül ott. És így történt, hogy a budai megnyitó szertartáson április 6-án a 261 képviselő közül mindössze Deák és még körülbelül ötven személy vett részt. Ahogyan pedig a várhegyen felfelé hajtottak, egy csoport gúnykiáltásai köszöntötték őket. A következő, rendes ülések színhelye Pest lett.

Deák első erőfeszítése az országgyűlés létének megőrzésére ezek szerint eredményes volt, de még messze járt attól, hogy a testületet kézben tartsa. A megnyitó utáni öt hét összejövetelei során a liberálisok két élesen elhatárolható csoportra bomlottak; ezek fokozatosan külön pártokként kezdtek működni. Választott nevük mutatja, az az égető alkotmányos ügy, amely felett összecsaptak, az volt, tárgyaljanak-e Ferenc Józseffel úgy, mint uralkodóval. Ha az országgyűlés elismeri *de facto* királynak, feliratok formájában kell érintkeznie vele. Ha viszont nem tekintik *de facto* uralkodónak, az országgyűlésnek – mint Magyarország szuverén hatalma képviselőjének – határozatokat kell kibocsátania. Az első álláspont képviselői Deák körül gyülekeztek, és *Felirati Pártnak* nevezték magukat; a második álláspont hívei, akik a többséget alkották, Teleki vezetésével a *Határozati Párt* nevet vették fel. A *Felirati Párt* első hivatalos gyűlésén, április 22-én 130 tagot számoltak össze, míg körülbelül 160–170 tag Teleki mögé állt. Így került a vezetés a *Határozati Párt* kezébe, és ezért választották Ghyczy Kálmánt házelnöknek. Tisza Kálmán és Podmaniczky Frigyes báró lettek a helyettesei.

Mi volt a Határozati Párt és Teleki politikájának lényege? Egyszerűen zavarkeltők lettek volna, akik nem érzékelik az uralkodóház és Magyarország közötti erőviszonyokat? A válasz két dokumentumban található. Az egyik Teleki beszéde Nagybonyban március 30-án a választási győzelem alkalmával. A másik az országgyűlés alsóházának május 8-ai teljes ülésére készített beszéd. Mindkettő azonos érvekkel dolgozott.

Az országgyűlés, mondta Teleki, őrizze meg Magyarország minden alkotmányos jogát, vesse el – ide értve a diplomát, a pátenst és a magyar hazafiakra kimondott ítéleteket is – az idegen osztrák rendszert, és ismerje el hatályosan érvényesnek a magyar törvényeket, így az 1848-asokat is. Az 1848-as törvényeket kell a minden megkülönböztetés nélküli, a vallásra, nyelvre vagy nemzetiségre nem tekintő teljesen demokratikus jogegyenlőség kialakításához alapul venni. Meg kell teremteni az európai gazdasághoz igazodó szabad ipart és kereskedelmet. Jelentse ki Magyarország jó szándékát a Habsburg-országok más népeinek érdekeivel szemben. Ismerje el Horvátország autonómiáját és alkotmányát kétoldalú tárgyalásokkal létrehozott szerződésben. Minden magyar állampolgár, a zsidókat is beleértve, kapjon azonos politikai és vallásszabadságot, valamint polgárjogot. A nemzeti kisebbségek kapjanak meg mindent, ami csak nemzeti,

nyelvi és vallási szabadságukhoz szükséges; csak az ország egységét kell megőrizni. A feudális birtokviszonyokat – a mindenkinek érdekében álló, méltányos megváltás útján – fel kell számolni. „Senkinek se lehessen kétsége afölött, miszerint mi egy népek szabadsága és függetlensége elleni, s nemzetek jogaiba ütköző politika eszközeivé magunkat tenni nem engedjük. Ily nyilatkozat után aztán, történjék bármi, hazánk jövőjét nem féltsem, oszlassék szét ezen országgyűlés, hozassék ismét be egy provisorium, ... mi a két hatalom közt az erősebb maradunk”, zárta Teleki.

A *Határozati Pártnak* abszolút többsége volt a parlamentben, így olyan törvényt fogadtathatott el, amelyet akart. Teleki tekintélyére támaszkodva megtehetette volna akár azt is, hogy az ő javaslata alapján kidolgozott törvénytervezetről ne folytasson az udvarral semmilyen tárgyalást. Megrémült azonban saját erejétől, valamint az uralkodóház hajlíthatatlansága miatt esetleg bekövetkező szakítás következményeitől, következésképpen pedig az abszolútizmus visszatérésének veszélyétől. Teleki maga lelkiismereti válságba esett, és május 7-ének éjjelén öngyilkos lett. Mellette feküdt az országgyűlés részére másnap beterjesztendő program fogalmazata. Halála rosszallást, megrázkódtatást és zavart szült, az országgyűlés pedig haladéktalanul szétoszlott. Amikor május 13-án újra összejöttek, Deák a Teleki halála miatt őt terhelő felelősségről szóló suttogások és pletykák közepette terjesztette elő saját, felirat formájában fogalmazott programját. Az előadás-hoz minden erejére és határozottságára szüksége volt. Egyik sem hiányzott nála. Inkább békülékenyen, semmint kihívóan bírálta a diplomát és a pátenst, mert szemben állnak a *pragmatica sanctió*val, sértik az Áprilisi törvényeket. A bírálat mellett azonban – hogy megnyerje a kormányzatot – állt egy javaslat is három, az Áprilisi törvényben többé-kevésbé nyitva hagyott ügy rendezésére. Deák azt javasolta, hogy Magyarország vállaljon részt az osztrák államadóságból, fogadja el a Habsburg-területek védelmének közös felelősségét és járuljon hozzá megfelelő arányban a költségeihez. Az elfogadható feltételek kidolgozására az osztrák tartományok, illetve Magyarország képviselőinek rendszeres tanácskozását javasolta, vagyis az 1867-es Kiegyezés dualizmusát vetítette előre. Programja elfogadta Ferenc Józsefet Magyarország *de facto* királyának, minthogy a korona örökletes, és javasolta, hogy kérjék tőle az Áprilisi törvények visszaállítását. Deák inkább higgadtságot és józan észet, semmint szenvedélyeket kívánt Magyarország és Ausztria viszonyába. Az országgyűlés nélkü-

lözhetetlen intézmény, mondta, amit nem szabad utópisztikus álmo-
kért feláldozni, mert sok problémával kell foglalkoznia, a nemzeti
kisebbségekkel mindenekelőtt.

Deák beszédéből 100 000 példányt nyomtak, és 24 000-et adtak el
Bécsben egyetlen napon. Az európai sajtó bőségesen és rokonszenvvel
foglalkozott vele, sőt még a magyar konzervatívok is üdvözölték,
jóllehet Deák jelentette nekik az egyetlen, egyben legkomolyabb fe-
nyyegetést. Rechberg nagyon aggódott a beszéd külföldi fogadtatása
miatt, és arra utasította Ausztria külképviseleteit, hogy igyekezzenek
ellene hatni.

A *Határozati Párt* részéről Tisza Kálmán, Teleki László távoli roko-
na volt a főszónok, aki a néhai vezér utódja lett. Fiatal volt, szabadel-
vű, határozott és ambiciózus. Miközben Deák alkotmányos érveit
megdicsérte, a nemzetiségekről, a parasztságról és a polgárjogról
Teleki programjának egy mérsékeltbb változatát illesztette melléjük.
Azt javasolta, hogy Deák tervezetét ilyen irányban kiegészítve fogad-
ják el mint határozatot, és nem mint feliratot. A vita Deák és Tisza
beszédei felett május 16-ától június 4-éig tartott.

Mínthogy a *Felirati Párt* nem kívánt szakítást kezdeményezni Fe-
renc Józseffel, nem ragaszkodott Tisza javaslatának keresztülvitelé-
hez. Végül olyan parlamenti taktikában állapodtak meg, hogy Deák
felirata a lehető legkisebb szótöbbséggel menjen át. Amikor június
5-én szavazásra került sor, 155 képviselő Deák javaslata mellett,
152 ellene szavazott, 14 tartózkodás volt, míg a ház többi tagja
„betegség” miatt távol maradt. A felsőház is elfogadta a javaslatot,
és 1861. július 8-án mindkét ház elnökei átadták Ferenc Józsefnek, aki
jóváhagyta.

Időközben azonban a rezsim konszolidálódott, és ahelyett, hogy
kiegyezni törekedett volna Magyarországgal, felújította fellépéseit az
elégedetlenség minden megmozdulása ellen, és újrakezdte a törvény-
telen adók erőszakos behajtását. A *Reichsrat* megnyitó ülésén Schmer-
ling kijelentette, hogy a diploma és a pápens elvetését a magyarok
részéről a monarchia léte és a Habsburg országok, valamint népeik
ellen elkövetett sértésnek tekintették, aminek a megakadályozására
szigorú intézkedések történnek. A Schmerling-rendszer és Magyar-
ország között különösen egy 1861. július 21-én kiadott, ellentmondá-
sos és autoritárius királyi leirat után nőtt a távolság. A magyar
országgyűlés, amely másnap vette át a leiratot, azt a parancsot kapta,
hogy haladéktalanul küldjön képviselőket a Birodalmi Tanácsba.

Osztrák alkotmánytörténészek állították azt, miszerint Magyarország az Osztrák Birodalom integráns része, magyar törvényekkel azonban nem tudták bizonyítani. A leirat ezen a ponton volt ellentmondásos. „Nincs szándékunkban, és távol áll atyai szívünk kívánságától, állt benne, hogy a Szent Korona területeit a birodalomba tagosítsuk.” Másutt viszont úgy utalt Magyarországra, mint ami „más tartományainkkal együtt az Osztrák Birodalomban benne foglaltatik”. Aztán azt állította, az Októberi diploma „uralkodásunk és a Birodalom keretei között és érdekeinek megfelelően” állította helyre Magyarország alkotmányát. Az említett alkotmányos intézkedések, tette hozzá, Ferenc József „abszolút” hatalma alapján történtek. Ez a kicsavart logika annál is kiábrándítóbb, mert a diploma látszólagos célja az volt, hogy a despotikus uralkodást alkotmányossal váltsa fel.

Ugyanilyen ellentmondásosan kezelte a leirat az Áprilisi törvényt. Azt állította, hogy érvénytelenek, mégis azt követelte, változtatás meg vagy töröljék el azokat az 1848-as törvényeket, amelyek ellenkeznek a diplomával és a pátenssel.

Az lehet, hogy a magyar dzsentrí egy része bárdolatlan volt, mások nem fogták fel a nemzetközi kapcsolatok működését, az alkotmányjogban azonban és a belpolitikában valamennyien nagyon jól tájékozódtak. A leirat zűrzavaros érvelése felkavarta őket. Apponyi György gróf, a felsőház ideiglenes elnöke és a dinasztíához hű személyiség ezért táviratozott, a leirat azonnali visszavonását kérve, az udvarnak. *Don Quijote-i* gesztus volt.

Azok a sokasodó jelek, hogy a rezsim Schmerling feltételei szerint igyekszik Magyarországot a *Reichsrat*-ba kényszeríteni és a fokozódó elnyomás Magyarországon arról győzték meg Deákot, hogy a kiegyezés ideje elmúlt. Emiatt visszalendült maximalista álláspontjára. Második feliratot készített. Ez már nem a dinasztíával való közeli megálapodásra összpontosított, mint első felirata, hanem egy távoli jövőben várható kiegyezés alapjait vetette meg és az abszolutizmus új szakaszára készítette fel a nemzetet. Az volt a célja, hogy a nyilvánvalóan elkerülhetetlen új elnyomás idejére érvényes alapvető magatartási szabályokat meghatározza.

Deák augusztus 8-án terjesztette tervezetét az alsóház elé. Az irat 16-17 ezer szót tartalmazott, a nyári hőség pedig majdnem tűrhetetlen volt, így aztán Deák és egy másik képviselő, Szalay László felhívta olvasta a szöveget. Ez felhívta a figyelmet a július 21-ei leirat ellentmondásaira, mellébeszélésére, álszent voltára, és – gondos jogá-

szi érveléssel – mindent visszavert. Deák sok, a Habsburg uralkodó által megsértett érvényes törvényt idézett, különösen a *pragmatica sanctiót* és az 1790. 10., valamint 12. törvénycikket. Hangsúlyozta: az 1723-as *pragmatica sanctio* kétoldalú önkéntes, mindkét felet kötelező szerződés volt az uralkodó és a nemzet között. Az uralkodót arra kötelezte, hogy szigorúan a magyar törvények szerint uralkodjék és ne vezessen be az országba egyetlen más tartományból származó kormányzati módszert sem, elődje halála után hat hónapon belül megkoronáztassa magát, a koronázás előtti időben pedig Magyarország törvényei és alkotmánya szerint uralkodjék. A koronázás előtt az uralkodónak esküt kell tennie az ország területi egységének, jogainak, szabadságainak és törvényeinek megőrzésére. Amennyiben viszont I. Lipót utódai mind női, mind férfi ágon kihalnának, Magyarország szabadon választhat királyt. A *pragmatica sanctio* nem hozott létre a közös uralkodó személyén túlmenő kapcsolatot Magyarország és az örökös tartományok között. A Habsburg-területek oszthatatlanságát csak ilyen alapon mondták ki.

A Deák által különösen sokszor idézett másik két törvényt is Habsburg magyar király adta ki – úgy egyébként, mint minden más törvényt is, amire hivatkozott. Az 1790. 10. törvénycikk kimondta: „Magyarország, a hozzákapcsolt részekkel együtt, szabad, és kormányzatának egész törvényes módját illetően... független, azaz semmi más országnak vagy résznek alá nem vetett, saját állami léttel és alkotmánnyal bíró... ország.” Az 1790. 12. törvénycikk pedig: „A törvények alkotásának, eltörlésének, a magyarázásnak hatalma Magyarországon... a törvényesen megkoronázott fejedelmet és az országgyűlésre törvényesen egybegyűlt országos karokat és rendeket közösen illeti, s rajtuk kívül nem gyakorolható.”

A törvénytervezet közölte, hogy Magyarország ragaszkodni fog a teljes *pragmatica sanctio* és minden intézkedése tiszteletéhez, és nem tűr el semmit, ami ellenkeznék vele. Sem a diplomát, sem a pátenst nem ismeri el érvényesnek vagy Magyarországra nézve kötelező erejűnek. Nem küldenek képviselőt a *Reichsratba*, és minden onnan érkező, Magyarországot vagy csatolt területeit érintő törvény, rendelet és utasítás érvénytelen és semmis lesz. Adóit és kölcsöneit az ország nem veszi figyelembe. Magyarország nem fogja megtagadni az 1848-as törvényeket, mert az országgyűlés szabályosan szavazta meg és alkotmányos uralkodó hirdette ki őket. Deák felirata így fejeződött be: „Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon

alkotmányos szabadságot, melyet őseitől örökölt. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtak és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait. Mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz, s mindig kétséges. Túrni fog a nemzet, remélve szebb jövőndőt, s bízva ügyének igazságában.”

Schmerling politikája messzire lökte Deákot attól a ponttól, ahol csak hat hónappal korábban is állt, amikor *Reichsrat*-ba küldendő képviselőt még mérlegelte. Most nem kellett taktika a törvénytervezet keresztülviteléhez. Az alsóház állva tapsolta meg és példátlanul egybehangzó szavazással fogadta el. A felsőház 1861. augusztus 10-én tette ugyanezt. Magyarország képviselői nem hátráltak meg az alkotmányosság mezébe öltöztetett abszolutizmus előtt.

Mielőtt az udvar az országgyűlést fel tudta volna oszlatni, Deák által fogalmazott tiltakozást adtak ki az előrelátható abszolutista politika ellen. Ezt foglalta magába: „Az erőhatalomnak tetteleg ellene nem szegülhetünk, de azok ellen, mik ekkép történnek, ünnepélyes óvást teszünk, s kijelentjük, hogy minden jogilag fennálló törvényeinkhez, és így az 1848-dik évben szentesített és országgyűlésileg meg nem változtatott törvényekhez is szorosan ragaszkodva, a hatalomnak minden oly lépését, mely azokkal ellenkezik, alkotmányellenesnek fogjuk tekinteni.” Deák a magyar törvényeket és az alkotmányt passzívan védő politikát ajánlott. Az országgyűlést – fegyveres fenyegetés mellett – 1861. augusztus 22-én oszlatták fel.

Négy nappal később Schmerling a Birodalmi Tanács teljes ülésén a magyar parlamentet elítélő és az uralkodónak Magyarországon hódítással szerzett jogát védő császári leiratot olvasott fel. A *Reichsrat* szeptember 8-án Ferenc Józsefhez intézett hódoló felirattal válaszolt.

Korlátozó rendelkezések egész sorát adták ki, és Pálffy Mór gróf, egy lojális Habsburg bürokrata kapott királyi helytartói kinevezést, hogy a kikényszerítésüket felügyelje. Az abszolutizmus visszaállt.

Míg Schmerling némi joggal állíthatta azt, hogy a Lajtán túli tartományokban liberális a kormány, Magyarország újra hadbíróságok nyomása alá került. Egy 1861. november 5-én kiadott rendelet szerint közigazgatásilag az Osztrák Birodalom tartománya lett. A központi kormányzás szerveiként az 1848 előtt volt és az Októberi diplomával visszahozott testületek működtek. A megyegyűléseket és a városi tanácsokat feloszlatták, és a helyi közigazgatás közvetlenül

a Schmerling választottjaiként kinevezett adminisztrátorok kezébe került. Jóllehet a Lajtán túli tartományokba 1862-ben liberális sajtótörvényt vezettek be, Magyarországon Bach 1852-es cenzúraszabályzata maradt érvényben. Egyébként azonban különbözött az új abszolutizmus a Bach-korszaktól.

A Bach-korszak idején, akármilyen utópisztikus volt is, sok magyar ragaszkodott ahhoz a reményhez, hogy Itáliából forradalmi hadsereg vonul be. Most még az álmodozók sem vártak segítséget külföldről. Úgy tűnt ugyanis, hogy a Habsburg-rendszer Európa szükséges és integer részeként elfogadást nyert. Míg azonban a nemzetközi helyzet Magyarország liberálisainak nem sok reményt adott, a belső viszonyok kevésbé voltak számukra reménytelenek, mint egy évtizeddel korábban. A liberálisok 1861 szétkergetett parlamentjét és annak elvhű, rezsim elleni ellenállását éltették.

Deák népszerűsége soha nem volt nagyobb. Rá és képviselőtársaira úgy néztek, mint az abszolutizmussal szembefordult ellenállás vezéreire. És az általa fogalmazott két világos és szókimondó felirat formájában – nem úgy, mint az 1850-es évek véletlen és szervezetlen ellenállása idején – az ellenzéknek volt ideológiája is. A *status quo ante* 1848 hívei, a konzervatív arisztokraták elvesztették befolyásukat Magyarországon és Ausztriában egyaránt, a liberálisok tekintélye viszont gyorsan nőtt mind Magyarországon, mind Ausztriában. A közvélemény, ahogyan az európai sajtó is, általában az udvart hibáztatta az alkotmányos kísérlet csődjé miatt, és Magyarországot a Habsburg-önkéntény áldozatának tekintették. A helyi önkormányzatok lettek, minden abszolutista ellenőrzés ellenére, a politikai tevékenység központjai Magyarországon. Majdnem minden megyei tisztikar kibocsátott egy kiáltványt, nem sokkal az abszolutista kormányzat bevezetése után, a provizórikus szabályozások törvénytelenységéről. Hozzá tették azonban, hajlandók a közjó érdekében a helyi kormányzás terhét magukra vállalni. A magyarok ellenállását erősítette az a tény is, hogy sem Horvátország, sem Erdély nem küldött képviselőt a *Reichsrat*ba. Ahhoz azonban, hogy Deák politikája sikert arathasson, a Schmerling-rendszernek impotensnek kellett bizonyulnia a külügyekben és el kellett veszítenie hitelét otthon, fel kellett gyorsítani az osztrák polgárság rádöbbenését arra, hogy a Magyarországgal való megegyezés érdekükben áll. Végül pedig Ferenc Józsefet és az udvart kellett meggyőzni arról, hogy az egyetértés Magyarországgal csak növelheti a dinasztia dicsőségét és a monarchia nagyhatalmi státusát. Ezek az

előfeltételek 1863-ban még nem voltak meg. Sőt, ebben az évben tűnt Schmerling hatalma a legnagyobbnak. Az első lépést ellene végül is nem Deák és a liberálisok tették, hanem a magyar konzervatívok, akik attól féltek, hogy Schmerling eredményesen használja fel a nem magyar nemzetiségeket a magyarok féken tartására.

Schmerling az Októberi diplomának ezeket a magyar konzervatív támogatóit ugyanis kiszorította a hatalmi állásaikból. Ők pedig, mihelyt távol kerültek a kormánytól, úgy érezték, bírálhatják, és rövidesen cselekedhetnek is. A legrátermettebb közöttük Dessewffy Emil és Apponyi György grófok voltak, legközvetlenebb társaik pedig Majláth György és Sennyei Pál báró. Az első komoly terv, szabályos memorandum formájában, Dessewffytől származott; 1862–1863 telén fogalmazta meg és nyújtotta be Ferenc Józsefnek. Ő már a jövőendő 1867-es Kiegyezés minden fontosabb elve érdekében érvelt. Ezek között volt az Áprilisi törvények elismerése és a Habsburg-országok oszthatatlansága, a *pragmatica sanctio* rendelkezése szerint. Magyarország és a birodalom más részeinek egysége az „egyenlőség dualizmusá”-ban, amelyben mindkét fél megtartja saját parlamentjét, és egyik sincs a másiknak alárendelve; végül külön kormányzatot javasolt mindkét részben, amelyek hatásköréből csak azokat az ügyeket vette ki, amelyek közös intézését a *pragmatica sanctio* szükségessé tette. Ezeket az utóbbiakat a memorandum a hadügyben, a külügyben, a kereskedelemben és a pénzügyben jelölte ki. A törvényes felügyeletet a két parlament által egyenlő számban kiküldött képviselőből álló delegáció gyakorolná felettük, a végrehajtás pedig a delegációnak felelős minisztériumok kezében lenne.

Apponyi megmutatta a memorandum egyik példányát Schmerlingnek, aki határozottan félresöpörte. Egy másik példányt Deáknak mutattak meg, aki megállapította, hogy az idő még nem alkalmas, a tervezet azonban mély benyomást tett rá. A javukra szól ezeknek a konzervatív arisztokratáknak, hogy folyamatosan tájékoztatták Deákot az eseményekről. A *noblesse oblige* másik ajándéka Apponyi hallgatása volt az 1867-es Kiegyezés elveinek eredeti szerzőségéről, amikor végül is életbe lépett, mindenki Deákot ünnepelte az ötletért és az ötlet politikai sikeréért is.¹⁶ A memorandum egyetlen következménye az lett, hogy a kormánypárti sajtó sokat foglalkozott a monarchia

¹⁶ Apponyi a szerző valódi kilétét csak a Kiegyezés kihirdetése után húsz, Deák halála után tizenegy évvel fedte fel.

formájától függetlenül létező közös ügyek elismerésének szükségességével. A liberális újságok viszont, Deák szócsové, a *Pesti Napló* és Jókai Mór *Honja*, ami a *Határozati Párt* vonalát követte, azt hangsúlyozták, hogy minden megállapodás kulcsa csak az Áprilisi törvények feltétel nélküli érvényesítése lehet.

Alig érte el Schmerling rendszere 1863-ban azt, ami sikerei csúcsának látszott, már megkezdődött a széthullása is. Kevéssel azután, hogy Erdély manipulált választás alapján elküldte követeit a *Reichsrat*ba, Csehország és Galícia is kivált onnan. A csehek kezdettől azon az állásponton voltak, hogy a magyarok távollétében a *Reichsrat* illetéktelen az egész birodalom nevében cselekedni, és a vezetőik a gyűlés elnöke részéről ért sérelem ürügyén eltávoztak. A lengyelek akkor vonultak ki sértődötten, amikor az oroszok ellenőrizte Lengyelországban kitört januári felkelés miatt Galíciában statáriumot hirdettek. 1863 nyarára a *Reichsrat* teljessége és képviseleti jellege mindenestre fikciónál is kevesebb volt. Válságba keveredett a birodalom részben folyamatos pénzügyi problémái miatt, de Bismarck porosz miniszterelnökké történt kinevezését követő porosz–osztrák feszültség és a lengyel felkelést követő orosz–osztrák ellentét miatt is. Ahogy támasztéka gyengült, úgy lett durvább a Schmerling-rendszer. A magyarok reakciója pedig elkerülhetetlenül lépést tartott ezekkel a változásokkal.

A legtöbb politizáló magyar Deáktól várta az első lépést, de a konzervatívok felajánlották, hogy tárgyalni kezdenek az udvarral. Sok liberális boldogan fogadta az ajánlatot. Eötvös és barátai azonban ezzel nem értettek egyet, figyelmeztették arra, hogy a konzervatívok kezdeményezése csak manőver, és közvetítés helyett maguk egyeznek majd ki Ferenc Józseffel a liberálisoknak elfogadhatatlan feltételek mellett. Ehelyett Deákot serkentették cselekvésre, neki azonban jó időzítő érzéke azt súgta, hogy még várjon egy kicsit. A sikerhez a liberálisok tömegének és lehetőleg a nemzet többségének egységes támogatására volt szüksége. Éppen ekkor azonban a gazdasági válság olyan súllyal nehezedett a birtokos dzsentrire, hogy gyakorlatilag minden olyan megoldást elfogadott volna, ami enyhíti a nyomást. Ilyen körülmények között pedig a maximálisnál kisebb engedmény is csábító volt. Ha viszont kevésbé érik be, a *Határozati Párt* radikálisai várhatóan leszakadnak, és a meghasonlott liberálisok könnyű prédaként kínálkoznak akár Schmerlingnek, akár a konzervatívoknak, esetleg mindkettőjüknek. 1863 és 1864 ily módon a magyar liberálisok

számára éppen úgy mint a rezsimnek, a válság idejét jelentették. Ebben a helyzetben Deák nem kívánt lépni. Így a húr a tüzes Eötvös aktivizmusa, illetve Deák óvatossága között pattanásig feszült. 1863 márciusában, amikor az 1861-es országgyűlés valamennyi tagjának aláírt fényképalbumával lepték meg Deákot egy, az összes liberálist felsorakoztató összejövetelel, ő nem emelte fel a cselekvés zászlaját, hanem az Áprilisi törvények feltétel nélküli visszaállításáról szóló, megszokott, maximalista kijelentésekre szorítkozott. Nem határozta meg a kiegyezés feltételeit, mert tudta, hogy a másik fél – a kormányzat – még nem hajlandó alkudni. A nyilvánosság előtt Deák és Eötvös egybehangzóan beszélt, négy szemközt viszont Eötvös dühödten vádolta Deákot amiatt, hogy a tettek mezejét a konzervatívoknak engedi át.

Nem lenne azonban helyes a habozó Deákot teljesen tétlennek vagy kábának látni. Ha az lett volna, már régen elveszíti a magyar önkormányzatért folyó harc vezérének szerepét. Ehelyett az Angol királynő szállodában lévő lakása éppen olyan forgalmas volt, mint bármely modern párt főhadiszállása. Kényelmes kerevetén sokszor sűrű füstben ülve töltött Deák órákat úgy, hogy ő maga keveset szólt, de figyelte látogatói beszédét. Egyszer-egyszer közbevetette valamelyik híres történetét vagy anekdotáját. Az anekdotázó Deák képe nagy élénkségről tanúskodik. Parabolákban beszélt, mert hátha a titkosrendőrségtől van valaki jelen. Történeteit arra használja, hogy megmagyarázzon vagy elfedhessen tényeket, hogy megnyugtasson vagy ösztönözzön, de mindenekelőtt arra, hogy a csüggedést elűzze. Annál, amit mondott, még fontosabb volt talán az, amit meghallgatott. Újját határozottan a nemzet ütőerén tartotta; figyelmesen vizsgálta, meddig jutott, és lelkesítésre vagy csillapításra van-e szüksége. Leginkább a Bécsből érkező hírek érdekelték. Hűséges konzervatív barátai folyamatosan tájékoztatták, és mostanában mind optimistább hírek érkeztek azoktól a liberálisoktól, akik Bécsben voltak, hogy figyeljék a Birodalmi Tanácsot. Onnan jött az első jele annak, hogy a dinasztia előbb-utóbb hajlandó lesz tárgyalni.

Azoknak a híradásoknak a formájában érkezett, amelyek szerint a *Reichsrat* baloldali liberálisai egyre inkább érdeklődnek a Magyarországgal való gyors kiegyezés iránt, és az alkotmányos elvekre támaszkodó, egyesített bizottság által igazgatott, közös ügyekkel szervezett dualizmus gondolata terjedt. Magyarország problémája kibogozhatatlanul összefonódott a Lajtán túli burzsoázia itteni érdekeivel és a német viszonyokat rendező „nagy német” megállapodásban rejlő

érdekeltségekkel. Ugyanazok az osztrák–német liberálisok keresték most 1864-ben a liberális elvbarátaik által kormányzott Magyarországgal mint egyenrangú, közös érdekektől összekötött állammal a megegyezést, akik 1849-ben még üdvözölték a magyar liberális köztársaság leverését, 1861-ben hódoló feliratot szavaztak meg az uralkodónak a magyar országgyűléssel szemben tanúsított keménységéért és Magyarországot gazdasági befolyásuk területének tekintették. Lojális, békés Magyarországot kívántak maguk mögé, hogy Poroszországgal le tudjanak számolni. Schmerling kormányának tekintélyét gyors ütemben rombolták olyan események, mint a dán háború tiszavirágéletű sikere 1864-ben, utána pedig annak a jelei, hogy Bismarck a németül beszélő országok széthúzásának problémájára „kis német” megoldást keres. Végül Schmerling politikájának eredménytelensége mind otthon, mind Németországban és másutt nyilvánvalóvá vált. A liberálisok növekvő mértékben nehezteltek rá amiatt, hogy szabadelvűnek mondja magát, holott kormányzásának lényege a burkolt udvari abszolutizmus. Egyre több liberális gyűlt Karl Giskra és Moritz von Kaiserfeld „autonomista” csoportja köré és sürgette a Magyarországgal való dualista kiegyezést.

A sok oldalról szorongatott Schmerling nem engedett, hanem még inkább elnyomó módszerekkel lépett fel Magyarországon azért, hogy az országot a *Reichsrat*ba bevigye és megerősítse saját pozícióját. Deák még azon töprengett, vajon eljött-e végül is az idő, amikor megint a konzervatív arisztokráta ragadták meg a vezetést a Schmerling elleni frontális támadásban és abban, hogy lejárassák őt az udvar előtt. Az Apponyi György gróf körüli csoport felkérte Ludassy Mór újságíró, hogy írjon bíráló röpiratot, a *Drei Jahre Verfassungsstreit* (Három év alkotmányvita). Ahogyan a cím is utal rá, az irat azért ítélte el Schmerling kormányát, mert elhúzódó feszültségen kívül semmit nem hozott. Kiadattak Ludassyval egy Bécsben megjelenő újságot is, a *Debatte*-ot. Ez gyorsan felsorakoztatta a legkülönbözőbb pártállású magyarokat Schmerlinggel szemben. Deák legközvetlenebb hívei, Eötvös József, Andrassy Gyula, Lónyai Menyhért és Kemény Gábor erre megijedtek, hogy a konzervatívok szerzik meg a győzelmet és elégtelen kiegyezést hoznak létre, Deák maga pedig végre úgy látta, eljött a megállapodás ideje, és megkezdte a tetteknek azt a sorát, amely az 1867-es Kiegyezésben teljesedett be. Ebben a folyamatban a magyar közvélemény diktátora lett, húzódozó és könyörületes ugyan, de mégiscsak diktátor.

Deák elhatározásában a döntő elem Wenzel Lustkandl *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* (Osztrák–magyar államjog) című, Selmerling buzdítására írt és 1864 végén publikált jogi tanulmánya lett. Ez kifinomultabb volt, mint a magyarok jogeljátszásáról a Bach-korszak idején hangoztatott elmélet. Nem állította azt, mintha a magyarok eljátszották volna alkotmányos jogaikat, hanem Deák 1861-es feliratát támadta azon az alapon, hogy szerzője hamisan értelmezte a magyar törvényeket. Azt fejtegette, hogy a törvény elismeri Magyarország és a Lajtán túli tartományok reálunióját, vagyis nem áll szemben a Februári pátenssel. Művének alapvető jelentősége azonban abban állt, hogy Deák nyilvánvalóan miatta tért vissza a reflektorfénybe. Lustkandlnak szóló válaszát 1865 elején *Adalékok a magyar közjoghoz* címmel közölte a *Budapesti Szemlében*. Védte benne a feliratot, de akármilyen csodálatraméltó volt is a cikk tartalma és stílusa, nem ezek voltak elsődlegesek a közlésében és tényleges hatásában. Deák célja az volt, hogy világossá tegye mindenki előtt, újból a politika mezejére lépett, és figyelmeztette Bécset a magyar liberálisok tárgyalási készségére. Üzenetét kétségtelenül megértették. Anton von August báró, a Magyar Helytartótanács alelnöke és az udvar bizalmasa 1865 februárjától áprilisáig folyamatosan titkos tárgyalásokat folytatott Deákkal a király megbízásából.

Deák cikke szenvedélyes politikai vitát is kavart. A Schmerlinggel rokonszenvező újságok, mindenekelőtt a *Neue Freie Presse*, vitriolos támadást indítottak ellene. A *Pesti Napló* hasonló hangnemben válaszolt. Mivel köztudott volt, hogy Lustkandl tanulmányát Schmerling ihlette, Deák válasza nemcsak Lustkandlnak, hanem a miniszternek is szólt. A Lajtán túli liberálisok, akik kiegyezést kívántak Magyarországgal, örömmel üdvözölték Deák visszatérését a tettekhez, és a Schmerling magyarországi politikája elleni bírálát fokozódott. Deák cikke a *Budapesti Szemlében* csak a kezdet volt. A Lajta mindkét partján sikerült figyelmet keltenie, de jogi vitára szorítkozott, holott most már a politikusok és a közvélemény egyaránt konstruktív javaslatokat vártak a magyar ügy megoldására. Deák 1865. április 16-án név nélkül közölte „húsvéti cikk”-ét a *Pesti Naplóban*, majd cikksorozattal folytatta a *Debatte*-ban. Ezek is név nélkül jelentek meg, de gyakorlatilag Deák diktálta őket, és mint az ő „májusi levelei” lettek közismertek – sem Ausztriában, sem Magyarországon nem kételkedt senki abban, hogy Deák a szerzőjük. A leveleket Bécsben nem véletlenül adták ki németül is. Deáknak Magyarországon nem kellett

azt magyaráznia, hogy kiegyezésre van szükség is mik legyenek a feltételek. Másokat kellett felvilágosítania. Az osztrák–magyar viszony dolgában azonban nem Deák cikkei változtatták meg a dolgok menetét. Ő csak felismerte az események kedvező alakulását, és megoldást ajánlott. Ausztriában az uralkodóház sok évszázados német birodalmi politikája csődbe ment, és emiatt a fiasco miatt kezdtek 1865-ben Magyarországgal újból tárgyalni.

Deák programjának lényege a ragaszkodás volt Magyarország önkormányzatához és az Áprilisi törvények érvényességéhez. De azt is kijelentette: „készek leszünk mindenkor törvényszabta úton saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangba hozni.” Ezzel elismerte azt, hogy az Áprilisi törvényeken lehet változtatni. Világossá tette továbbá: Schmerling elfogadhatatlan és politikáját a tárgyalások kezdete előtt a visszájára kell fordítani.

A májusi levelek dualista monarchiát javasolt, amiben Magyarország a Lajtán túli tartományokkal tökéletesen egyenlő jogokat élvezne. Ez a javaslat alapvetően azonos volt az Apponyi-tervvel. Indítványozta, hogy a közös ügyekbe sorolják az uralkodói háztartását, a külügyeket, a honvédelmet, valamint ezek fenntartásait, a vámokat és a kereskedelempolitikát, a közvetett adózást és a kereskedelmi törvények általános elveit. Az Áprilisi törvények új megerősítése mellett állítsanak fel az országgyűlésnek felelős magyar kormányt és ismerjék el a Szent Korona országainak integritását. Ahogy ezek a feltételek megvalósulnak, hívják össze – az 1848-as törvények alapján – az országgyűlést.

Deák jól mérte fel az udvar lelkületének megváltozását. Április 30-án Ferenc József bejelentés és megszokott nagy katonai kísérete nélkül ellátogatott Pozsonyba. Ajándékokat küldött a Magyar Tudományos Akadémiának és június 6–9-éig Pesten tartózkodott, ahol is megtekintette az Országos Gazdasági Egyesület évi vásárát. Távozásakor néhány derűlátó kijelentést tett a Magyarországgal való kiegyezés valószínűségéről és szükségességéről.

Ugyanannak a hónapnak a végén Majláth György kapott kinevezést a Magyar Udvari Kancellária elnökségére, július közepén pedig Sennyei Pál lett a Magyar Helytartótanács elnöke. Mindketten konzervatívok voltak ugyan, de viszonyuk a lehető legjobb volt Deákkal. Július végén Schmerling lemondott, és Rainer főherceg, a miniszterelnök „szabadságra” ment. Felállították a Belcredi-kormányt, és komolyan megkezdődtek az 1867-es Kiegyezéshez vezető tárgyalások.

XII

A KITELJESEDÉS ÉS A HANYATLÁS

Az 1867-es Kiegyezés

A Belcredi-kormány Schmerling rideg rendszerét felváltotta a Habsburg Birodalom „konzervatív elvek és történelmi jogok” alapján történő újjászervezését célzó tárgyalásokkal és a megegyezés szellemével. A legfőbb állami tisztségeket, ahogyan már jeleztük, Deák számára elfogadható konzervatívokkal töltötték be, Esterházy Móric, Ferenc József legfőbb tanácsadója azonban, éppen úgy ellenezte a magyar liberálisok dualista javaslatait, mint maga az uralkodó. Deák és társai tudatában voltak az előttük álló nehézségeknek, de a konzervatívok számára „mind inkább és mind fájdalmasabban kiderült az, hogy a birodalom dualista megosztására vonatkozó magyar feltételeket teljesíteni kell”.

Az új parlamentet összehívó királyi leirat ugyanazon a napon jelent meg, mint amikor a Februári pátenst időlegesen felfüggesztették. A novemberi és decemberi általános választásokon a „Deák-párt” abszolút többséget szerzett. Pest belvárosa megint Deákot választotta meg, és ezzel elkezdődött a Deák-korszak. Jó lenne, ha Deák naplót hagyott volna maga után, de nem tette. Az volt a véleménye, hogy csak túlságosan hiú emberek foglalkoznak ilyesmivel. Szerencsére azonban sok közeli társa vezetett feljegyzéseket, így ismerjük annak az emlékeztetés korszaknak a részleteit, amelynek során ő alakította a magyar történelmet.

Széchenyi, a magyar liberális reformok ihletője és Kossuth, legeredményesebb terjesztőjük, egyben az 1848–49-es forradalom vezére, a politikai és társadalmi erők mozgósításával csináltak történelmet. Ahogy azonban ezek az erők teljes sebességet értek el, egyikük sem tudott rajtuk uralkodni, és a történelmet nem ők alakították, hanem – reményeik és várakozásaik ellenére – mások. Széchenyi egy szanatórium ablakából nézte megtörtén és tehetetlenül az eseményeket, Kos-

suth – hasonlóan erőtlően – az emigrációból figyelt. Deák nem alkotott új eszméket, mint Széchenyi, nem keltett életre tömegmozgalmakat sem, mint Kossuth, Deák nem formálta a történelmet saját tervei szerint, de képes volt a politikai, társadalmi és gazdasági erők, a Habsburg-országok hatalmi viszonyainak áttekintésére, mindennekfelett pedig arra, hogy felismerje azt a pillanatot, amikor a maga szolgálatába állíthatja ezeket az erőket, saját céljai, a másoktól sajátjává tett eszmék és tervek életre keltésére. Deák a réalpolitika eszközével formálta a történelmet, ami nem feltétlenül elvtelen kiegyezésekből áll, hanem a szándék olyan hányadának megvalósításából, amennyit az idő és a körülmények megengednek. Ezt az újabbak elérésére alkalmas pillanat kivárása követi. Fokozatosan születik meg végül az eredmény. Deák ilyen módszerrel ért el sikert, az éppen adott körülménynek megfelelő stratégiával és taktikával. Ez volt a cselekvés egyetlen lehetséges útja.

1865 őszén Deák úgy érezte, hogy eljött az idő hosszú távú céljai megvalósításához. Az alkalom kihasználásának igyekezetében politikai pályája során először lépett fel erős, dinamikus vezérként, és az eredményes, összehangolt cselekvés érdekében először követelt pártfegyelmet. 1865. december 20-án *Deák-kör* néven képviselőházi klub nyílt. Itt tárgyalták meg a szervezés és a választási hadjáratok ügyeit és döntötték el a tennivalókat, innen irányították a párt tevékenységét. Deák meghatározta az elveket és a célokat, kijelölte a teljesítendő feladatokat, de került a fegyelemben a kicsinyességet és azon igyekezett, hogy senkit ne alázzon meg, de ne is dicsérjen túlságosan.

Ferenc József december 14-én személyesen nyitotta meg az országgyűlést. Trónbeszéde körvonalazta a kormányzat javaslatait a Magyarországgal való kiegyezésről. Ezek egy része emlékeztetett Deák májusi programjára, sok tekintetben viszont különbözött tőle. Az uralkodó Deákhoz hasonlóan a *pragmatica sanctióra* épített, és azt javasolta, hogy az abból következő közös ügyeket az Októberi diploma szerint határozzák meg, azokra a szervekre bízák az intézésüket, amelyeket az Októberi diploma és a Februári pátens állított fel. Elismerte ugyan az Áprilisi törvények „formális érvényességét és változtathatatlanágát”, de hangsúlyozta, hogy újraérvényesítésük előtt módosításra szorulnak. A főkérdés az volt, hogy a kormány azonnal, az Áprilisi törvények módosítása előtt kapjon-e kinevezést, ahogyan Deák kívánta, vagy utána, az udvar szándéka szerint. Más szavakkal arról volt szó, hogy a liberális többségű parlamentnek felelős liberális

magyar kormány tárgyaljon-e a kiegyezésről vagy a parlamentnek nem felelős, az udvar kezétől függő konzervatív tisztségviselők. Az ellentét lényegi volt, ezért a liberálisok, illetve az udvar közötti szakadék mélyült, de a helyzet igencsak különbözött a korábbtól. Most mindkét fél őszintén kereste a megegyezést.

A trónbeszédre adandó választ Deák fogalmazta. Miközben hangsúlyozta, hogy a *pragmatica sanctio* kétoldalú szerződés, természeténél fogva dualista, aláhúzta azt, hogy egyik oldalról az uralkodóháznak a Magyarország feletti örökletes jogokat és a birodalom oszthatatlanságát biztosítja, másik oldalról pedig Magyarország alkotmányos függetlenségét és alkotmányos szabadságainak sérthetetlenségét garantálja. Az utóbbit az udvarnak még tettekkel kell elismernie. A válasz elfogadta a közös ügyeket, elvetette viszont – mint Magyarország szabadságaival összeférhetetlen rendelkezéseket – a diplomát és a pátenst. Deák azt követelte, hogy állítsák helyre az 1848-as törvényeket és szükség esetén módosítsák őket, ez azonban a törvényhozás szabályos útján történjék. Mindennek elérésére sürgette a felelős magyar kormány haladéktalan kinevezését. Ilyen értelemben maximalista álláspontot foglalt el, a válasz hangneme azonban arra utalt, hogy inkább építeni, semmint feljújítani kívánta a hidakat.

1866. március 3-án, aznap, amikor a királyi válasz Pestre érkezett, a parlament Deák javaslatára 67 tagú bizottságot választott. Ezzel kívánták jelezni jószándékukat és tárgyalási hajlandóságukat, valamint készségüket arra, hogy a kiegyezés hivatalos feltételeit magyar oldalról megfogalmazzák. A királyi válasz békülékeny hangú volt, de sem kormányt nem nevezett ki, sem a megyék teljes autonómiáját nem állította vissza.

A parlament működését ezután a 67-es bizottság irányította, amely a közös ügyekre és a dualista monarchiára vonatkozó törvényjavaslat kidolgozásával 15 tagú, ugyancsak választott albizottságot bízott meg. Mindkét bizottság tagjainak többsége, így maga Deák, Eötvös József, Andrássy Gyula, Lónyai Menyhért, Gorove István, Csengery Antal, a *Deák Pártból* került ki. A konzervatívok, Apponyi György vezetésével, támogatták a Deák-pártiakat. A balközép képviselői (Tisza Kálmán, Nyáry Pál, Ghyczy Kálmán és Ivánka Imre) alig tettek többet, mint az ördög ügyvédjei. Deák leghűségesebb és legtevékenyebb társa, Csengery részletes és jó tájékoztatást adó feljegyzéseket vezetett mindkét bizottság munkájáról.

Deák akkor tanúsította a legnagyobb érdeklődést és akkor volt a

legaktívabb, amikor alapvető elveket vagy politikát kellett megvilágítani, esetleg az uralkodóház számára elfogadhatóvá tenni. Különböző háttérbe vonult és nem vett részt a mindennapos adminisztratív teendőkben. Egyszer, amikor valami anyagi ügyet kellett az osztrák szervekkel tisztázni, Deák ezzel a megjegyzéssel képesztette el Csengeryt: „A kérdés részleteivel én nem foglalkozom.” Amikor pedig elnököt kellett a két bizottságba választani, és mindenki azt hitte, Deákot választják meg, ő – még mielőtt formálisan jelölték volna – Andrássyt javasolta. Olyan határozottan tette, hogy tényleg Andrássyt állították mindkét bizottság élére. A következő hónapokban Deák ugyanígy utasított vissza más megbízatásokat. Nem vállalta az elnökséget az osztrák–magyar közös bizottságban, amely a két országnak a közös költségvetéshez való hozzájárulásáról döntött; visszautasította az első magyar delegáció vezetését is; ugyanígy visszautasította a nádori és a miniszterelnöki tisztséget. Egyszerűen nem érdekelt az adminisztratív munka, a rutin felelősség, a hatalom, de még az elismerés vagy a megbecsülés sem. Természetes lustasága volt az ok, ha viszont a liberálisok alapvető céljainak eléréseért harcolt, hatalmas energiákat fejtett ki. Csengery beszámolója a 67-es bizottság és a 15-ös albizottság munkájáról tele van ilyen kifejezésekkel: „Deák Ferenc Pest-belvárosi képviselő előadási nézetait a válaszfóliát egész vázlatára nézve”, „Deák indítványára közakarattal kimondatott”, „Deák formulázása elfogadtatik”.

A nagy politikus pontossága az ilyen munkákban tökéletesen megnyerte Csengeryt és másokat is. „Deák ... elkezdte tollba mondani, írja Csengery, néha háromszor lediktálja ugyanazon pontot, mindig összefüggő vonva, míg végre oly szabatos és concissá válik, hogy legjobb stílusza sem tehet ellene kifogást.” Csak Deák stílusának szárazsága miatt panaszkodott: „az egyszerűséget, a mesterkéetlenséget annyira viszi, hogy minden művésznek ellensége néha”. Deáknak ezek az alkotásai azonban az 1867-es Kiegyezés végső szövegévé váltak, és belekerültek a magyar törvénykönyvbe.

Amikor 1866 áprilisának elején Ausztria és Poroszország között fokozódott a feszültség, Deák bejelentette, hogy háború esetén a parlament felfüggeszti munkáját, de amikor június közepén a háború tényleg a küszöbön állt, az albizottság munkálata annyira közel állt már a befejezéshez, hogy úgy döntött, *fait accompli* teremtsen, amivel a parlament álláspontja előbb derül ki, mint az ellenségeskedés eredménye. Mivel feltételezte, hogy egy esetleges osztrák győzelem szélsőséges

osztrák követelésekhez fog vezetni, még a háború befejezése előtt világosan megfogalmazott magyar igényekkel kívánta ellensúlyozni őket. Ugyanígy lehetett – Ausztria veresége esetére – a magyar szélsőségesek túlzott követeléseinek elejét venni. A háború június 17-én tört ki, és hat nappal később Deák a Magyar Udvari Kancellária útján azt kérte, hogy június 30. előtt ne oszlassák fel a parlamentet. Csengerly segítségével éjjel-nappal dolgozott a törvénytervezet befejezésén. Június 24-én, Ausztria custozzai győzelmének napján a 15-ös albizottság ülésezett, és elvben elfogadta Deák tervezetét. A 67-es bizottság még aznap ugyanezt tette. A szöveget június 25-én a custozzai győzelemről szóló hírek mellett tették közzé. Másnap a parlament feloszlott, bizottságainak azonban még a königgrätzi, döntő csata előtt volt idejük a kiegyezést illető törvényjavaslat kidolgozására és közzétételére.

Július 16-án, a königgrätzi osztrák vereség után, de még a fegyverszünet kihirdetése előtt másodszor is találkozott Ferenc Józseffel Deák. A király még mindig bizonytalanságban volt amiatt, hogy keserű végéig kell-e folytatni a háborút. A legrosszabb esetre is számítva faggatta ki Deákot. Ő biztosította az uralkodót arról, hogy a magyarok, bármi következék is, nem fognak annál többet kérni, mint amit az albizottság tervezete tartalmaz. És bár sürgette, hogy a király azonnal nevezzen ki magyar kormányt, Ferenc József érdeklődésére azt mondta, soha nem fogadná el a miniszterelnökséget. Andrásyt javasolta a hivatalra. A király elmondta neki, hogy Belcredi a háború folytatását ajánlja, ami ebben az évben a második sorozást jelentené. Deák véleményét kérte erről. „Nálunk nem! – felelte szárazon Deák –, mert Magyarországon az anyák egy évben csak egyszer szülnek.” Azt ajánlotta a királynak, azonnal kössön békét és állítsa helyre a magyar alkotmányt.

Annak tudatában, hogy az osztrák–porosz háború Magyarországot az európai nagypolitika síkjára emelte, mondta: „Én csak a magyar törvényeket ismerem, a mai pillanatban nem vállakozhatom a vezetésre.” Az audiencia után Deák a napi eseményektől távolra, Zala megyébe ment. Közben Andrásy többször is volt Ferenc József-nél kihallgatáson, más magyar liberális államférfiak pedig a Lajtán túli vezetőkkel tartottak megbeszéléseket, akiknek nagy része elfogadta az albizottság tervezetét tárgyalási alapnak.

A königgrätzi vereség fokozta a magyar szélsőségesek étvágyát. A július 21-ei nikolsburgi fegyverszünet és a Prágában augusztus

23-án kötött béke felbátorította a militaristákat, a konzervatívokat és a centralistákat. Az udvar viszont úgy vélte, hogy a felelős magyar minisztérium kinevezése most már elkerülhetetlen „Ausztria... kénytelen volt a jól szervezett, erősen nacionalista magyar erők követeléseinek engedni. A 60-as évek német mozgalmait is beleértve sem volt egyetlen más nemzeti mozgalomnak sem annyi harci kedve, mint a magyar közép- és felsőközép osztálynak; egyiknek sem volt Deákhoz foghatóan népszerű vagy nála tehetségesebben politizáló vezére.”

Az abszolutizmus nem államférfiakat, csak bürokratákat terem, állapította meg Halász Imre, az egyik kortárs megfigyelő. Így aztán az udvarnak válságos katonai és pénzügyi helyzetében másutt kellett vezetőket keresnie, és a korábbi szász miniszterelnököt, Friedrich Ferdinand von Beustöt kérték fel birodalmi külügyminiszternek. A bécsi angol nagykövetség szerint – idézte Halász – „a poroszok jelenléte Csehországban nagy szerencsétlenség volt, de egy szász a külügyminisztériumban még nagyobb csapás”. A magyarok számára azonban nem volt előnytelen a változás. Beust revansizista politikáját egy elégedetlen Magyarország esetében nem lehetett volna érvényesíteni. Emellett az 1859-es és 1866-os háborúk „végül is összezúzták Metternich régi álmát a német vezetés alatti egységes osztrák birodalomról”. Ezért újra egybehívták az országgyűlést a kiegyezési munkálatok befejezésére. A 67-es bizottság Deák sürgetésére befejezte a közös ügyekről szóló törvényjavaslatot. De a javaslat törvénybe iktatását Deák a parlamentnek felelős kormány kinevezésétől és az 1848-as törvények visszaállításától tette függővé. Ebben az időben már a *Deák Párt* és a Lajtán túli liberálisok valóságos szövetségesek voltak. Belcredi, aki ellenezte a javaslatot, visszavonult, mert nem sikerült politikája egyetlen biztosítékát, a magyarok és a németek egyensúlyaként a szláv elem politikai befolyását megszerveznie. Stájerország és Felső-Ausztria tartományi gyűlései a dualista rendszer javára nyilatkoztak. Beust és Andrássy sürgették a kiegyezést, míg Deák és Ferenc József furcsa módon összefogott a lóhalálában való rohanás megfékezésére. Beust, aki a monarchia európai nagyhatalmi státusát igyekezett visszaállítani, 1867 januárjában néhány lényegtelen változtatással elfogadta a 15-ös bizottság tervezetét, amit 1867. február 6-án a 67-es bizottság is elfogadott. Úgy intézték az ügyeket, hogy Belcredinek a lemondáson kívül ne legyen választása. Andrássy Gyula kapott február 7-én magyar miniszterelnöki kinevezést. Egy február 20-án keltezett királyi leirat tette közé Andrássy új kormányának összetételét. A király

megtartotta a hadsereg feletti kizárólagos jogait; a magyar honvédelmi minisztérium kötelességeiről később kívántak dönteni.¹⁷

A parlament március 20-án tartott teljes ülésén kezdte a 67-es bizottság közös ügyekről szóló javaslatát tárgyalni. Ezzel az uralkodóval való megállapodás utolsó fázisába lépett. A tetőpont majd Ferenc Józsefnek 1867. június 8-án Budán a Szent Koronával való megkoronázása lesz.¹⁸ A megállapodás rendszerint az 1867-es Kiegyezés nevet viseli. Ez azonban igen bonyolult egyezmény volt Ferenc József, a magyar törvényhozás és az osztrák birodalom (hivatalosan és pontosabban „a *Reichsrat*ban képviselt országok”) között. A fő dokumentumok között a leglényegesebb a magyar parlament és a *Reichsrat*nak a két egység közös ügyeit meghatározó és intézkedésüket szabályozó törvényei. Szűkebb értelemben ezek a törvények tartalmazzák az 1867-es Kiegyezést, magyar értelmezés szerint azonban eltérhetetlenül kapcsolódik hozzájuk egy sor, az új Magyarországot megalapozó törvény. Az utóbbiak, mind Deák fémjelével, időrendi sorrendben a zsidók egyenjogúsítása, a 1868-as horvát–magyar kiegyezés, a népiszkolai törvény, a nemzetiségek egyenlőségének törvénye és a honvédelmi törvény.

A közös ügyek meghatározását és adminisztrációját az 1867. 12. törvénycikk tartalmazta. A *pragmatica sanctió*ra építve garantálta Magyarország alkotmányos függetlenségének folyamatosságát. A két ország kabinetjei által egyetértésben intézendő hadügy és külügy közös volta Magyarország és az örökös tartományok perszónálunióján alapult.

Közös törvényhozás híján a közös minisztériumok felett a két parlament az uralkodó és a független törvényhozások által az egyenlőség és a paritás alapján kiállított „delegációk” révén gyakorolta a

¹⁷ Ugyanakkor a parlament 60 tagja adta vissza a mandátumát, hogy a kormányban mint államtitkárok vagy mint főispánok fogadjanak el kinevezéseket. A pótválasztásokat mindenütt a *Deák Párt* jelöltjei nyerték.

A kormány többi tagja: Festetics György gróf, Zala megye főispánja a király személye körüli miniszter, Wenkheim Béla báró, Békés megye főispánja belügyminiszter, Lónyay Menyhért pénzügyminiszter, Eötvös József báró vallás- és közoktatásügyi miniszter, Horváth Boldizsár igazságügy-miniszter, Mikó Imre gróf közmunka- és közlekedésügyi miniszter, Gorove István mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi miniszter.

¹⁸ Deák mereven elzárkózott attól, hogy nádorhelyettesként a primással együtt a király fejére helyezze a Szent Koronát. Helyette Andrássy hajtotta végre ezt a cselekedetet.

törvényes ellenőrzést.¹⁹ A közös ügyek közös miniszterei a királycsászár elnökletével tanácskozhattak, de nem gyakoroltak alkotmányos testületi hatalmat. Mindhárom miniszter egyéni felelősséggel tartozott a delegációkon keresztül a két parlamentnek. Mind a magyar, mind az osztrák miniszterelnök részt vett a közös minisztertanácsban. Ez a nehézkes és bonyolult gépezet hozta létre Ausztria–Magyarország Osztrák–Magyar Birodalomnak is nevezett dualista rendszerét.

Az 1867-es Kiegyezés kritikája már a kihirdetés előtt, tulajdonképpen már a megkötés valószínűségének felmerülése idején megkezdődött. Maga Kossuth támadta meg 1867 májusában a *Magyar Újság*-ban közzétett nyílt levélben a kiegyezés tervezetét. Miközben arra emlékeztetett, hogy az Áprilisi törvények idején beleszólás nélkül biztosították Magyarország pénzügyének és hadügyének intézését, Kossuth rámutatott arra, hogy a Kiegyezés ezt a szabadságot feladja. „Hanem Te – fájdalom – nem bízol a nemzet erejében ... elfogadod a jogfeláldozásokat, hogy megmentsed, amit megmenthetőnek vélsz, mert politikád tengelye akörül forog, hogy »el kell fogadni, ami kivihető, miután többet elérni nem lehet«.”

Kossuth fő ellenvetése az volt, hogy a többi Habsburg-országgal való társulás Magyarországot olyan politikától teszi függővé, amely felett nincs ellenőrzése, és amely végül is mind keleten, mind nyugaton ellenséges szomszédok harapófogójába kényszeríti. A kiegyezés lehetlenné teszi Magyarország nemzetiségi problémáinak és a horvát kérdésnek a megoldását. Magyarország, jósolta Kossuth, valamely elkövetkezendő európai válságban kikerülhetetlenül versengő hatalmak játékszere lesz. Azt is nehezményezte, hogy az Áprilisi törvények módosítása pontosan azokat a rendelkezéseket iktatta ki, amelyek a zsarnokság féken tartását szolgálták, vagyis a nemzetőri intézményt és a megyéknek mint az alkotmányos kormányzás erődjének a működését. Miközben elítélte a Kiegyezést amiatt, mert ellentétben áll a kor progresszív irányzataival, kijelentette azt, hogy a magyarok részéről a Habsburgoknak adandó engedményeket sem a kényszer, sem a Habsburgok európai hatalmi helyzete nem igazolja. „Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere”, kérte Deákot.

¹⁹ Mindkét delegáció 60–60 személyből állt, 40 alsóházi, 20 felsőházi tagból. A magyar delegációban volt 5 horvát, az osztrákban 10 cseh, 8 galíciai, 4 morva, 3 alsó-ausztriai és 2–2 felső-ausztriai, stájerországi és tirolai.

Deák Kossuth nyílt levelére a *Pesti Napló* május 30-ai számában válaszolt. Politikája kevésbé titokzatoskodó már nem lehetett, állította, mert mindig mindenben nyilvánosan elmagyarázta: „Kifejtettem azon egyéni véleményemet, hogy én helyzetünkben a békés kiegyenlítést üdvösebbnek tartom, mint oly politikát, mely bizonytalan ígéretek mellett várakozásra, további szenvedésre utalva, csupán véletlen eseményektől, talán forradalomtól s a birodalom szétbomlásától, külföldi segílytől, melynél bizonyosan nem a mi érdekünk volna a főtekintet, új és idegen szövetkezéstől, melynek sem alakja, sem haszna még tudva nincs, függesztené fel sorsunk jövődjét. Kifejtettem, hogy a kiegyenlítésnek az a módja, melyet én is javaslok, alkotmányos szabadságunkat nem veszélyeztetí, s hazánkra nézve sok tekintetben előnyös. E felszólalásaim, melyeket nem a szenvedélyekhez, hanem a higgadt megfontoláshoz intéztem, nyilván történtek.”

Kossuthal egyidőben, de más szempontból František Palacký, a Habsburg-országok föderalista átalakításának híve támadta a Kiegyezést. A németek és a magyarok monarchiai hegemoniáját helytelenítve mondta: „A dualizmus kikiáltásának napja... egyben a pánszlávizmus legkellemetlenebb formájának születésnapja lesz, és az utóbbinak keresztzülei az előbbi édes szülei lesznek. Minden olvasó elképzelheti, mi következik ebből. Mi szlávok őszinte bánattal, de félelem nélkül nézünk elébe. Mi már megvoltunk Ausztria előtt, és a pusztulása után még mindig létezni fogunk.”

Deák hangsúlyozta, hogy soha senkit nem állított erőszakkal maga mellé és nem erőltette az akaratát másokra: „Ha mindemellett a többség véleménye és az én véleményem találkozta, ennek egyszerű magyarázata csak az, hogy az én meggyőződése is az volt, ami az övék.” Az összecsapás a két magyar államférfi között nem volt más, mint a hosszú ideje húzódo Deák–Kossuth ellentét csúcspontja.

Mennyire volt Deák és Kossuth egymáshoz hasonlóak, illetve mennyire különböztek? 1849 előtt közös eszméket vallottak, de stílusuk eltérőbb már nem lehetett volna. Mindketten békésen kívánták Magyarországot liberális kormányzatú, polgári társadalommal és egyenjogú, szabad lakosokból álló népességgel bíró, modern állammá alakítani. Miután azonban Kossuth 1848-ban elfogadta az ellenforradalmi Habsburg-rendszerrel szembe forduló fegyveres harc vezérségét, olyan politika mellett kötelezte el magát, amellyel Deák nem tudott egyetérteni. A magyar forradalom erőszakos leverése után szögesen ellentétes felfogást képviseltek. Deák '48 eszméjét képviselte, ami a

parlamenti kormányzás visszaállítását és az önálló Magyarországot jelentette. Azért, hogy e célt ne veszélyeztesse, szövetekezett a konzervatívokkal, és nyilvánvalóan elhagyta korábbi szociális reformtörekvéseit. Kossuth '49 szellemét testesítette meg, a demokratikus, szomszédaival békében, későbbi tervek szerint valamilyen szövetségi rendszerben élő és a Habsburg-dinasztia területeitől tökéletesen elszakadt Magyarországot képviselte. Az idő múlásával Kossuth szociális elképzelései mind progresszívakabbak lettek.

Deák, aki a forradalom után Magyarországon maradt, a réalpolitika mestere volt. Nem tudott, de nem is akart az élet realitásaitól elszakadni. Kossuth elmenekült Magyarországról, és – mint az idők folyamán annyi más emigráns – elvesztette a magyarországi valósághoz fűződő kapcsolatát. Maximalista álmok és nagyhatalmi politika rabja lett. Bizonyos nagyhatalmak a Habsburg-dinasztia megfélemlítésére megrázták Kossuth fantomát, majd, miután ezt megtették, ejtették őt.

A két férfit összekötötte valami, egy meglehetősen paradox egymáshoz való viszony. Deák segítségével Kossuth felemelkedése 1848 előtt valószínűleg nem következik be. Ha Deák nem engedett volna utat, valószínűleg soha nem történik meg. A Habsburg-rendszert rémítő Kossuth-fantom nélkül viszont Deák útja a sikerhez 1867-ben sokkal nehezebb lett volna. Még az is vitatható, hogy lehetséges lett volna-e egyáltalán 1867-1849 nélkül.

Kossuth, a sors ragyogó embere, felizzott, majd elvesztette az erejét, mint egy lehulló üstökös. De az ihlet rendkívül izgalmas forrása és szenvedélyes csodálat tárgya maradt, mert szembefordult az ellenforradalommal. Deák, nemzetének szerény, szürke, egyszerű és jelentéktelen ügyvédje, megnyerte a magyarok életbe vágóan fontos perét. Ezért a nemzet hálása volt, de szenvedélyét Deák nem ébresztette fel. A bölcs volt, akit inkább tiszteltek, semmint csodáltak volna. 1867-ben azonban nemcsak a törvényhozók, hanem a magyar választópolgárok túlnyomó többsége is Deák politikája mellett állt és támogatta a Kiegyezést. Mi több, Deák a Kiegyezést nem öncélként tekintette, hanem kezdetnek, olyan alaplumnak, amire mindenki jogegyenlőségét lehet építeni. 1867-ben mind az elérhető maximum, mind a jogos politika terméke ez volt. Deáké a megegyezés létrejöttének érdeme, a megvalósítás az utána következőkre maradt, és ők, valamint külső, belső erők okozták a monarchia vesztét. 1867-ben a dualizmusnak nem volt olyan alternatívája, ami a politikai és társadalmi erőkhöz

uralkodni tudott volna. Nem volt a monarchia kormányzására alkalmas más társadalmi és gazdasági kombináció, mint az osztrák-német liberális burzsoázia, a magyar liberális dzsentri és a katolikus egyház által hagyományosan támogatott uralkodóház triásza, a hadsereg, a konzervatív arisztokrácia és a bürokrácia. Emellett a Habsburg-ház európai státusát az európai nagyhatalmi egyensúly feltételének tekintették. Deák utolsó éveiben a dualizmus kétségtelenül biztosította a monarchia nagyhatalmi helyzetét.

Nem szabad engedni, hogy az alkotmányos szörszálhasogatás, a szabályok, a szabályozások, a bizottságok, a delegációk és a Kiegyezés sok más kelepceje elhomályosítsa azt a tényt, miszerint a monarchia a birodalom mindkét részébe a kormányzás klasszikusan liberális formáját vezette be. Igaz, demokráciát még nem kezdeményezett, ez azonban akkoriban nem volt szokatlan. A megegyezés létrehozta a kormányzás három ága között az ellenőrzés, az egyensúly és az erőmegosztás rendszerét; olyan törvényhozást vezetett be, amelyben a törvényeket a népesség meglehetősen nagy részének képviselői hozták; biztosította a személyes szabadságot és a szólás, a gyülekezés, a szövetkezés szabadságát; végleg megszüntette a despotizmus és az abszolútizmus hosszú életű Habsburg hagyományát. A törvény előtti egyenlőség valósággá vált. Míg élt, Deák ezeknek az elveknek a tökéletes tiszteletét tapasztalta.

A Kiegyezéshez csatlakozó első liberális törvény a zsidók egyenjósítása volt. Az 1867. 17. törvénycikk Deák és a szabadelvűek dédelgetett reformját valósította meg. Nagyon egyszerűen mondta ki: „1. §. Az ország izraelita lakosai a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánítottaknak. 2. §. Minden ezzel ellenkező törvény, szokás vagy rendelet ezenel megszüntettetik.” A törvény maga a pontosság, magáért beszél, és nem szorul elemzésre. Deák és liberális társainak érdeme, hogy nem maradt holt betű, hanem majdnem két generációra biztosította, hogy Magyarország a zsidók igazi hazája legyen.

A második kiegészítő törvény a horvát-magyar kiegyezés volt. Gyakran nevezték horvát néven *Nagodbának*. Éppen olyan fontos volt a két állam viszonyának alkotmányos alapra helyezőjeként, amennyire jellemző a létrejötte Deák taktikájára és az államügyekben rendkívüli hatására 1868-ban. Az előző évtizedek során Deák a Szent Korona országainak területi integritását igyekezett megőrizni, de inkább hozzájárult volna Horvátország leválásához, semmint hogy elhúzódo

horvát–magyar válsággal kerüljön szembe. Elismerte, hogy a horvátok a magyarokkal minden jogban és privilégiumban egyenlő, külön nemzet, és hajlandó lett volna nekik teljes belső autonómiát adni, ha fenntartják az alkotmányos közösséget Magyarországgal. Válságos időkben Deák azt tartotta a helyes politikának, hogy Horvátország megkapja az elszakadás jogát. Amikor azonban a szenvedélyek elültek, ez a politika rendszerint feledésbe merült. Akkor a partnerség folytatásának vágya felülmúlta az elváláshoz való hozzájárulás készségét. 1868 ilyen idő volt.

1868. július 24-én a horvát és a magyar biztosok elfogadták meg egyezésük tervezetét, amit tulajdonképpen Csengery segítségével Deák fogalmazott. A meg egyezés megerősítette a magyar és a horvát állam oszthatatlan közösségét. Rendelkezése szerint Horvátország autonóm lett minden szorosan vett belügyében, ide értve a helyi közigazgatást, a vallásügyet, a közoktatást és az igazságszolgáltatást. Hivatalos nyelve a horvát, amit képviselői mind a magyar parlamentben, mind a dualista delegációban használhatnak.

Magyarországnak kell a meg egyezés értelmében a horvát–magyar közös kiadások 93,56 %-át fedeznie, míg Horvátország a fennmaradó 6,44 %-ot adja. Ez a megoszlás MacCartney szerint „nagyvonalú volt Horvátországgal szemben, amely adóbevételeinek 45 %-át tarthatta meg saját céljaira”. A horvát nemzetgyűlés szeptember 24-én fogadta el a megállapodást, a magyar parlament vita nélkül iktatta törvénybe szeptember 28-án. November 17-én hirdették ki mint az 1868. 30. törvénycikket.

A horvát nacionalisták nem voltak elégedettek, de hát annak idején a magyarok kijátszásának két lehetőségét is elmulasztották. 1861-ben csatlakozhattak volna a *Reichsrathoz* és *fait accompli* elé állíthatták volna a magyarokat azzal, hogy közvetlenül az udvarral egyeznek ki ahelyett, hogy a magyarok példájára obstruálják az Októberi diplomát, valamint a Februári pátenst és bojkottálják a *Reichsrat*ot. 1866-ban pedig, amikor a magyarok és az udvar viszonya különösen kényes volt, Magyarország valószínűleg sokkal előnyösebb feltételeket adott volna a horvátoknak azért, hogy erejét a birodalmi fővárossal való tárgyalásra összpontosíthassa. A horvátok azonban akkor félreismerték a helyzetet, amennyiben a magyar kormány mellőzésével közvetlenül az udvarhoz fordultak. Az udvart viszont a magyarokkal való kibékülés sokkal inkább foglalkoztatta, és a horvátok magukra maradtak. Olyan feltételeket kellett végül is elfogadniuk, amilyeneket az

1867-es Kiegyezés után az udvar által inkább támogatott, semmint kordában tartott Magyarországtól szerezni tudtak. Ilyen körülmények között aligha meglepő, hogy a *Nagodbát* minden történész másként értelmezi.

Amint a horvát–magyar megállapodást megkötötték, a Kiegyezést két újabb kiegészítő törvénnyel gazdagították Magyarországon, a népiskolákról és a nemzetiségek egyenjogúságáról szóló törvényekkel. Mindkettő Eötvös József intellektusának, progresszív szabadelvű meggyőződésének volt a gyümölcse. Deák azonban ezeknek a törvényeknek a megalkotásában is éppen olyan nagy szerepet játszott, mint a kiegyezési tárgyalásokban. Nem szabad elfelejteni, hogy a magyar parlament nagy többsége Deák saját társadalmi csoportjából, a birtokos dzsentriből került ki, amely egyben a magyar liberalizmus bátyja és magyar nacionalista is volt. Ők sürgették annak idején az 1830–1848 közötti reformkorban – még saját privilégiumaik árán is – Magyarország társadalmi és politikai modernizálását. Osztályhűségük azonban megakadályozta őket abban, hogy valódi társadalmi reformerek is legyenek. Most a nemzeti kisebbségek, a románok, a szlovákok és a szerbek jogait lényegesen kibővítő törvényekről vitakoztak. És e kisebbségek nemzeti öntudata semmivel nem volt a magyarokénál kisebb. A különböző nacionalizmusok tulajdonképpen civakodtak, és a magyarok sikere a Kiegyezés megkötésében azzal járt, hogy nemzeti öntudatukat, büszkeségüket és önérzetüket fokozta. A dzsentrí hajlott arra, hogy nagyvonalú feltételeket szavazzon meg a többi nemzetiségnek, Magyarország nemzetiségi viszonyait radikálisan megváltoztatni azonban nem volt hajlandó. Deáknak minden tapintatát és tekintélyét fel kellett használnia ahhoz, hogy a reakciós nacionalisták ellenkezését legyőzze, saját szabadelvű társai nacionalizmusát pedig mérsékelje. Deák és Eötvös egyaránt őszintén tisztelték a maguk által alkotott és hatályba helyezett törvényeket, utódaik azonban később megsértették őket.

A népiskolai törvény az egyházi szektorban már jól kialakult modern elemi iskolarendszert erősített meg Magyarországon. Eötvös fő célja az volt, hogy az oktatás reformjának pluralitását és szabadságát védje. Törvénye biztosítani kívánta az egyházak, a városok, a nemzetiségek, az egyesületek, a közösségek, az egyének jogát saját iskolák fenntartására és igazgatására. 1868-ban 13 789 elemi iskola volt Magyarországon; 13 319 közülük egyházi, 479 községi intézmény. Ilyen körülmények között a sokszínűség előfeltétele az egyházi iskolák meg-

lévő autonómiájának védelme volt. A törvény szerint minden magániskola, az egyháziakat is beleértve, szedhetett önfenntartására tandíjat, kinevezhette tanárait és meghatározhatta fizetésüket, megválaszthatta tankönyveit, saját módszert alkalmazhatott és – mindenekfelett – megválaszthatta a tanítás nyelvét. Az államnak joga volt rendszeres ellenőrzés révén felügyeletet gyakorolnia ezek felett a magániskolák felett.

A törvény kötelezővé tette az oktatást minden gyermeknek hat- és tizenöt éves kora között. Az első hat tanévben a tanulóknak heti 20–25 órán kellett részt venniük; a következő négy évben télen heti 5, nyáron heti 2 óra volt kötelező. A tanévnek a városokban 9 hónaposnak, a falvakban 8 hónaposnak kellett lennie.

Az állami iskolák tanmenetét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium szabályozta. A törvény 58. paragrafusa kimondta: „Minden növendék anyanyelvén nyerje az oktatást, amennyiben ez a községben divatozó nyelvek egyike. Vegyes ajkú községben ez okból oly tanító alkalmazandó, aki a községben divatozó nyelvekben tanítani képes. Népesebb községekben, ahol többféle nyelvű lakosok tömegesen laknak, amennyire a község ereje engedi, különböző ajkú segédtanítók is választatnak.” A törvény ingyenes oktatást és tankönyveket biztosított azoknak, akik igazolni tudják azt, hogy képtelenek fizetni.

Ez volt, minden hiányossága ellenére is, a leghaladóbb közoktatási törvény Európában. Ausztria csak 1869-ben tette kötelezővé az oktatást, Anglia 1882-ben, Olaszország 1904-ben, Oroszország pedig 1912-ben. Poroszországban kötelező elemi oktatás 1915 óta létezett.

A Kiegyezést megkoronázó eredmény a nemzetiségek egyenjogúságát kimondó törvény, az 1868. 44. törvénycikk volt. Három ember alkotásaként jött létre: Eötvös szellemi javaival, Andrássy adminisztratív képességeivel, Deák parlamenti taktikájával és tekintélyével járult hozzá. A Deák által fogalmazott preambulum az egyetlen magyar politikai nemzet oszthatatlanságának ellentmondásos elvét fejtette ki: „Minthogy Magyarország összes honpolgárai az alkotmány alapelvei szerint is politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a hon minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja...”

A törvény kimondta, hogy Magyarország államnyelve a parlamenti vitában, a központi kormányzatban és a törvényhozásban a magyar, de minden törvényt le fognak hivatalosan fordítani minden, az országban használt nyelvre. Azokban a megyékben azonban, ahol a

közgyűlés tagjainak egyötöde kívánja, a tárgyalásra és a jegyzőkönyv vezetésére egy második hivatalos nyelvet ki lehet jelölni. Egyébként mindenki használhatja anyanyelvét a megyegyűléseken. A törvényhatóságok, a gyűlekezetek és az egyházi elöljáróságok maguk választják meg eljárásaik nyelvét. A törvényhatóságokban a választók egyötöde tehet valamely más nyelvet hivatalossá. „Az ország minden polgára saját községéhez, egyházi hatóságához és törvényhatóságához, annak közegeihez s az államkormányhoz intézett beadványait anyanyelvén nyújthatja be.” (23. §) A 26. paragrafus kimondta: „Valamint eddig is jogában állott bármely nemzetiségű egyes honpolgárnak éppen úgy, mint a községeknek, egyházaknak, egyházközségeknek, úgy ezentúl is jogában áll saját erejökkel vagy társulás útján alsó, közép és felső tanodákat felállítani. E végből, s a nyelv, művészet, tudomány, gazdaság, ipar és kereskedelem előmozdítására... társulatokba vagy egyletekbe összeállhatnak... szabályokat alkothatnak... pénzalapot gyűjthetnek és azt ... nemzetiségi törvényes igényeiknek is megfelelően kezelhetik. A magánintézetek és az egyletek nyelvét az alapítók határozzák meg.”

Arthur J. May állapította meg: „Az 1868-as nemzetiségi törvény az ilyen ügyben elfogadott valamennyi rendelkezés között az egyik legfelvilágosultabb, még az 1912–1920-as békébe foglalt kisebbségi biztosítékoknál is liberálisabb volt, bár ezek tulajdonképpen jórészt az 1868-as magyar precedens szerint alakították.”

A Kiegyezés törvénybe foglalásával és a hozzákapcsolódó törvények megalkotásával Deák pályája a csúcspontjára emelkedett. Sikeres államférfi volt, az 1868-ban, hatvanöt évesen, még életében, a nemzet törekvéseinek megtestesítőjét látták benne. A kiteljesedést azonban csak hanyatlás követheti.

Tekintély befolyás nélkül

Deák 1868 utáni hanyatlása részint testi tényezőkből, részint pártjának természetéből következett. 1869-ben egészsége romlani kezdett, és – testileg fáradtan – mind gyakrabban betegedett meg. A Kiegyezés megkötése és az ahhoz kapcsolódó törvények megalkotása után eredményeinek megszilárdításánál többre nemigen törekedett. Szeretett volna többet elérni, de felismerte, hogy pártja további haladó törvények kiharcolásában nem támogatná. A korszakalkotó 1865–1868-as

országgyűlés végén Deák elmondta Somssichnak, a párt elnökének, mivel kellene szerinte a Kiegyezésnek folytatódnia. Azt hangoztatta, hogy a munka befejezetlen. Az alaptörvényeket, amelyeket hoztak, fenn kell tartani, de fejleszteni kell az alkotmányos életet és intézményeket, elő kell mozdítani a nemzet anyagi és szellemi érdekeit, de körül kell bátyázni a polgárok jogait, mindenekelőtt a törvény előtti egyenlőséget. Ezek szerint a klasszikusan liberalista formában létrehozott kormányzatot valódi demokráciává kívánta volna alakítani. Nyugat-Európa erre az útra lépett. Deák nem eredményeivel magabiztosan elégedett, statikus társadalmat képzelt el, hanem dinamikus, a nyugat-európai fejlődéssel lépést tartani képes országot. Ehhez azonban olyan liberális pártra lett volna szüksége, amely éppen úgy követi őt, mint a Kiegyezéshez vezető tárgyalások során. A liberálisok viszont szörnyen megoszlottak.

Az 1867-es Kiegyezést megkötő *Deák-pártot* soha nem tartotta össze más, mint Deák vezérsége és az a törekvés, hogy – előnyös feltételek alapján – megegyezést hozzanak létre az uralkodóval. A sorsdöntő tárgyalások során a legkülönbözőbb irányzatú politikusokat hozott össze, miután azonban a Kiegyezés megszületett, széthúzás következett, ami rontotta Deák egészségét és energiáit, végeredményben pedig vezető szerepét is gyengítette. A párt alkotó elemei közötti eltérések fokozódtak.

A legbefolyásosabb ilyen csoport a korábbi centralistáké, mindenek előtt Eötvös József, Csengery Antalé és Trefort Ágostoné volt. A legmeggyőződésebb liberálisok, kozmopoliták, a politikai és társadalmi reform harcos képviselői voltak ők, akik mint doktrinérek váltak ismertekké. A következő csoport az Andrássy vezette arisztokrata nagybirtokosokból állt; sokan voltak közülük korábban emigránsok és Kossuth-pártiak. Modern kapitalista földművelésük *laissez-faire* szabadelvűvé tette őket és óvták az Ausztriával kötött megegyezést. Közéjük tartozott nemcsak Andrássy, hanem báró Wenckheim Béla és Szlávay József is, akik később miniszterelnöki kinevezést kaptak. A konzervatívok aztán, hogy 1865-ben látták, hogy a kezükből kicsúszó hatalmat Deák liberálisai ragadják meg, vagy visszavonultak a politikai életből, vagy a *Deák-párthoz* csatlakoztak. Végül egyes nagytőkések is a *Deák-párthoz* kötötték sorsukat. Így lett a párt nagybirtokosok, nagytőkések és középbirtokos dzsentrik gyűjtőhelye. A *Deák-párt* belső ellentétéktől gyengített országos vezető szerepét kétségbe vonta aztán az ellenzék is. A legerőteljesebben Tisza Kálmán *Balközép*

Pártja, ami az 1861-es *Határozati Pártból* jött létre és jórészt reformista dzsentrikből állt, akik a régi megyerendszerre támaszkodtak annak idején, a reformkorban pedig liberális reformokat követeltek. Volt közöttük néhány tiszántúli és erdélyi arisztokrata is. Legtöbben a dzsentri életszínvonalán éltek, és rangjuk ellenére hozzá hasonlóan gondolkoztak. Észak-magyarországi és erdélyi polgárok ugyancsak csatlakoztak a *Balközép Párthoz*.

A szélsőbal *48-as Pártot*, amiből később a *Függetlenségi Párt* jött létre, Kossuth hívei, dzsentrik és közrendű szabadfoglalkozásúak, írók, értelmiségiek alkották. A kispolgárságot képviselték, de Kossuth hagyománya miatt egyben a jórészt választójog nélküli paraszti tömegek pártjaként is működtek.

A *Deák-párt* a dualista rendszer konszolidálásán dolgozott, a *Balközép Párt* ugyanezt felszámolta volna, hogy Magyarország és Ausztria perszonáluniójával helyettesítse, a szélsőbal *48-as Párt* végül is a birodalomtól való elszakadást, demokráciát, föderalizmust és a magyarországi nemzetiségi kérdés lehető legtisztességebb megoldását kereste.

A dzsentri, ahogy a Kiegyezést megkötötték, bármilyen pártállású volt is, biztonságban érezte magát, és megelégedett azzal, hogy eredményei profitját élvezze. Liberalizmusa tűnőben, nacionalizmusa emelkedőben volt. Ez kiderült már a nemzetiségek egyenjogúságáról Eötvös által fogalmazott törvényjavaslat vitáján is. A képviselőház többsége erősen ellenezte az Eötvös javaslatában álló maximalista engedményeket a nemzetiségi jogok területén; az alapvető rendelkezések megőrzése érdekében Deáknak kellett a törvényjavaslatot mérsékelnie. Az ő változtatásával 24 ellenszavazat mellett 267 igennel fogadták el.

Közvetlenül ezután a parlament az 1869-re szóló költségvetést kezdte tárgyalni. A költségvetés magában foglalta a magyar Nemzeti Színház szubvencióját is, mire a szerb képviselők hasonló támogatást követeltek a Szerb Nemzeti Színháznak. Deák a szerbek pártjára állt, és kijelentette, hogy vagy mindkét szubvenciót megszavazza, vagy egyiket sem. Egyre önelégültebb és nacionalistább pártja azonban leszavazta, amennyiben a magyar színházat támogatták, a szerbet viszont nem. Ez volt Deák első veresége saját követőivel szemben és az első előjele annak, hogy eltávolodnak az ő elveitől.

Deák második parlamenti veresége nem egészen egy év múlva, 1869. július 8-án következett. A megye bizonyos bíróságok feletti

fennhatóságát eltörlő, haladó rendelkezésről volt szó. A törvényjavaslatot úgy vetették el, hogy 110 képviselő szavazott Deák mellett, 126 ellene.

1870 júniusában a parlament elvetette Deák jelöltjének, Weininger Vincének a kinevezését az állami főszámvevőségre, holott a közös pénzügyminisztériumban szerzett tapasztalatai kiválóan alkalmassá tették volna. Helyette a pénzügy terén sem tapasztalattal, sem ismeretekkel nem bíró Gajzágó Salamon kapta a hivatalt. Azért választották meg, mert a képviselők jobban kijöttek egy dzsentrivel, mint egy olyan kifinomult kozmopolita államférfival, mint Weininger. Deák a szavazás után megjegyezte: „Én már rég nem is tekintem magam e párthoz tartozónak... járom a magam útjait.”

A Deák-korszak vége tulajdonképpen itt kezdődött. A következő év súlyosan sújtotta mindazt, amit a nagy politikus képviselt. 1871. február 2-án meghalt Eötvös. Őt, az ötletek és haladó tervek kútfejét, a Deák-korszak intellektuális oszlopát senki nem pótolhatta. Májusban egy másik szilárd liberális, Horvát Boldizsár, az igazságügyminiszter hagyta el – egyre reakciósabb irányán utálkozva – a pártot. Nem volt hasonló kaliberű személyiség, aki elfoglalhatta volna a helyét. November 13-án Andrássy kapott kinevezést az osztrák–magyar külügyminiszterségre. Bécsbe való távozása nagy csapás volt a belpolitikában. Deák nagyra értékelte politikai jártasságát, adminisztratív tehetségét és jó kapcsolatait az udvarnál. Ha valamit ő maga nem tudott elintézni, azt rendszerint Andrássy tette helyette. Távozásával Deák elszigeteltnek és tehetetlennek érezte magát. Tovább rontotta a helyzetet az, hogy Deák és az új miniszterelnök, Lónyay Menyhért nem értett egyet. Egyszerűen ellenszenvesek voltak egymásnak. Olyan miniszterelnök kinevezése, akivel nem tudott együttműködni, Deák befolyására végzetes volt, egyben félreérthetetlen jele annak, hogy pártja – az ő vezérségét figyelmen kívül hagyva – már a maga útján jár.

Deákot újabb csapás érte 1872 márciusában, amikor is a reakciósabb Deák-pártiak obstruáltak az ellen a választójogi reformjavaslat ellen, amivel a nép jogainak és egyenlőségének megőrzése mellett Magyarország intézményeit kívánta megszilárdítani. A végül elfogadott törvény, ahelyett, hogy a demokratikus eszmények felé lépett volna, korlátozta a választójogot. A parlament pontosan Deák kívánásaival ellenkező irányban mozdult. A csalódott politikus ezután könyveibe temetkezve napokra elzárkózott a külvilágtól.

Deák utolsó nagyobb beszédét a parlamentben 1872. június 28-án, az állam és az egyház viszonyának tárgyában mondta. Végrendelettel ért fel, amiben azt hagyta meg, hogy Magyarország számára a helyes út előre, a demokrácia felé vezet, nem pedig visszafelé, arra, ahonnan jött. Később néhányszor, kisebb ügyekben még interpellált Deák, majd 1873. november 10-én jelent meg utoljára a parlamentben. A betegség ettől kezdve otthon tartotta. 1874-ben még vendégül láthatta Ferenc Józsefet, II. Péter brazil császárt és különböző méltóságokat az Angol Királynő szállodában, a látogatások azonban inkább a múlt nagyra becsült emlékének szóltak, nem mint tényleges hatalommal rendelkező személyiségnek.

Az utolsó fontos politikai esemény Deák számára pártjának és Tisza Kálmán *Balközép Pártjának* egyesülése volt, amihez az ő tanácsát és hozzájárulását is kikérték. Deák vezető pozíciójába korábbi ellenfele, Tisza került, és az új párt neve, *Szabadelvű Párt*, nem utalt a korábbi elnevezésre. Deák egyáltalán nem ellenezte a változást, csak azt kérte, hogy pártját semmilyen módon ne alázzák meg és a miniszterelnököt először annak a tagjai közül jelöljék ki. Így tehát végbe ment a fúzió, Deák pedig, miközben elsőként iratkozott be az új pártba, szarkasztikusan megkérdezte: „Hát eddig nem voltam szabad elvű?” Iróniája rosszat jósolt. Korábban a „szabadelvű” nem szerepelt a párt nevében, Deák azonban és elvbarátai liberális reformokra törekedtek és liberális reformokat valósítottak meg. Most, amikor a párt a liberális megjelölést felvette, a liberalizmus – a párt struktúrájában és a dualista magyar társadalomban rejlő ellentmondás miatt – éppen hanyatlott.

Ezt az ellentmondást Kecskeméthy Aurél, a nagy tehetségű, de opportunistá reakciós újságíró, aki Deák kortársai közül ideológiai beállítottsága ellenére is a legtalálóbb elemzéseket írta, jól ábrázolta: „Magyarországban két politikai irány közt volna ésszerűleg választás. Vagy a magyar nemzet történelmi szupremációját megőrzését tartani szem előtt. Akkor mellőzni kell a szabad intézményekkel s autonómiával, a liberalizmussal és demokráciával való tetszelgést és a nemzetnek magának lemondani bizonyos politikai jogkör élvezetéről, melyet a nemzetiségek ellene használnak, vagyis rendszerezett diktatúra, erős összpontosítás magyar nyelven. Vagy ellenkezőleg, azon meggyőződésből indulna ki, hogy a magyar nemzet nyelvi szupremációját tarthatatlan, a nemzetiségek merő intézmények által féken nem tarthatók, és ekkor a poliglott állam eszméjét a szabad

intézményekkel kapcsolatban a következményekig kivinni. A *Deák-párt*, eszmezávarral, a kettő között hánykodik jobbra-balra. Az ellenzék sem okosabb. Csak kevesen látják az ezen ellentmondásokból és ingadozásból eredendő veszélyt. Az első abnegációra a nemzet nem képes, nem eléggé érett; a második szempontra fölemelkedni szintén hiányzik a „Schwung”. Kecskeméthynek alapján véve minden cinizmusa ellenére is igaza volt. A *Deák-párt* nem volt képes hosszan működő, szilárd kormányt létrehozni, mert heterogenitása miatt sem a demokrácia irányában tartó meneteléshez, sem a reakciós despotizmus felé induló mozgáshoz nem tudott megfelelő alapokat adni. Tulajdonképpen a dualizmus természete maga akadályozta meg demokratikus intézmények bevezetését. A dualizmust és a demokráciát világok választották el egymástól. A dualizmus a németek Lajtán túli, illetve a magyarok Lajtán inneni uralmában gyökerezett. Deák a demokrácia illúzióját tartotta fenn; Tisza Kálmán és a *Balközép Párt* abban az illúzióban osztozott, hogy Magyarország „függetlenségét” növelni lehet a dualista rendszer felbontásával és helyette az Ausztria és Magyarország közötti perszonálunió megteremtésével. Mindkét illúzió utópisztikus volt. Ahogy a gazdasági válság nőtt, majd az 1873-as depresszió beköszöntött, a magyar állam csőd szélére került. Mind a *Deák-párt*, mind a *Balközép Párt* azon a véleményen volt, hogy fúziójuk az egyetlen megoldás olyan szilárd kormány megteremtéséhez, mely megnyeri az osztrák nagytőke bizalmát. Elképzelésük szerint annak kellett volna Magyarországot az anyagi szükséghelyzetből kimenteni. Az egyetlen út pedig az volt, hogy a dzsentrifogadjaa nagybirtokosok és a nagytőkések koalíciójának uralmát, így aztán mindkét párt felhagyott utópista illúzióival. Andrassy és a bécsi üzleti körök a keleti kérdés új felmerülésére, vagyis új balkáni válságra készen sürgették az ügyek ilyen alakulását. A két párt dzsentrifogadjaa megyei kormányzat és az állandóan növekvő állami bürokrácia feletti uralomért cserébe fogadták el a nagybirtokosokkal és a nagytőkékkel szemben az alárendeltséget. A korábban öntudatos és politikailag független dzsentrifogadjaa bürokratikus kaszttá silányulása egyrészt biztosította a birtokos-tőkés koalíció politikai és gazdasági fölényét, másrészt bevágta az ajtót a tehetős parasztság kispolgársággá fejlődése előtt. Az 1875-ös fúzió végleg lezárta a Deák-korszakot, aminek során Deák és a legközvetlenebb elvbarátai még komolyan hihettek a további alapvető társadalmi és politikai reformok őszintén, de tévesen felvázolt céljaiban, a parlamenti kormányzásnak a demokrá-

cia felé vezető állandó fejlődésében. A Tisza-korszak érkezése az „alsóbb” osztályok és a nemzetiségek fokozódó elnyomásának kezdete volt.

Az 1875-ös választások a *Szabadelvű Párt* földcsuszamlás jellegű győzelmét hozták; a jobboldali, illetve baloldali ellenzék összesen 60 mandátumával szemben 403 képviselői széket szereztek.²⁰ Ez volt az utolsó parlament, amelybe Deák – határozott szándéka ellenére – bekerült. Megint a pesti belváros választotta meg, de ahogy az eredmény ismertté vált, betegség és gyengeség miatt felajánlotta lemondását. Új választást tartottak. Deákot barátai és más csoportok rábeszélésként, hogy mégis csak engedje jelölni magát, és senki sem fog vele szemben indulni. A választási bizottság tehát – ellenfél nélkül – győztesnek nyilvánította. 1867 hőse ily módon megint a parlament tagja lett. Ebben azonban már egyszer sem foglalta el a helyét. 1876 januárjában állapota gyorsan romlott. Hosszú, nem gyakorló római katolikusként eltöltött élete végén felvette egyháza utolsó kenetét, mert, ahogyan mondta, a vallás az érzelmek, nem az értelem ügye, és bizonyos deista érzelmeknek eleget akart tenni. Deák Ferenc 1876. január 28-án éppen akkor halt meg, amikor a budapesti egyetemi templom órája háromnegyed tizenegyet ütött.

Deák emléke 1876. február 24-én került a törvények közé; akkor fogadta el a parlament az 1876. 3. törvénycikket: „Deák Ferenc az isteni gondviselés változhatatlan végzése által az elők sorából elszólitatván, a törvényhozás elhatározta: 1. §. Hogy Deák Ferencnek a haza körül évek során át szerzett érdemei törvénybe iktattassanak. 2. §. Hogy a minisztérium egy az elhunynak méltó emlékek az ország fővárosában, országos adakozás útján felállítása végett szükséges intézkedéseket azonnal tegye meg. 3. §. Hogy a tett intézkedésekről, azok eredményéről s az emlék ügyéről általában a minisztérium által az országgyűlés mindkét házának minden év végén jelentés tétessék mindaddig míg az emlék tetteleg felállítva nem lesz.”

²⁰ A parlament tagjainak társadalmi összetétele

	1861	1865	1875	1881
dzsentrí	62,4%	58,6%	64,0%	64,0%
arisztokrácia	13,3%	16,5%	10,8%	12,4%
teljes	77,3%	78,9%	69,4%	78,4%

A nemzet Deák iránt érzett tiszteletét valóban bronzba öntötték, és a Magyar Tudományos Akadémia előtt, Széchenyi István szobrával szemben állították fel. Későbbi nemzedékek szülői és iskolái majdhogynem zarándoklatban vitték a gyerekeket Deák szobrához. Bizonyosan sok apa mutatott fel rá és mondta úgy, ahogyan e könyv szerzőjének édesapja: „Nézd fiam, itt a haza bölcse!”

KRONOLÓGIA

1665. december 22-én Deák Mihályt (Ferenc ükapját) I. Lipót nemesi rangra emeli.
- 1792–1835: I. Ferenc
1803. október 17-én született Deák Ferenc Söjtörön, Zala megyében.
- 1808: Apja meghal. Bátyja, Antal és nővére, Klára gyámkodik fölötte Kehidán, Zala megyében.
- 1808–1811: Általános iskolás Kőszegen.
- 1811–1817: Középiskolás évei (a keszthelyi premontrei gimnáziumban 1811–12-ben; a pápai bencés gimnáziumban 1812–13-ban; a nagykanizsai piarista gimnáziumban 1813–17-ben)
1811. augusztus 29–1812. június 1.: Az utolsó magyar országgyűlés a napóleoni korszakban.
- 1817–1821: Jogot tanul Győrben.
- 1820: Forradalmi hullám Európában
- 1821: Troppau Protokoll, laibachi kongresszus (Ljubljana)
- 1821 novembere: Figyelemmel kíséri a Győr megyei abszolutizmus-ellenes gyűlést.
1821. december 17.: Nagykorúvá nyilvánítják.
1822. november 16–1823. december 19.: Ügyvédjelölt Pesten. Életre szóló barátságot köt Vörösmarty Mihállyal.
- 1823: Kinevezik az ügyvédi kamarába.
- 1823: Megfigyeli a Habsburg-abszolutizmussal szemben fellépő Zala vármegyei alkotmányos ellenzék tevékenységét.
1824. augusztus 29.: Fizetés nélküli ügyvédbojtár
1824. december 13–1832. március 26.: A Zala megyei árvaszék jegyzője
1825. június 6.: Fizetés nélküli ügyvéd

1825. szeptember 11–1827. augusztus 18.: A forradalom előtti időszak első magyar országgyűlése
- 1829: Táblabíró Zala megyében
1829. szept. 10–1831. január 28.: Babics Józsefet kell védenie, akit útonállással és gyilkossággal vádolnak.
- 1830 júliusa: Forradalom Párizsban
- 1830: Széchenyi István *Hitel* című művének kiadásával elkezdődik a reformkor.
1830. szeptember 8–december 20.: Országgyűlési ülősszak
- 1830 novembere–1831 szeptembere: Felkelés az orosz ellenőrzés alatt álló Lengyelországban.
- 1831: A pestisjárvány miatt kitört felkelés eléri Észak-Magyarországot.
1832. november 5.: Zala megye helyettes alispánjává választják.
1832. december 16–1836. május 2.: Országgyűlési ülősszak
1833. április 15.: Zala megye junior országgyűlési képviselőjévé választják.
- 1833: Életre szóló barátságot köt Kölcsey Ferencsel.
1834. április 1.: Zala megye senior országgyűlési képviselője
- 1835–1848: I. Ferdinánd (Magyarországon az V.)
- 1835: Politikai jellegű tárgyalások Wesselényi, Kossuth és az országgyűlési ifjak között
1836. június 22.: Országgyűlési beszámoló a Zala megyei gyűlésen
- 1836: A liberális ellenzék vezetőjét ismerik fel benne. Több megye tiszteletbeli táblabírójának választják meg.
- 1837: Zala megye alispánja
1838. április 15.: Memorandumot ír Deák, amelyben szólás- és gyűlekezési szabadságot követel; a Zala megyeiek ezt a memorandumot egész Magyarországon terjesztik.
1839. június 6–1840. május 13.: Országgyűlési ülősszak; Deák Zala megye senior képviselője és a liberális ellenzék vezetője.
1839. november 21.: A Magyar Királyi Tudományos Akadémia tiszteletbeli tagja
- 1840 márciusa: Titkos tárgyalások egy bécsi ügynökkel, amelyek az első „kompromisszumhoz” vezetnek; ennek segítségével szabadulnak ki április 29-én a politikai foglyok.
1840. július 27.: Országgyűlési beszámoló a Zala megyei gyűlésen
- 1840: Huszonhárom megye tiszteletbeli táblabírója

1841. január 2.: A *Pesti Hírlap* elnevezésű liberális napilapot elindítja Kossuth Lajos.
1841. december 1–1843. március 19.: Országgyűlési bizottság dolgozik a büntető törvénykönyv reformján. A heidelbergi Prof. E. J. Mittermaier együttműködik Deákkal a javaslatok felvázolásában.
1842. június 20.: Deák Antal halála. Ferenc felszabadítja jobbágyait, 1854-ig átveszi a családi birtok vezetését.
1843. március 15.: Elkészül az országgyűlési bizottság Kisebbségi Beszámolója.
- 1843.: A Zala megyei véres választási hadjárat alapján Deák ismét senior képviselő lesz; visszautasítja a „vérfoltos” mandátumot és az országgyűlés munkájában való részvételt, holott pótlóként nincs.
1843. május 18–1844. november 13.: Országgyűlési ülésszak
1844. június 4–5.: Egy liberális törvényhozókból álló delegáció Kehidán látogatja meg Deákot, ahol a szabadságjogokat támogatja.
1844. novembere: Kolowrat új, despotikus rendszert hoz létre Magyarországon.
- 1845.: Deák vezeti az abszolutizmussal szembeni megyei ellenállást; sikertelen az a mozgalma, mellyel a rendszert támogató reformpártot akart létrehozni.
1845. február 9.: Beszédet mond Kossuth Védegyletének támogatására.
1846. novembere: Megalakul a Fontolva Haladók Pártja.
1847. januárja: A liberális Ellenzéki Kör megalapítása
1847. június 5.: Az Ellenzéki Nyilatkozat közzététele
1847. november 12–1848. április 11.: Az utolsó feudális országgyűlés ülésszaka; Deákot megválasztják Zala megye senior képviselőjének, de visszautasítja a mandátumot.
1848. február 24.: Forradalom Párizsban
1848. március 13.: Forradalom Bécsben
1848. március 15.: Forradalom Pesten
1848. március 17.: Batthyány Magyarország kinevezett miniszterelnöke
1848. március 20.: Deák Pozsonyba érkezik; igazságügyminiszter lesz.

1848. április 7.: Beiktatják a Batthyány-kormányt.
1848. július 5–1849. augusztus 11.: Az első népképviselői országgyűlés ülésszaka; Deák Zala megyét képviseli.
1848. augusztus 27.: A horvátokkal való kiegyezés tervezete, melyet a Batthyány-kormány hagy jóvá
- 1848 augusztus vége: Bécsben Batthyányval együtt megegyezést keres az udvarral.
1848. szeptember 10.: Lemond a Batthyány-kormány.
1848. szeptember 11.: Jelačić átlépi a Drávát és megkezdi a Magyarország elleni hadjáratot.
1848. szeptember 15.: Az országgyűlés elkezd megvitatni Deák agrárreform-tervezetét.
1848. szeptember 22.: „Egyetlen órára sem tudok azonosulni az udvar politikájával”, írja Deák sógorának.
1848. december 2.: Ferdinánd lemond a trónról; Ferenc Józsefet kikiáltják császárrá.
1848. december vége: Az osztrák hadvezetéshez küldött delegáció nem éri el célját.
- 1849 januárja: Deák visszatér Kehidára.
1849. augusztus 13.: A világosi fegyverletétel
- 1849 decembere–1850 májusa: Deákot letartóztatja az ellenforradalmi katonai törvényszék.
1850. április 25.: Visszautasítja a Birodalmi Jogi Szövetségbe szóló meghívást.
- 1850–1860: Passzív ellenállás
1854. július 31.: Széchenyi megveszi a kehidai birtokot; Deák ideiglenesen a pesti Angol Királynő szállóba költözik.
1859. június 4.: A magentai csata
1859. június 24.: A solferinói csata
1859. július 15.: A laxenburgi kiáltvány
1859. szeptember 1.: A Protestáns Pátens
1860. április 7.: Széchenyi öngyilkossága
1860. október 20.: Az Októberi diploma
1861. január 23–február 26.: Deák részt vesz egy konferencián, melyet az országbíró vezet; 1848 óta először vállalkozik a rendszerrel való együttműködésre.
1861. február 26.: A Februári pátens
- 1861 áprilisa–augusztusa: A forradalom utáni első országgyűlési ülésszak. Deák Pest belvárosát képviseli és a Felirati Párt vezetője.

1861. május 13.: Az első felirat, melyet az országgyűlés elé terjesztenek; június 5-én jóvá hagyja az alsóház.
1861. július 8.: Ferenc József elutasítja a módosított javaslatot.
- 1861: A második felirati változat, melyet az alsóház jóváhagy
1861. augusztus 22.: Az átmeneti neoabszolutista rendszer és a felújított passzív rezisztencia kezdete
- 1862–1864: A konzervatívoknak nem sikerül egyezsége lépni az udvarral.
- 1865: Wenzel Lustkandl jogi tanulmánya, melyben megkérdőjelezi Deák 1861-es szerepét; Deák válasza megjelenik a Budapesti Szemlében; sajtóvita keletkezik.
1865. április 16.: A „Húsvéti cikk” megjelentetése, majd a „Májusi program” című cikksorozat a *Debatte*-ban május folyamán
1865. december 10–1868 decembere: A második országgyűlési ülészak a forradalom után; Deák Pest belvárosát képviseli.
1866. március 3.: Azt tanácsolja az országgyűlésnek, hogy válasszon 67 tagú bizottságot, amely aztán 15 tagú, ugyancsak választott albizottságot bíz meg a dualista monarchiára vonatkozó törvényjavaslat kidolgozásával; mindkét bizottságban Deáké a meghatározó szerep.
1866. június 17.: Kitör a háború Ausztria és Poroszország között.
1866. június 24.: A custozzai csata
1866. június 24.: A 15-ös albizottság elvben elfogadja Deák kiegyezési tervezetét.
1866. június 25.: A parlament feloszlik.
1866. július 3.: A königgrätzi csata (Sadova)
1866. július 19.: Biztosítja Ferenc Józsefet arról, hogy Magyarország nem fogja növelni a követeléseit a königgrätzi vereség után.
1867. február 7–1871. november 14.: Andrássy Gyula a miniszterelnök.
1867. május 29.: Az 1867. 12. törvénycikk, amely a közös ügyek meghatározását és adminisztrációját tartalmazza.
1867. június 8.: Ferenc Józsefet Magyarország királyává koronázzák.
- 1868: Deák alulmarad a parlamentben saját pártjával szemben a költségvetési vita során, amikor is a magyar és szerb nemzeti színházak támogatásáról van szó.
- 1869 áprilisa–1872. április 16.: A harmadik országgyűlési ülészak a forradalom után; Deák Pest belvárosának a képviselője.

- 1869: Egészsége gyors romlásnak indul.
- 1869: Második parlamenti veresége a bíróságok modernizálásának ügyében
- 1870: A parlament elveti Deák jelöltjének a kinevezését.
1871. február 2.: Eötvös József halála
- 1871 májusa: Egy szilárd liberális, Horváth Boldizsár lemond igazságügy-miniszteri posztjáról.
- 1871 novembere: Ellenfele, Lónyay Menyhért lesz a miniszterelnök Andrássy helyett.
1871. november 14–1872. december 4.: Lónyay Menyhért minisztersége
- 1872 szeptembere–1875 májusa: A negyedik országgyűlési ülésszak a forradalom után; Deák Pest belvárosát képviseli.
1872. december 4–1874. március 21.: Szilágyi József minisztersége
1873. június 28.: Az utolsó fontosabb parlamenti beszéde az állam és az egyház viszonyáról
1874. március 21–1875. március 2.: Bittó István kormánya
- 1875: A Deák-párt és a Balközép Párt fúziója Szabadelvű Párt néven; Deák névleg elsődleges tag, de nincs befolyása.
1875. március 2– október 20.: Wenckheim Béla kormánya
1875. október 20– 1890. március 19.: Tisza Kálmán kormánya
- 1875: Utolsó alkalommal választják meg Deákot Pest belvárosának képviselőjére.
1876. január 28.: Deák halála
1876. február 24.: A Deák emlékére hozott 1876. 3. törvénycikk

FELHASZNÁLT IRODALOM

Az idézetek forrásai

- ACSÁDY IGNÁCZ: *A magyar jobbágság története*. Budapest, 1906.
- 1848–1866: *Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból*. Pest, 1871.
- ÁLDOR IMRE: *A haza bölcse*. Budapest, 1878.
- ÁLDOR IMRE: *Deák Ferenc élete. Emlékkönyv*. Budapest (1879?)
- ANDRÁSSY GYULA: *Ungarns Ausgleich mit Oesterreich*. Leipzig, 1897.
- ANGYAL DÁVID (szerk.): Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. In: *Fontes historiae hungaricae aevi recentioris*. Budapest, 1925.
- ANTALL JÓZSEF: Eötvös József politikai hetilapja és a kiegyezés előkészítése, 1865–1866. *Századok*, 1965. VI. kötet
- APPONYI ALBERT: *Emlékirataim. Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év az ellenzéken*. Budapest, 1922.
- APPONYI ALBERT: *The Memoirs of Count Apponyi*. London, 1935.
- Az 1861. évi országgyűlés képviselőházának jegyzőkönyve*. Pest, 1861.
- Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. Pest, 1868.
- Az 1865. december 10-dikére hirdetett országgyűlés nyomtatványai. Képviselőház. Irományok*. Pest, 1868.
- Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés Főrendiházának irományai, I–II*. Pest, 1868.
- BÁRÁNY, GEORGE: *Stephen Széchenyi and the Awakening of Hungarian Nationalism, 1791–1841*. Princeton. N. J., 1968.
- BEÉR JÁNOS (szerk.): *Az 1848/49. évi népképviselői országgyűlés*. Budapest, 1954.
- BEKSICS GUSTÁV: *Magyar doktrínék*. Budapest, 1882.
- BEKSICS GUSTÁV: *Kemény Zsigmond, a forradalom és kiegyezés*. Budapest, 1883.
- BEKSICS GUSTÁV: I. Ferenc József kora. In: Szilágyi Sándor: *A magyar nemzet története*. Budapest, 1898. X. kötet.
- BERGER, PETER (ed.): *Der österreichisch-ungarische Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen*. Wien, 1967.
- BERNATZIK, EDMUND: *Die österreichische Verfassungsgesetze*. Wien, 1911.
- BERZEVICZY ALBERT: *Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1865, I–III*. Budapest, 1922.

- BEUST, FRIEDRICH FERDINAND GRAF VON.: *Aus drei Viertel-Jahrhunderten Erinnerungen und Aufzeichnungen*, I–II. Stuttgart, 1887.
- BODY, PAUL: *Joseph Eötvös and the Modernization of Hungary, 1840–1870: A Study of Ideas of Individuality and Social Pluralism in Modern Politics*. Philadelphia, 1972.
- CHARMATZ, RICHARD: *Österreichs innere Geschichte von 1848 bis 1895*, I–II. Leipzig, 1918.
- CLARK, CHESTER WELLS: *Franz Joseph and Bismarck; The Diplomacy of Austria Before the War of 1866*. New York, 1968.
- Corpus juris hungarici editio millenaria memorabilis*. Leipzig, 1902.
- CSENGERY ANTAL: Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. In: *Fontes historiae hungaricae aevi recentioris*. Wlassics Gyula báró szerk. Budapest, 1928.
- CSENGERY ANTAL: *Deák Ferenc emlékezete*. Budapest, 1877.
- DANZER, ALFONSZ F. (szerk.): *Dembinski Magyarországon*. Budapest, 1874.
- DÁNYI KÁROLY: *Kossuth és Deák-párt hírlapi világa 1867-ben*. Kolozsvár, 1941.
- DEÁK FARKAS: *Deák Ferenc, Magyar Helicon. Jeles magyar államférfiak életrajz-gyűjteménye*. II. kötet/1. Pozsony, 1884.
- DEÁK FERENC: *Deák Ferenc beszédei*, I–VI. Kónyi Manó szerk. Budapest, 1903.
- DEÁK FERENC: *Ein Beitrag zum ungarischen Staatsrecht Bemerkungen über Wenzel Lustkandl's „Ungarisch-österreichisches Staatsrecht“ vom Standpunkte der Geschichte des ungarischen Staatsrechts*. Pest, 1865.
- DEME LÁSZLÓ: The Committee of Public Safety in the Hungarian Revolution of 1848. In: *Canadian Slavic Studies*, V/3. 1971.
- Der oesterreichisch-ungarische Ausgleich von 1867; seine Grundlagen und Auswirkungen*. München, 1968.
- DÍOSZEGI ISTVÁN: *Hazánk és Európa*. Budapest, 1970.
- DOBRÁNSZKY PÉTER: *Deák Ferencz, Kor és életrajz*. Budapest, 1877.
- EGRY IRÉN: *Deák Ferenc. Történeti arckép*. Budapest, 1941.
- EISENMANN, LOUIS: *Le compromis austro-hongrois de 1867 – étude sur le dualisme*. Paris, 1904.
- EÖTVÖS JÓZSEF: *Deák Ferencz üdvözlések. Beszédek*, III. 23–28.
- EÖTVÖS JÓZSEF: *Reform*. Budapest, 1902.
- EÖTVÖS JÓZSEF: *A kelet népe és Pesti Hírlap*. Budapest, 1902.
- EÖTVÖS KÁROLY: *Deák Ferencz és családja*, I–II. Budapest, 1905.
- EÖTVÖS KÁROLY: *Harcz a nemzeti hadseregért*. Budapest, 1906.
- ETEROVICH, FRANCIS H.–CHRISTOPHER SPALATIN: *Croatia: Land, People, Culture*, I–II. Toronto, 1970.
- FALK MIKSA: *Kor- és jellemrajzok*. Budapest, 1903.
- FAYER LÁSZLÓ: *Az 1843-iki büntetőjogi javaslatok anyaggyűjteménye*, I–IV. Budapest, 1898–1902.
- FÉNYES ELEK: *Magyarország statisztikája*. Pest, 1842.
- FERENCZI ZOLTÁN: *Báró Wesselényi Miklós leveli Deák Ferenchez, 1841–1850. Történelmi Tár*. Budapest, 1904.
- FERENCZI ZOLTÁN: *Deák élete*, I–III. Budapest, 1904.
- FOSTER-ARNOLD, FLORENCE: *Francis Deák Hungarian Statesman: A Memoir*. London, 1880.
- FRIEDJUNG, HEINRICH: *Der Ausgleich mit Ungarn. Politische Studie über das Verhältnis Österreichs zu Ungarn und Deutschland*. Leipzig, 1877.
- FRIEDJUNG, HEINRICH: *The Struggle for Supremacy in Germany, 1859–1866*. New York, 1966.
- FRIEDJUNG, HEINRICH: *Österreich von 1848 bis 1860*. Stuttgart, 1908–1912.
- GAÁL JENŐ: *Berzeviczy Gergely élete és művei*. Budapest, 1902.

- GAÁL MÓZES: *Deák Ferencz. Élet és jellemrajz*. Budapest, 1900.
- GALÁNTAI JÓZSEF: *Az 1867-es kiegyezés*. Budapest, 1967.
- GERANDO ÁGOSTON: *Politikai közszellem Magyarhonban, A' Francia forradalom óta*. Pest, 1848.
- GONDA IMRE: *Bismarck és az 1867-es osztrák-magyar kiegyezés*. Budapest, 1960.
- GÖRGEY ISTVÁN: *Görgey Arthur a száműzetésben, 1849–1867*. Budapest, 1918.
- GRATZ GUSZTÁV: *A dualizmus kora. Magyarország története, 1867–1918*, I–II. Budapest, 1933.
- GULDESCU, STANKO: *The Croatian-Slavonian Kingdom, 1526–1792*. The Hague, 1970.
- GYULAI PÁL: Emlékezés Deák Ferencre. In: *Budapesti Szemle*, Budapest. 1904/118.
- HALÁSZ IMRE: *Egy letűnt nemzedék. Emlékezések a magyar állam kialakulásának újabb korszakából*. Budapest, 1911.
- HANÁK PÉTER et al.: *Magyarország története, 1849–1918*. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1972.
- HANTSCH, HUGO: *Die Nationalitätenfrage im alten Österreich; Das Problem der konstruktiven Reichsgestaltung*. Wien, 1953.
- HANTSCH, HUGO: *Die Geschichte Österreichs*, I–II. Graz, 1968.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFI GYULA: *Magyar történet*, I–V. Budapest, 1938.
- HORVÁTH MIHÁLY: *Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823–1848*, I–III. Budapest, 1886.
- HORVÁTH ZOLTÁN: *Teleki László, 1810–1861*, I–II. Budapest, 1964.
- Institut für Österreichkunde. *Historisches Geschehen im Spiegel der Gegenwart Österreich – Ungarn, 1867–1967*. Wien, 1970.
- IVÁNYI, B. G.: From Feudalism to Capitalism: The Economic Background to Széchenyi's Reform in Hungary. In: *Journal of Central European Affairs*, XX. 3. October 1960.
- JALAVA, ANTTI: *Franz Deák*. Helsinki, 1902.
- JÁSZI, OSCAR: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*. Chicago, 1961.
- KANN, ROBERT A.: *The Habsburg Empire: A Study in Integration and Disintegration*. New York, 1957.
- KANN, ROBERT A.: *The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy, 1848–1918*, I–II. New York, 1950.
- KECSKEMÉTHY AURÉL: *Kecskeméthy Aurél naplója, 1851–1878*. Rózsa Miklós szerk. Budapest, 1909.
- KECSKEMÉTHY AURÉL: *Parlamenti Kormány és vármegyei reactio*. Pest, 1867.
- KECSKEMÉTHY AURÉL: *Vázlatok egy év történetéből. (1860 october huszadiktól 1861 octoberig)*. Pest, 1862.
- KEMÉNY FERENC et al.: *Magyar pedagógiai lexikon*. Budapest, 1933.
- KEMÉNY G. GÁBOR: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*, I–II. Budapest, 1952.
- KERKÁPOLY KÁROLY: *Publicistikai dolgozatok az 1865–68 évi országgyűlés alatt*. Pest, 1869.
- KERTBENY, KARL MARIA: *Franz von Deák. Biographische Charakteristik des ungarischen Staatsmannes*. Leipzig, 1868.
- KIENIEWICZ, STEFAN: *The Emancipation of the Polish Peasantry*. Chicago, 1969.
- KIRÁLY BÉLA: *Hungary in the Late Eighteenth Century: The Decline of Enlightened Despotism*. New York, 1969.
- KIRÁLY BÉLA: *The Young Ferenc Deák and the Problem of the Serfs 1824–1836*. *Südost-Forschungen*. Munich, XXIX. 1970.
- KLAPA GYÖRGY: *Emlékeimből*. Budapest, 1886.

- KNATCHBULL-HUGESSEN, C. M.: *The Political Evolution of the Hungarian Nation*, I–II. London, 1908.
- KOHN, HANS: *Nationalism: Its Meaning and History*. New York, 1955.
- KOLMER, GUSTAV (ed.): *Parlament und Verfassung in Oesterreich*, I–VIII. Vienna, 1902–14.
- KONDR VIKTÓRIA M.: *Az 1875-ös pártfúzió*. Budapest, 1959.
- KOSÁRY DOMOKOS: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. Budapest, 1954.
- KOSÁRY DOMOKOS: *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*. Budapest, 1970.
- KOSSUTH LAJOS: *Felelet Gróf Széchenyi Istvánnak*. Pest, 1841.
- Kossuth Lajos, Irataim az emigrációból*, I–III. Budapest, 1880–1882.
- KOSSUTH LAJOS: *Országgyűlési Tudóstársok*, szerk. Barta István. In: *Fontes historiae hungaricae aevi recentioris*, I–V. Budapest, 1961.
- KOSSUTH, LUDWIG: *Ungarus Anschluss an den deutschen Zollverband*. Leipzig, 1842.
- KOVÁCS ENDRE: *Ausztria útja az 1867-es Kiegyezéshez*. Budapest, 1968.
- KOVÁCS ENDRE: *Magyar–délsláv megbékélési törekvések 1848/49-ben*. Budapest, 1958.
- KRONES, DR. F. von: *Moritz von Kaiserfeld. Sein Leben und Wirken als Beitrag zur Staatsgeschichte Oesterreichs in den Jahren 1848 bis 1884*. Leipzig, 1888.
- KÜBECK, KARL FRIEDRICH von: *Tagebücher*, I–II. Wien, 1919.
- LAKATOS ERNŐ: *A magyar politikai vezetőrét, 1848–1918*. Budapest, 1942.
- LAVELEYE EMIL: *Deák Ferenc*. Pest, 1869.
- LÉDERER BÉLA (szerk.): *Andrássy Gyula Gróf beszédei 1847–1868*. Budapest, 1891.
- LOFTUS, LORD AUGUSTUS: *The Diplomatic Reminiscences of Lord Augustus Loftus*, I–II. London, 1892.
- LORENZ, O.: *Deák's Adress-Entwurf und das Staatsrecht Österreichs*. Wien, 1861.
- LORENZ, REINHOLD: *Anton Ritter von Schmerling (1805–1893) und Alexander von Bach (1813–1893). Gestalter der Geschichte Österreichs*. Innsbruck, 1962.
- LUDVIGH, JEAN: *L'Autriche et la Diète de Hongrie, contenant l'adresse de M. Deák*. Bruxelles, 1861.
- LUKÁCS LAJOS: *Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak, 1848–1867*. Budapest, 1955.
- McCAGG, WILLIAM O., Jr.: *Jewish Nobles and Geniuses in Modern Hungary*. New York, 1972.
- MADARÁSZ JÓZSEF: *Emlékirataim, 1831–1881*. Budapest, 1883.
- MARZALI, HEINRICH: *Ungarische Verfassungsgeschichte*. Tübingen, 1910.
- MATLEKOVITS SÁNDOR: *Magyarország államháztartásának története, 1867–1893*. Budapest, 1894.
- MAY, ARTHUR J.: *The Habsburg Monarchy 1867–1914*. Cambridge, Mass., 1968.
- MÉREI GYULA-SPIRA GYÖRGY (szerk.): *Magyarország története 1790–1849*, I–IV. Budapest, 1961.
- MÉREI GYULA: *Magyar iparfejlődés, 1790–1848*. Budapest, 1951.
- MÉSZÁROS LÁZÁR: *Mészáros Lázár külföldi levelei és életrata*. Az eredeti kéziratokból válogatta Szokoly Viktor. Pest, 1867.
- METTERNICH-WINNEBURG, FÜRST CLEMENS L. W. von: *Aus Metternichs nachgelassenen Papieren*, I–VIII. Wien, 1959.
- MISKOLCZY, JULIUS: *Ungarn in der Habsburger Monarchie*. Wien, 1959.
- MITTERMAIER, DR. G. J.: *Die Mündlichkeit, das Anklageprinzip, die Öffentlichkeit und das Geschworenengericht in ihrer Durchführung in der verschiedenen Gesetzgebungen*. Stuttgart, 1845.
- MÓD ALADÁR et al.: *Forradalom és szabadságharc, 1848–1849*. Budapest, 1948.

- MÓD ALADÁR: *400 év küzdelem az önálló Magyarországért*. 7., bővített kiadás, Budapest, 1954.
- MOLNÁR ERIK (főszerk.): *Magyarország Története*, I–II. 2. kiadás, Budapest, 1967.
- NAGY ERNŐ: *Magyarország közigazgatása (Államjog)*. Budapest, 1905.
- NEDECZKY ISTVÁN: *Deák: A képviselői alkotmány megalapítása*. Budapest, 1876.
- OLÁH GYULA: *Az 1875-iki fúzió története*. Budapest, 1908.
- PACH ZSIGMOND PÁL: *Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt*. Budapest, 1950.
- PALACKÝ, F.: *Österreichs Staatsidee*. Prague, 1866.
- PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig a mai Magyarország kialakulásának története*. 5. kiadás, Budapest, é.n.
- PETRIE, SIR CHARLES: *Diplomatic History, 1713–1933*. New York, 1949.
- PULSZKY FERENC: *Deák Ferenc. Jellemrajz*. Budapest, 1876.
- PULSZKY FERENC: *Életem és korom*, I–II. Budapest, 1958.
- RADVANY, EGON: *Metternich's Projects for Reform in Austria*. The Hague, 1971.
- RATH, R. JOHN: *The Viennese Revolution of 1848*. Austin, Texas, 1957.
- REDLICH, JOSEF: *Das österreichische Staats- und Reichsproblem*, I–II. Leipzig, 1920–26.
- REDLICH, JOSEPH: *Emperor Francis Joseph of Austria: A Biography*. Hamden, Conn., 1965.
- REGELE, OSKAR: *Feldzeugmeister Benedek*. Wien, 1960.
- RITTER, GERHARD: *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus“ in Deutschland*. 2., javított kiadás, München, 1959.
- ROGGE, WALTER: *Oesterreich von Világos bis zur Gegenwart*, I–V. Leipzig, 1872–1879.
- ROTHENBERG, GUNTHER E.: *The Military Border in Croatia 1740–1881*. Chicago, 1966.
- ROTHENBERG, GUNTHER E.: *Toward a National Hungarian Army: The Military Compromise of 1868 and Its Consequences*. In: *Slavic Review*, XXXI/4. 1972.
- SÁNDOR VILMOS: *Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900*. Budapest, 1954.
- SARLÓS BÉLA: *Deák és Vukovics, két igazságügy-miniszter*. Budapest, 1970.
- SARLÓS MÁRTON: *Deák Ferenc és az úrbéri földtulajdon az 1832/1836-i országgyűlésen*. In: *Jogtörténeti Tanulmányok*. Budapest, I. 1966.
- SASHEGYI OSZKÁR (szerk.): *Munkások és parasztok mozgalmai Magyarországon, 1849–1867*. Budapest, 1959.
- SCHUSELKA, FRANZ: *An Franz Deák*. Wien, 1861.
- SCHWICKER, JOHANN HEINRICH: *Franz Deák's politische Ideen vor 1848*. Vienna, 1882.
- SPIRA GYÖRGY: *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Budapest, 1959.
- STEINBACH, GUSZTÁV: *Franz Deák*. Vienna, 1888.
- SUGAR, PETER F.: *The Nature of the Non-German Societies Under Habsburg Rule*. In: *Slavic Review*, XXII/1. 1963.
- SUGAR, PETER–IVO J. LEDERER (eds.): *Nationalism in Eastern Europe*. Seattle, 1969.
- SUPKA GÉZA: *1848 – A márciusi forradalom előzményei, lefolyása, társadalmi jelentősége*. Budapest, é. n.
- SZABAD GYÖRGY: *Forradalom és kiegyezés választóján, 1860–61*. Budapest, 1967.
- SZABÓ ERVIN: *Társadalmi és pártarcok a 48–49-es magyar forradalomban*. Bécs, 1920.
- GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN: *Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Blick és kisebb döblingi iratok*. In: *Fontes historiae hungaricae aevi recentioris*. Budapest, 1925.
- GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN MUNKÁI. Szily Kálmán szerk. II. kötet: *A kelet népe*. Budapest, 1905.
- GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN VÁLOGATOTT MUNKÁI. Radó Antal szerk. Budapest, 1903.

- SZEKFÜ GYULA (szerk.): *Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, 1790–1848.* In: *Fontes historiae hungaricae aevi recentioris.* Budapest, 1926.
- SZEKFÜ GYULA: *Három nemzedék – egy hanyatló kor története.* Budapest, 1920.
- SZEMERE BERTALAN: *Szemere Bertalan összegyűjtött munkái, I–VI.* Budapest, 1869–1871.
- SZERB ANTAL: *Magyar irodalomtörténet.* Budapest, 1958.
- SZILÁGYI SÁNDOR: *A magyar nemzet története, I–X.* Budapest, 1898.
- SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ: *Idősb Szögyény-Marich László országbíró emlékiratai, I–III.* Budapest, 1903–1918.
- TAKÁCS MÁRIA: *Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon, 1830–1847.* Budapest, 1909.
- TAYLOR, A. J. P.: *The Habsburg Monarchy, 1809–1918.* New York, 1965.
- TAYLOR, A. J. P.: *The Struggle for Mastery in Europe, 1848–1918.* Oxford, 1960.
- TEFFT, REV. B. F. D.: *Hungary and Kossuth or an American Exposition of the Late Hungarian Revolution.* Philadelphia, 1852.
- TELEKI LÁSZLÓ: *Teleki László válogatott munkái, I–II.* Kemény G. Gábor szerk. Budapest, 1961.
- TILKOVSKY LÓRÁNT: *Az 1831. évi parasztfelkelés.* Budapest, 1955.
- TOLDY ISTVÁN: *Öt év története (1867–1873)* Pest, 1891.
- TÖRS KÁLMÁN (szerk.): *Deák Ferenc emlékezete.* Budapest, 1876.
- TÓTH EDE: *Mocsáry Lajos élete és politikai pályakezdetek (1826–1874).* Budapest, 1967.
- TÓTH ZOLTÁN: *Magyar történeti bibliográfia, 1825–1867.* Bp. 1950–1952.
- TREFORT ÁGOSTON: *Emlékbeszédek és tanulmányok.* Budapest, 1881.
- VANTUCH, ANTON (ed.): *Der österreichische-ungarische Ausgleich 1867: Materialien (Referate und Discussion) der internationalen Konferenz in Bratislava 28.8–1.9. 1967.* Bratislava, 1971.
- WERTHEIMER EDE: *Gróf Andrássy Gyula élete és kora, I–III.* Budapest, 1910.
- BÁRÓ WLAŚICS GYULA: *Deák Ferenc.* Budapest, 1923.
- ZOLGER, IVAN: *Der staatsrechtliche Ausgleich zwischen Oesterreich und Ungarn.* Munich, 1911.
- ZOLLNER, ERICH: *Geschichte Österreichs von den Anfängen bis zur Gegenwart.* Wien, 1961.



A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
Szedte: Fényszedő Központ Kft.

Felelős vezető: Baráth János ügyvezető igazgató
Nyomás és kötés: Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat

Felelős vezető: Zöld Ferenc
Budapest, 1992

Felelős szerkesztő: Márton Ágnes
Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné
A burkoló- és kötéstervező: Polgár Mariann munkája
Kiadványszám: III./8.
Megjelent 12,25 (A/5) ív terjedelemben

„A haza bölcsének” páratlan tekintélyét a legtöbb történész az 1867-es Kiegyezéshez vezető sikeres tárgyalásainak és a törvény előkészítésében betöltött fontos szerepének tulajdonítja. A valóságban azonban Deák Ferenc politikai pályáját az 1848 előtti eredmények alapozták meg.

Deák Ferenc 1833. május 1-jén lépett az ország politikai színpadára, és 1873. június 3-án mondta el utolsó nagy parlamenti szónoklatát. E két dátum időben körülhatárolja politikai pályáját, amelynek kiemelkedő állomása a Kiegyezés, s amelynek egészére a szabadelvű reformernek, a liberális gondolkodónak az eszmeisége jellemző.

Király Béla könyvében végigkíséri Deák Ferenc politikai pályáját, mégpedig úgy, hogy egyben politikusi fejlődésének folyamatát is bemutatja és szabadelvű reformerként példaképnek állítja elénk.

Ára:

371-



AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

DEAR FATHER

3008:574